

ՀԱՄԱՌՈՑՏՈՒԹԻՒՆ
ԻՄ ԱՅԱԿԱՆ
ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՅ

Տ. ԽՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԻԹՐՍԵԱՆ

معارف نظارت جلیه‌سبب و حصة صبع او انشددر

ՉՄԻԻՌՆԻԱ

ՏՊԱԿՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷԻԱՆ

ՅԳ ԲԷՆԵՏԻ ՀԱՍՏԷՍԻ, ՀԱՅՈՑ ԹԱՂ. ՅԳ

— 1883 —

9018

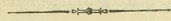
1
Մ-79

ՍՏՈՒԳԱՄ Է 1961 Ձ.

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

ԻՄ ԱՅԱԿԱՆ

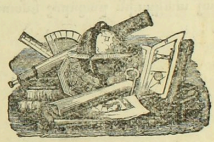
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՅ

Տ. ԿՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԵԻԹԱՐԵԱՆ

2078

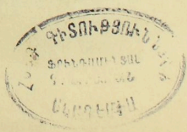

ԶՄԻՒՆԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷԵԱՆ

96 ԲԷՇԻԷ ՀԱՏՏԷՍԻ, ՀԱՅՈՑ ԹԱՂ. 96

— 1883 —

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

Համառոտութիւն ԻՄԱՅԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ, աշխատասիրեաց Խորէն Եպիսկոպոս Մխիթարեան, հետեւողութեամբ մեծաւ մասամբ Թովմաս Ք. Ըփեամ մեծիմաստ Անգղիացի վարժապետի գործոյն, յուսալով թէ՛ նորս համառոտութիւն նոր գրգիռ մը կուտայ ընթերցողաց հետամուտ լինել մեր հոգւոյ զանազան կարողութեանց առաջ բերած այն ներգործութեանց, որք ամեն օր մեր մէջ կը կատարուին եւ մենք անոնց վրայ տակաւին բացորոշ հմտութիւն չունինք:

A $\frac{11}{5059}$

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մէկ մը զիտեմ և կը ճանաչեմ, առանց զինք տեսնելու և իրեն ինչ ըլլաւ լուծն վերահասու լինելու. զիտեմ որ նորա շտեմարանի մէջէն կը ըզլի հոգի, զօրութիւն, հանճար և ներգործութիւն, Եւ կը հաւատամ թէ նա տիեզերաց կառավարիչն է, երկնից, երկրի, ծովու և ցամաքի հրամանատարը, վասն զինոր մէջ կը տեսնեմ բովանդակ տիեզերք, և զայն կը տեսնեմ տիեզերաց մէջ հանճարով, զօրութեամբ և ներգործութեամբ: 'Ա' առանց հիման և սիւնի, հանճարով, զօրութեամբ և ներգործութեամբ զօրութեան վրայ, և անհաստատութեան երկնից կամարը յօրինեց՝ առաձգական զօրութեան վրայ, և անհաստատութեան վրայ տիեզերք հաստատեց, հաստատուն մարմինները դրաւ անհաստատութեան հիման վրայ:

'Ա' ափ մը աւազ սահման դրաւ ծովերուն, որք այն սահմանէն շին կրծար անցնիլ. նա՛ զհանճարը առաջնորդ տուաւ ծովու վրայ քաղցնեցուն, և զօրութիւնը ուղեցոյց՝ մարմիններու շարժման և անոնց անխոտոր գնացութեան:

'Ա' իւր ծոցէն ըզլսած սիրոյ լարով՝ բովանդակ արարածները իւր հետ կապած, և իւր դրած օրէնքներով՝ բովանդակ աշխարհը իրարու հետ յարաբերական վիճակի մէջ զետեղած է: 'Ա' իրրեւ անմահութեան աղբիւր, կենաց և կենդանութեան շղթան արարչապետութեամբ կը հլուսէ, զօր ընութիւն՝ նորա սահմանադրական օրինօք՝ գերեզմանի դուռ նստած կը քանդէ:

'Ա' տիեզերաց պէտք հոգալու համար, նախախնամական տնօրէնութեամբ հրաման տուաւ երկնից անձրեւըյն, երկրի բուսուցանելուն, և արարածական կենդանեաց այն հանճարը տուաւ, որ իւրաքանչիւր որ իւր կարողութեան շափով իւր բաժինն ստանայ, և այն մեծամեծ տնօրինեալ բարիքներէն ու վայելքներէն իւր պէտք լրացունէ և իւր կենանք պահէ:

'Ա' բովանդակ արարածոց և խնայողութեան մէջէն մարդկանց սեռին աւելի նախապատուութիւն մը տալով՝ բանական հոգի մը առանձնաշնորհութեամբ բաշխեց անոր (որուն վրայ խօսելու պարտք մը ստանձնած եմ):

Թէ ո՞վ է նա, մենք կարող չենք զայն ճանաչել. թէ ի՞նչ է նա, մենք չենք զիտեր. սակայն նորա սրանչելի գործերէն և տնօրէնութիւններէն կը հետեցընելով, թէ նա տէր և արարիչ է, ստեղծիչ, կառավարիչ, խնամակալ և բարեար: Գիտեմ որ անկէ մեծ և անկէ զօրաւոր ու հանճարաւոր էակ չկայ, ուրեմն անոր մէջ բովանդակուած է լրումն աստուածութեան: Ուստի յարդեւ պէտք է զայն, պաշտել պէտք է զայն իւր վսեմութեան և վսեմ գործոց համար, և առ մեզ ցոյց տուած շնորհաց, բարեաց և երախտեաց համար:

Վերը յիշեցինք թէ նա, իւր մարդասիրութեամբն՝ այն վսեմ բանականութիւն տուաւ մարդուն, որով կ'ըմբռնէ, կը խորհի, կը գատէ, կը բաղդատէ, կը տրամբանէ, կը յիշէ, կը կամի, կը գործէ: Թէ ինչ է այս հոգին, մենք չեմք գիտեր անոր ինչ ըլլալը, սակայն նորա գործերէն կը հետեցնեմք թէ՛ արարչին Աստուծոյ մեկ ստեղծական առանձնաշորհրհսեալ պարզէն է առ մեզ և ի մեզ ներշնչեալ, որով եմք, կամք և կը գործեմք, որքան որ անիկայ մեր մէջ և մեզ հետ է: Մենք՝ Հրաժարելով հոգւոյն ինչութեան վրայ ճառելէ, պիտի սկսինք՝ փիլիսոփայից և հոգեբանից հետևողութեամբ, անոր գործերէն առնելով խօսիլ հոգւոյն երեք մասանց, այսինքն Իմացութեան, Զգացութեան և Ամաց վրայ (երեք մասի բաժնելով) որք մի են զօրութեամբ, իսկ գործերով տարբեր:

Պիտի խօսինք Իմացականութեան՝ ըմբռնման, զատման, տրամբանութեան, յիշողութեան և այլ մասերու վրայ, նոյնպէս ալ Զգացողութեան՝ հաճողականութեան, բաղձանաց, կրից և այլն մասերու վրայ. նաև պիտի խօսինք Ամաց և իւր ներգործութեան վրայ զատ զատ և համառօտակի, այն նպատակաւ, որպէս զի վերահասու լինիմք իմանալ թէ ո՞վ է մեր մէջ որ կը գործէ, ինչ կը գործէ, շո՞ր կը գործէ թէ բարի, որո՞ւ թելադրութեամբ կամ զօրութեամբ կը գործէ, ինչ վախճանի և նպատակի համար կը գործէ, ո՞ր պարագաներու մէջ է որ լաւ կը գործէ և ո՞ր պարագաներու մէջ է որ յոռի կը գործէ, ինչէ՞ թելադրեալ ուղիղ կը գործէ և ինչէ՞ բանագատեալ սխալ կը գործէ:

Ասոնց վրայ խօսելու և երևան բերելու նպատակը երկուք է: Մինն և առաջինը՝ որպէս զի մարդիկ իմանան թէ յումմէ՞ շնորհ, և գիտնան թէ ո՞վ է որ կը գործէ, և ինչ զօրութեամբ կը գործէ մեր մէջ, ինչ կը գործէ և ինչու համար կը գործէ:

Երկրորդ՝ մեր հոգւոյ հրաշակերտներով, երկնային հրաշալիք և սքանչելագործն ի միա բերելով՝ պաշտել զայն իւր մեծագործութեան մէջ, սիրել զայն իւր փառաւորութեան մէջ, փառք տալ նմա իւր նախաբնամական գործոց մէջ, շնորհակալութիւն մատուցանել նմա՝ նորա մեզ ըրած բարեաց, երախտեաց և շնորհաց իբրև երախտագիտութիւն, որուն սեպհականութիւնն է փառք, պաշտել, իշխանութիւն յաւիտեանս յաւիտենից:

ԽՈՐԷՆ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՆ

ԻՄԱՅԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

1

Մտաց երեք բաժանումները :

Մարդու Մէր, իւր ամբողջութեամբն առնելով, մի և անբաժանելի էութիւն կամ բնութիւն մի է, որուն մասունքներն են իմացականութիւն, զգացողութիւն և կամք: Աւրեմն, մարդս իմացական, զգայական և կամեցողական հանդամանք ունեցող էակ մի է:

Մեր կարողութեան ներածին չափ պիտի խօսիմք մեր հոգւոյն երեք մասանց և անոնց ներքին և արտաքին ներգործութեանց վրայ:

2

Իմացականութիւնն :

Իմացականութիւնը մեր հոգւոյն այն մասն է, որով կ'իմանամք, կը բողոքատեմք, կը տրամաբանեմք, և այս իմացականութիւնը մեր բոլոր հմտութեանց աղբիւրն է, որ երկուքի կը բաժնուի, արտաքին և ներքին:

Արտաքին կը համարուի մեր իմացականութիւնը՝ այն ժամանակ, երբ արտադոյ զգալի առարկաներու դոյութենէն ծագումն առնող հանդամանքները և պատկերակերպութիւնները, մեր շօշափելեաց, հոտոտելեաց, ճաշակելեաց, լսելեաց, տեսանելեաց միջնորդութեամբը կ'իմացուի :

Թէ և իմացող ներքին միտքն է, սակայն իմացուածները դուրսի առարկաներէն իրեն հասնելուն համար՝ արտաքին իմացականութիւնը կ'ըսեմք : Եթէ արտաքին առարկաները չլինէին, մեր միտքն ալ արտաքին պատկերակերպութենէ զրկեալ պիտի մնար :

Ներքին իմացականութիւն կ'ըսուի այն ըմբռնման և ճանաչման, որ մեր միտք ի ներքուստ կ'ըմբռնէ և կ'իմանայ, ինչպէս են ճշմարտութիւն, ստույթիւն, զօրութիւն, հանճար, բարոյական, արժանաւորութիւն, անարժանութիւն, պատճառ, արդիւնք, պարտականութիւն ևայլն, որք ի ներքուստ իմացականութենէ ծագումն առած հանդամանքներն են :

3

Մեր մտաց՝ նիւթակաւն աշխարհի հետ ունեցած կապակցութիւնը :

Մեր մտաց դուրսէն ընդունած հմտութիւնները և դիտութիւնները՝ ի ներքուստ ընդունածէն առաջ է, և եթէ մտքի իմացական կարողութիւն յանբաւս իսկ տարածուի, սակայն և այնպէս փորձն զմեզ կը համոզէ թէ միտքը՝ առաջին անգամ բողբոջի զատարկ է, և գործելու բնաւ իրական հմտութիւն չունի իւր մէջ, այլ դուրսի առարկաներէն կ'ընդունի հմտութիւնները և զաղափարները : Եւ այնչափ սերտ կապակցութիւն և համաձայնութիւն ունի մեր միտք աշխարհի նիւթեղէն առարկաներու հետ, որ կարծես թէ աշխարհ՝ մտքի և միտքը՝ աշխարհի համար ստեղծուած են, վասն զի զգալի առարկաներու պատկերները մեր զգայարմանց միջոցաւ այնպիսի տպաւորութիւն մը կը ներդործեն մեր մտաց, որ այն զատարկ

և լուռ էակը կ'ըսկսի երևան բերել այն խորհուրդները և ներդործութիւնները, որք աշխարհ կը հիացնեն :

Մտայ՝ ի սկզբան դատարկ լինելուն և հմտութիւն չունենալուն զգալի օրինակը կը տեսնեմք տղայոց վրայ, զի նոքա ընտրութիւն չունենալուն՝ կրակը ոսկիէն աւելի կ'ընդունին, և ի սկզբան բան մը չեն գիտեր . հետզհետէ կ'ըսկսին բառեր սովորիլ, նշանակութիւնները իմանալ, լոյս ճանաչել, ուսմունք և գիտութիւնք ու լեզուները սորվիլ, և այլն :

Այն ազդեբը, որոց մտաւորական զաղափարները սակաւ են, անոնց լեզուի ճոխութիւններն ալ աղքատ են, և լեզու ճոխացնող բառերն ալ արտաքին առարկաներէն մուտք գտած են մեր մտաց շտեմարաններու մէջ, և ձայնի միջոցաւ կ'արտասանուին, ի պահանջել հարկին :

4

Մեր միտք՝ իւր հիմտութիւնները դուրսի առարկաներէն առնելուն ասպացոյցները :

Խուլերը՝ որոց լսողութեան կարողութիւն յետոյ տեղը եկած մարդիկներէն ստուգուած է թէ, իրենց ականջ չբացուելէն առաջ՝ իրենց մտաց մէջ ունեցած չեն այն ծանօթութիւնները ու հմտութիւնները, զորս բացուելէն վերջ՝ նոյն զգայարանաց միջոցաւ դուրսի առարկաներէն ընդունած են :

Ի ծնէ կոյրը, տեսութեան զգայարանքով չկրնար գոյները և այլն բաներ գաղափարել իւր մտքի մէջ . սակայն աչք բացուելէն զինի՝ հետզհետէ առարկաներէն (աչքի միջոցաւ) կ'ըմբռնէ և կը գաղափարէ այն ամեն բաները, որք յառաջագոյն իրեն համար անծանօթ էին :

Մարդկանց զգայարանաց միոյն պակասութիւնը՝ պատճառ կուտայ նոցա մտաց շատ մը հմտութիւններէ՝ զուրկ մնալու :

Այն հմտութիւնները, զորս մենք դուրսէն չեմք կրնար ստանալ :

անկարելի է որ մեր ներսէն բղխին և մեր մտքին մէջ տեղի ունենան : Եթէ երբեմն ներքսածին ծանօթութիւններ և համութիւններ կը տեսնուին (արտաքին առարկաներէն ընդունուածներուն տեղը լեցնող) պէտք է որ համոզուիմք թէ անոնք ներքսածին չեն, այլ դարձեալ մեր չլիշած մէկ ժամանակի մէջ, մեր միտք զանոնք դուրսի առարկաներէն քաղած կամ գողցած է :

5

Զգայութիւն և Իրեացում :

Զգայութիւնը, զգայարանքներէն ծագումն առնող պարզ հանգանակ է : Որ և իցէ զգայարանաց վրայ եղած փոփոխութենէ կամ որ և իցէ մարմնական փոփոխութենէ ետև՝ մեր մտքի մէջ ծնանող անմիջական յաջորդ փոփոխութիւնը զգայութիւն է : Ամեն զգայութիւնները մեր մտաց մէջ կը լինին. սխալ է այն ըմբռնումը թէ՛ զգայութիւններ մեր մարմնոյ վրայ յատուկ տեղեր ունին, և մասնաւորաբար զգայարանքներու վրայ կը լինին, մենք այնպէս կը համոզուիմք թէ՛ շօշափման զգայութիւնը մեր ձեռքի մէջ կը լինի, որովհետև ձեռքն է շօշափողը :

Հետևապէս ներքին փոփոխութիւն մը չեմք համարիր զայն, այնպէս ալ կը խորհիմք թէ՛ լսողութիւն և տեսողութիւն ոչ թէ հոգւոյն, այլ աչքի և ականջի մէջ կը լինին : Սակայն համոզուելու եմք թէ, զգայարանքները՝ զգայութեանց ճանապարհներն են, և միայն միջնորդութեան պաշտօն մը կը կատարեն, դուրսէն եկած առարկաներու և մեր հոգւոյ մէջ տեղը. ուրեմն տեսնողը և լսողը հոգին է, չէ թէ աչք կամ ականջ, թէ և իբրև սուղբութիւն կ'ըսեմք, աչք կը տեսնէ ականջ կը լսէ. բայց ստոյգն այս է թէ, հոգին կը լսէ ականջի միջոցաւ, հոգին կը տեսնէ աչքի միջոցաւ : Աչք և ականջ հոգւոյն մէյմէկ դորձիք կամ գործարաններն են, որոցմով հոգին կը տեսնէ, կը լսէ և կ'իմանայ :

Օրինակի համար, աստեղագէտը՝ առանց դիտակի չկրնար լուս

սինը դիտել և պարզ կերպով տեսնել, ասիէ կրնամք հետեցնել թէ ուրեմն գիտակն է որ կը տեսնէ: Ինչպէս որ գիտակը ինք չի տեսներ այլ միայն արհեստական գործի մը է տեսութեան, այսպէս ալ մեր զգայարանքները բնական գործարաններ են մեր հոգւոյն տեսութեան, լսողութեան, շօշափման և այլն:

6

Զգայութիւնը չսեղով՝ զգայեաց պատկեր կամ նմանութիւնք իմանալու չկար:

Երբ դիտեմք թէ, մեր զգայութեան յատուկ տեղը միտքն է և մեր մարմնոյ վրայ եղած այն արտաքին փոփոխութիւններն՝ շեղքին պատճառներն ու փոփոխութիւններն են, պէտք է որ զգուշանամք, մեր մտայ մէջ ձեւացած զգայութեանց այնպիսի յատուկութիւնները տալէ, որոնք այն զգայութիւնները պատճառող իրերուն միայն կը պատշաճին:

Ինչ և իցէ, զգայութիւնը՝ զինք ծնանող իրին ո՛չ նմանութիւնը, ո՛չ պատկերը և ո՛չ նկարն է, և ո՛չ ալ անոր օրինակն է, կրնամք ըսել (նկարչական մտքով) զի զգայութեանց վրայ նկարական յատուկութիւն գտնուիլը անհնար է:

Բայց մենք բնական հակամիտութեամբ մը ասոր հակառակը մտածենք, շարունակ արտաքին նկարներուց հետ զբարեկամ, երբոր մտքերնիս ինքնիրեն քաշուած կ'ըսկսի խորհրդածութեան, այն բաներուն յիշիչն և յարկութեանցը անխորհրդարար մտքերնիս կողման, որով մենք կը կարծեմք թէ այն նկարներուն նմանութիւնները մեր խորհուրդներու վրայ ապեալ են:

Բայց այնպէս չէ, մեր խորհուրդները, մեր բնութեան կողմութեամբը, ինչ բանի նշան որ լինին, ձե չեն կրնար ունենալ, և շօշափելեաց ու տեսութեան առարկաներու նման պատկեր անհնար է որ ձեացնեն, և մենք չեմք կրնար խորհուրդ մէջ որ և իցէ մտքք ձե մը կամ կերպարանք մը բովանդակէ:

Ուստի երբոր բանի մը վրայ բարեկամներն զաղափար կը ձևացնեմք, անկէ կարելի չէ հետևեցնել թէ այն մտաւոր հանգամանքն ալ նոյն կլոր ձևն ունի. եթէ ստրածութեան վրայ է մտածմունքնիս, խորհուրդն ալ ստրածութիւն ունի չեմք կրնար ըսել:

Պէտք է սակայն զգեցնել զոյններու վրայ նայած և զմայլած ժամանակ մեր ներքին զգացումներն ալ նոյն գոյներով նկարեալ կը փայլին ըսելը սխալ է, վասն զի մեր մտքի մէջ այս տեսակ բաներ գոյութիւն չունին:

7

Յիզիբակսն եւ մտաւորակսն փոփոխութեանց մէջ տեղն երկուսն կապակցութիւնը սահմանելու է:

Գրեւն մտաւոր հանգամանք մը, որ կը ծագի մեր մտքին մէջ (արտաքին մարմնոյ մը) մեր զգայարանաց վրայ ներգործելովը կը լինի, բայց սոյն ներգործութեան ճիշդ ինչ լինելը և մինչև ո՞ր հասնիլը ցոյց տալը դժուարին է:

Այսչափ զիտենք որ, մեր զգայարաններն իրենց ներգործելու բաւականութիւն ունեցող բանէ մը, թէ ուղղակի և թէ անուղղակի, ազգեցութիւն մը կ'ընդունին:

Այս ալ յայտնի է որ, այս ազգեցութիւնը եղած ժամանակ զգայարանաց վրայ փոփոխութիւն մը, անշուշտ է, բայց ասկէ անդին անստուգութեան սահմանները կը հասնին:

Առ այժմ մեր կարողութիւնը մինչև այսչափին կը հասնի, միայն իրողութեանց վրայ խօսելով, կ'ըսեմք թէ զգայութիւն ըլլալէն առաջ, արտաքին մարմնէ մը ներգործութիւն և այն ներգործութենէ ևս զգայարանաց վրայ փոփոխութիւն մը լինելը զիտնալով սէտք է բաւականամբ:

Այս փոփոխութիւնը զգայարանաց վրայ ըլլալէն ետև, որուն մասնաւոր տեղը կամ զգայարանաց գրտի ծայրն է, և կամ ուղեղն է, որուն հետ զգայարանները կապուած ըլլալով անոր մտեղը

կը համարուին, և մեր մտքին մէջ մէկ փոփոխութիւն մը կամ նոր հանդամանք մը անմիջապէս կը ծագի :

Այս փոփոխութիւնն ալ ինչպէս ըլլալուն խելք հասնիր, ուտի ասոր վրայ ալ միայն ասանկ փոփոխութիւն մը լինելը ցոյց տալէն ի զատ ուրիշ բան մը չունիմք ընելու :

Այս տեղ իմացական գիտութեան մէկ սահմանին կը հասնիմք, որ անկէ անդին անցնիլը կ'երևայ որ տրուած չէ մարդոց ներկայիս մէջ :

Մենք անկարող կը դռնեմք զմեզ այս մասին մտայ և նիւթոց մէջ եղած կապակցութիւնը վերլուծելու, ինչպէս որ մտքի՝ նիւթոց հետ ունեցած ամեն ուրիշ կապակցութիւնները կարող չեմք թափանցել :

Այս բանին վրայ մեր ունեցած գիտութիւնը այսչափ է, և միայն այսչափը կրնանք մտտահոսութեամբ հաստատել թէ, բնական փոփոխութիւն մը կամ ներդործութիւն մը ըլլալէն անմիջապէս ետք, մտաւոր ներդործութիւն մը կամ փոփոխութիւն մը ի դէպ կուղայ հարկաւ :

Այսպէս է մարդու բնութիւնը, և զայն ստեղծողը իմաստուն սահմանադրութիւնը :

8

Իմացման ինչ ընկալ :

Չզայութենէն ետք անմիջապէս կուղայ այն մտաւոր հանդամանքը, որուն իմացումն կ'ըսուի, և իմացումը սերտ կապակցութիւն ունի գիշարութեան հետ : Սակայն իմացումը՝ զգայութենէն աւելի առաւելութիւն մը ունի իւր մէջ :

Մենք ոչ թէ միայն արտաքին առարկաներու համար կ'ըսեմք թէ մտքէ կ'իմանամք, այլ նոյն իսկ մեր համայնութեան և անհամայնութեանց համար ալ, կ'իմանամք կ'ըսեմք, ինչպէս այս շէնք, այդ լեռ կ'իմանամք, կ'ըսեմք, այսպէս ալ ամբողջ մասէն, մեծադոյն կամ եռանկեան, երեք անկիւններն՝ երկու ուղղանկեան հաւասար

լինելն ալ կ'իմանամք կ'ըսուի, սակայն մեր բեկիբները ներքին իմացման չեն վերաբերելը, այլ մտքէն դուրս եղած արարչական խճագման կը վերաբերին, իմացումն ալ հեռուեալ եղանակաւ տահաճումս ած է իմաստասէրներէն, յիմացումն է զղայարանաց ներդործութենէն անմիջապէս ետը՝ առաջ եկող մասնաւոր ներդործութիւնը կամ հանդամանքը, զոր մենք արտաքին բանի մը կը վերաբերեմք զայն իրեն պատճառ բանելով։

9

Իմացմամբ նկատական աշխարհս կը անասնեմք :

Պէտք է յիշել թէ զհայտնիքն բնելով կ'իմանամք ըսկ մտաւոր եւեւեւեւեւ մը, առանց այն հանդամանքը՝ ղինքը ծնանող արտաքին իրին վերաբերելու, այսինքն անկէ ծագած ըլլալը զգալու, և զգայութիւնը ճշմարտապէս պարզ զգացման մը անուն է :

Իսկ իմացումը, ատոր հակասակ, յերոսածայ անհամար մէք, որ բը միայն մտքին մէջ եղած ներքին ներդործութիւնը, այլ և այն ներդործութիւնը, որ արտաքին պատճառ ին վերաբերեալ բան մ'ալ կը բովանդակէ :

Չղայութիւնը՝ զլլաովին ներքին է, ներսը կը լինի և ներսը կը զոյանայ :

Բայց իմացումը, որպէս թէ զմեզ մեզմէ դուրս կ'հանէ, կը տանի և մեր բոլորովքը գտնուած բաներուն ծանօթ կ'ընէ :

Մասնաւորաբար այս իմացման կարողութեամբն է որ, բնութեան մէջ գտնուած նկատական իրերը և անոնց տեսակ տեսակ ձևերն ու դեղեցկութիւնները մեր ներքին տեսութեանը տակ կ'ինկնին :

Եթէ միայն զղայութիւն ունենայինք, այն ատեն ալ ձև, հոտ, դոյն : ձայն, ասոնց ամենքն ալ կ'լինէին, բայց մեզ այնպէս պիտի դար թէ մեր ներսի ղին կ'ըլլան, չէինք կրնար իմանալ թէ այն եղածիւրը դուրսն են և մեր ներսի ղինը միայն անոնց զղայութենէ է, այս տեսութեամբ, մեր միտքը ամեն բան ինք իր մէջը պիտի գտնէր,

այսինքն տշխարհք ու անոր մէջն ամեն բաները ինք զինքը ըլլալ պիտի կարծէր և իրմէ ի զատ ուրիշ էակ չպիտի ճանաչէր :

Իմացման կարողութիւնը չվճռուր բնաւ որ այսպէս սխալմունք մը ըլլայ , կը փարատէ և կը ջրուէ ամեն բան հողոյն մէջ համարած խարերայ ծանօթութիւնը , և զմեզ՝ մեզմէ դուրս ելող ուրիշ էութեանց կը մօտեցնէ , և կը ծանօթացնէ մասնաւորաբար բողմատեակ արարածոց բովանդակութեամբը յօրինեալ ներդաշնակաւոր և վայելչազարդ ու կատարեալ նիւթական արարչութեան հետ :

10

Նիւթոց նախնական և երկրորդական յատկութեանց վրայ :

Աշխարհիս նիւթական էութիւնները պատճառ են զգայութեան , նաև պատճառ և մասնգամայն ենթակայ մեր խօսքին :

Նստառմանիլ սէտք է թէ , մենք՝ մարմնոց գոյութիւն կամ ենթակայութիւն տուող էութեան վրայ տղէտ եմք , զի մեր զիտցածները միայն անոնց յապկութեանները կամ հանգամանքներն են . և այս տեղը մենք յատկութեանց և հանգամանաց վրայ չպիտի խօսիմք , բայց միայն կը յայտնեմք թէ նիւթական մարմնոց յատկութիւնները նախնական և երկրորդական կարգերու կը բաժնուին :

Նախնական յատկութիւնք անոնց կ'ըսուի , որք էական են բոլոր մարմնոց գոյութեան , և ասոնք են , գործութեան , յն , քանակութեան և հաստատութեան , ոմանք՝ շարժումն ալ ասոնց դասէն կը համարին :

Յնոր համար նախնական կը կոչուին ասոնք , որ բոլոր մարմնոց՝ նիւթոց վրայ ունեցած ծանօթութեան մէջ կան , և եթէ ասոնցմէ մինն մարմինէն պակտի , մարմինն ալ մարմին չիներէ կը դադրի :

Մանն մարմին գործութեան ունի , յն չունեցող մարմին չիներ . բայց մանն մարմին քանակութեան ունի և ամեն մարմնոց յատկութիւնն է հաստատութեանը :

Հաստատութիւն մարմնոց ըսելով (ոմանք զիմահարութեան աս-

նունը կարելի է աւելի սրտաշաճ համարին) սկսեք է իմանալ այն յատկութիւնը, որով մարմին մը երկու մարմնոց մէջտեղը թէ որ դուրի, չթողուր որ այն երկուքը իրարու գայլին :

Այս մտքով, զորն ալ հաստատուն մարմին մ'է, քանզի թէ որ տեղ մը գոցուի, այնքան ընդդիմահարութիւն կ'ունենայ, որ անհնար կ'ըլլայ իւր երկու կողմը եղած մարմիններուն իրարու խառնուիլը :

Ինչպէս որ փորձն ալ եղած է անգամ մը ի ֆիօթէնցա քաղաքն, ջրով լի սկիի դնտակ մը, խիստ սաստիկ ճնշմամբ ճնշելով՝ անհնար եղեր է զայն ճզմել, մինչև որ մէջի ջուրը սկսեք է քրտինքի սկէս դուրս ելնել մետաղին ծակտիքէն :

Նոյնպէս անուրանալի ճշմարտութիւն մի է բոլոր մարմնոց բաժանելի ըլլալը, քանզի չենք կրնար անանկ ամենափոքր մասնիկ մը ըմբռնել որ անիկայ այլ ևս չբաժնուի :

Եւ այն ամենափոքր մասնիկը ոչ միայն Բ-ձ-է-լ-ի-ն-ն, այլ և Գ-ձ-է-լ-ի-ն-ն, Կ-ձ-է-լ-ի-ն-ն և Ն-ունենալը տարակոյտ չվերջներ :

11

Երկրորդական յատկութիւնք նկատոց :

Երկրորդական յատկութիւնքն երկու տեսակ են. առաջինն՝ առնոր են, որ, իմացական և զգացողութեանց հետ առնչութիւն ունին. երկրորդ՝ անորն, որոց առնչութիւնը ուրիշ մարմիններու հետ է :

Առաջին տեսակէն են ասորնք և ասոնց նմանները, յայն, փոյն, հո՛, կարճութիւն, կալիքութիւն, արտութիւն, պարտութիւն, հարկութիւն, անհարկութիւն և այլն :

Երրորդ մարմնոց մը համար ձայն ունի կ'ըսեմք, այս իմացընել կ'ուղեմք թէ, անոր վրայ այս տեսակ որպիսութիւններ կան, որք կարող կը լինին մեր մտքի մէջ այնպիսի ներդրութիւն մը ընել, և ձայն բառը կը գործածեմք, լեզու ի կիրառութեամբ, թէ՛ բոյն

արտաքին մարմնոյն որպիսու թիւններն և թէ՛ այն որպիսու թիւններն մեր մտքին մէջ ըրած ներդործութիւնը նշանակելու համար :

Նոյնպէս և այս մարմինը գոյն ունի, որ կ'ըսենք, այն մարմինը գիտող մտքին մէջ ծաղած ներդործութեանը նայելով կ'ըսենք :

Այս կարգէն եղող երկրորդական յատկութեանց բոլորն ալ ճիշտ ասոնց նման են :

Երկրորդական յատկութեանց միւս կարգէն եղողները, որոնց առնչութիւնը ուրիշ մարմիններու հետ է, խիստ շատ են :

Այս մարմինն, որ մտաց հետ ունեցած առնչութիւնով ձայն և գոյն ունի, ուրիշ մարմիններու հետ ունեցած առնչութիւնովն ևս այս յատկութիւնները կրնայ ունենալ, ինչպէս, կակղութիւն, ծաւալականութիւն, լուծականութիւն, թափանցիկութիւն և այլն :

12

ՋԳԱՅԱԿԱՆՔ՝ ՀՈՏԱՌՈՒԹԵԼՆ ԵՒ ՃԱՇԱԿԱՆՆ.

Մարդու զգայարանքներն, իբրև ազբիւր զիտութեան,
ի՞նչ են եւ ո՞րքան կարեւոր :

Ջգայարանց՝ մեր հմտութեան սկզբնաորութեան և քանակութեան հետ ճիշտ ինչ վերաբերութիւն ունենալը զիտնալ փափաքելի է :

Մեր ունեցած մարմնաւոր դործարանները էականապէս հարկաւոր և նախապէս կարեւոր են այն հմտութիւնն ունենալու, զոր սովորաբար զգայարանաց կուտամք :

Այժմեան, անոնց օղականութեամբը ունեցած հմտութիւնները՝ առանց անոնց օժանդակութեան կամ անմիջապէս և կամ ըստ ամենայնի տարբեր ճամբով մը կրնայինք ձեռք ձգել, վասն զի մարդս իւր զիտնալու բաներու մէկ մասը զգայարանաց միջոցաւ ձեռք կը ձգէ, Աստուծոյ կողմէ կարգադրուած և սահմանուած ին համեմատ :

Ըսածներուս իբրև վկայութիւն, արարչին Աստուծոյ առանց իւր

Թակահան գործիքի կամ միջնորդի, մեր զգայարանքով ամեն նիւթահան բաներու վրայ կատարեալ ճանաչումն ունենալն է :

Նա՛ որիչ կերպով կ'իմանայ, և ամեն դիտութիւնները ընդարայ և ի սկզբանէ անփոփոխատէս էական են իրեն :

Իսկ ուրիշ ամեն էակներ սյուսէս չեն, մանաւանդ մարդս, որուն դիտութեան մեծ մասը, թէպէտ արտաքին բաներու վերաբերեալ է, սակայն ամենիմաստին ձեռքը այնպէս ստեղծներ է զմարդ և անոր կազմութիւնը անանկ կարգի մը գրեր է, որ առանց զգայարանաց՝ ամեն բանէ զուրկ կը մնայ :

Վերջո՛ւր ականջները, և ահա բոլոր բնութիւնը լուռ, անձայն, մեռածի պէս կ'ըլլայ. հանէ աչքերը, և իսկոյն արեղական և լուսնին լոյսը կը խաւարի և համայն աշխարհ մութը կը սպասէ. զրկէ շօշափելեաց զգայարանքէն, և յայնժամ ուրիշ բաներու հետ ունեցած հաղորդակցութենէն ս'յն ատտի՛ճան կը կարտի, կը զատուի, որ ամենայն արարածք ի չիք դարձած, և ինք միայն մնայած կը լինի :

—

13

Ուղեղին՝ զգայութեան եւ իմացման հետ ունեցած կապակցութիւնն :

Ուղեղը, զգայարանքներու կատարած պաշտօնի մէջ մեծ դեր կը կատարէ, զի զգայութեան (արտաքին իմացման գործողութեանց նիւթական մասը կատարող գործարանաց) երևելին է :

Զգայարանքները, մարդուս մարմնոյ ջղային կազմուածքէն չեն զատուիր, ջիղերու մէջ գտնուած նիւթը մէկ կողմ՝ հանելով զայն իւր մէջ պարփակող կեղևը, ուղեղին մէջ եղած ճիշտ նոյն կապուած մանրաթելոյ բաղադրութիւնն է և անոր շարունակութիւնը :

Ասոր համար է որ, որով և յցէ եղանակաւ, ուղեղը փաստած ժամանակը սրոշ զգայութիւն չունենար և անկատար կ'ըղգայր Այսպէս ալ եթէ ջիղը փաստի, կամ ուղեղին հետ ունեցած շարունակ

արտաշնչութիւն մը կը կատարեն, և այս արտաշնչեալ մասունքը արադապէս կը ծաւալին և շատ տեղեր կը տարածուին, զիրենք արտադրող մարմնոյ բոլորակը, (որ արտաշնչութեան կէտրոնն է) :

Զգայուն էակ մը, այս մշտաշարժ ցնդելու ետեւէ եզոզ մասունքներուն մերձ եկած ժամանակ՝ բնական է որ անոնցմէ ներդործութիւն մը պիտի ընդունի, և այս ներդործութիւնն է հարստութիւնը, որուն վրայ պիտի խօսինք :

Հարստութեան շքեղութիւնն և խաղաղութեան հոտառութեան ջիղը ըստուած գործարանի միջնորդութեամբը կը լինի, որուն զլսաւոր մասը քթին մէջն է, մէկ մասն ալ մի քանի իրարու կից խոռոչներու մէջ :

Երբոր մարմնոյ մը արտաշնչած հոտառէտ մասնիկները կուգան կը ներդործեն այս գործարանին, մտաւոր հանգամանք մը կը ծաղի անկէ, որ կերպ կերպ կ'ըլլայ ըստ բնութեան հոտածաւալ մարմնոյն :

Սակայն պէտք է զիտնալ որ, եթէ միայն հոտառութեան զգայութիւնը մտածենք, արտաքին մարմիններէ մեր ներսը ուրախութեան կամ տրտմութեան շարժմանք եղած ատեն, այն մարմիններուն և այն յառաջ եկած շարժմանց մէջ որքան կապակցութիւն որ դնենք, անկէ աւելի կապակցութիւն չենք կրնար դնել հոտին և զանիկայ արտադրող մարմիններուն մէջ :

Իբրև, մտքերնուս մէջ եղած փոփոխութեան թելադրութեամբը կ'իմանանք որ այն փոփոխութեան պատճառ մը կայ. բայց այս թելադրութիւնը բնաւ չցուցնէր թէ նիւթական պատճառ մը հարկաւ ըլլալու է, ուրեմն ինչպէս կը լինի որ հոտառութեան ղյայութիւնը ինքնին զատ բան մը չենք իմանար, այլ մէկէն այս զգայութիւնը, արտաքին մարմնոյ մը, զորօրինակ, վարդին կամ շուշանին կը վերաբերեմք :

Ասոր պատասխան այս կ'ըսեմք. թէ որ ի ծնէ զուրկ ըլլայինք տեսութեան և շօշափման զգայարանքներէն, այս վերաբերութիւնը չէինք կրնար ընել ամենևին : Բայց ամենարարին Աստուած տուեք է մեզի զանոնք, և անոնց օժանդակութեամբը բրած փորձերնիս է որ այս վերաբերութիւնը ընել կուտայ մեզ :

Քանի որ վարդ տեսանք, քովը դացինք, շօշափեցինք, հոտա-
ռութիւն ըսուած մտաւոր հանդամանքն ալ իմացանք միշտ :

Քանի անգամ որ շուշանին մօտեցանք, կամ ուրիշները զայն
փրցուցին մեզ առին, անուշ հոտը առինք :

Ահա այսպէս փորձառութեամբ սորվելով, եթէ հոտաւոր մար-
մնոյ մը մօտենանք, հոտառութեան զգայութիւն կ'ըլլայ միշտ : Սոր-
վեցանք հոտառութեան զգայութիւնը ամեն ատեն մարմնոյ մը տալ,
այն մարմինը անոր պատճառ դնելով :

— —

15

Հոտառութեան իմացումը, նորա զգայութեանն որոշելով :

Մտաւոր վերաբերութիւնը, իւր արագ ներդրածութեամբը, մեզ
կարծել կուտայ թէ հոտառութիւնը զգայութեան մէջ բովանդա-
կեալ է : Այս դործողութիւնը այնչափ արագ կը կատարուի, որ
չինք կրնաք վերահասու լինիլ, թէ միտք ինչպէս ներքին զգայու-
թեանէն, զայն ծնանող արտաքին պատճառին իմացման կը փոխանցի :

Պէտք է յիշել թէ այս դործողութիւնը, մեր մանկութեանէն ըս-
կեսեալ՝ հազարաւոր անգամներ կատարուած է մեր վրայ, զի քանի
անգամ որ զգայարանաց ներդրածող ազդ մը լինի մեզ, այնչափ ալ
այս դործողութիւնը կը կատարուի մեր վրայ : Այս երկարատե կրկ-
նութեան, սքանչելի արագութիւն մը կ'ըստանայ իմացական դոր-
ծողութիւնը, այնպէս որ զգայութիւն մը եղած ժամանակ՝ մեր միտք
կայծակի արագութեամբ դուրս ելնելով՝ այն զգայութեան պատճառ-
ները կը քննէ և կը ճանաչէ :

Մեր այս խօսքերը, իմացման և զգայութեան մէջտեղ եղած ո-
րոշման բացատրութեան օժանդակութիւն մը միայն կրնայ համա-
բուիլ, և մէն մի զգայարանաց վրայ զատ զատ խօսած ժամանակ,
հետզհետէ այս խնդիրներն ալ կը լուսարանուին :

Զգայարանաց վրայ եղած խօսքէն կ'իմանանք, թէ հոտ առինք,
այսինքն ըսնի մը հոտէն իմացածն ունեցանք ըսել է :

Զգայարան եւ զգայութիւն ճաշակման :

Ճաշակման էական գործարանը լեզուն է , որ անհամար ջղային պտկունքներով ծածկուած է , թէ և այս պտկունքները՝ մեր բերնի խորշին ուրիշ կողմերն ալ կը գտնուին :

Երբ համեղ մարմին մը այս գործարանին , այսինքն լեզուն զըտցի , անմիջապէս ներգործութիւն մը կամ փոփոխութիւն մը կը լինի անոր վրայ և անկէ ալ անմիջապէս մտաւոր փոփոխութիւն մը կամ նոր հանդամանք մը կը ծագի :

Ե՛հա այս կերպով՝ այն անուշ , լեզի , թթու , կծու և այլն ըստ ամ զգայութիւններն և իմացումները կը լինին :

Ճաշակման զգայութիւնը ըլլալէն ետև , այն ներգործութիւնները արտաբերին բանի մը կուտանք , զայնս նորա պատճառ բռնելով , Սակայն ընդհանրապէս այն պատճառ եղող որսիսութիւնները որոշ և դատ չենք ցուցներ , հասցա՛ իրենց զարթուցած զգայութիւններուն անունովը , անոնց ալ անուշ , լեզի , թթու կ'ըսենք :

Ներքին ներգործութիւնը իւր արտաբերին պատճառին վերաբերելէն իս այնքան շատ կը կատարուի , որ մէկ խնձորին անուշ համն առնելու օ պէս՝ մէկէն այս խնձորը անուշ է կ'ըսենք , միւսին ալ՝ մեր բերնին երբոր թթու գայ , խկոյն այս խնձորը թթու է կ'ըսենք :

Սակայն այս ամեննին մտքէ հանելու չէ , որ իրական ճշմարտութեանը նայելով՝ նոյն ներգործութիւնը պատճառին վերաբերելիս , թէ՛ ըստ ժամանակին և թէ՛ ըստ բնութեան կարգին՝ զգայութեանէն ետքը կը լինի , թէ՛ պէտ և խիստ մեծ արագութեամբ կտտարուելով՝ որոշ չենք կրնար իմանալ թէ՛ այս մտաւոր գործողութեան մէկէն մէկալին ինչպէս կ'անցնի :

Լեզի և անուշ ըսելը այն է որ , քանի մը անգամ անոնց համն առած ենք . անոր համար , անոնց մտաւոր հանդամանքները մեր մտքի մէջն է : Մարմինները՝ բնական արամազրութեամբ , յարմարութիւն ունին ընդ մտայ մէջ անուշութեան , լեզիութեան զգայութիւնները պատճառել :

17

Լսողութեան զգայարանի գործարանը :

Եթէ լսողութեան համար մասնաւոր և յարմար շէշարան մը չունենայինք, լսելը անկարելի կը լինէր, ինչպէս որ խուլերը չեն լսեր :

Օղբ, երբոր ուժով շարժի շօշափամբ, որոշ կ'իմանանք. սակայն օղին շօշափման մեր զգայարանայ վրայ բրած ներդործութենէն յոյ՛ ըսուած զգայութիւննիս տեղի չունենար :

Երարչապետն, ինչպէս որ ամեն զգայութիւն, իրեն յատուկ և վայելուչ կատարեալ զգայարանը պարզեա՞ծ է, այնպէս ալ լսելու համար՝ անձը ըսուած յատուկ շէշարանը տուած է :

Ականջը այնպիսի յարմար տեղ մը զետեղուած է, որ միժնորրափն մէջ իւր բոլորտիք ինչ որ պատահի, դիւրութեամբ կ'ազդէ հոգւոյն :

Ականջը, իւր պաշտօն կանոնաւորաբար կատարելու համար՝ լայն բացուած գոգաւոր բերան մը ունի, այնպէս կազմուած՝ որ իւր մօտ օղին մէջ թրթումունք մը կամ տատանում մը եղածին պէս, մէկէն կ'ամփոփէ, կը ժողովէ ներս կը զրկէ :

Օղի թրթումունքները, ականջի ոլորուն ճանապարհներէն անցնելով ներս կ'երթան, և տեղ մը հաւաքուելով՝ ունկան թմբուկ ըսուած մաշկին կը զարնուին, և այս թմբուկին զարնուելով՝ ներդործութիւն մը բնեւէն անմիջապէս մերջ, զգայութիւն կամ իմպրումն ըսուած ձայնի մասւոր հանդամանքը տեղի կ'ունենայ :

18

Չայնի զգայութեան զանազանութեան վրայ :

Չայնի շէշարանն սնմիւ կերպով իրարմէ տարբեր են. սակայն այնչափ բարակ և անորոշ են, որ զատ զատ անուններով

կարող չենք բացատրել զանոնք, քանզի ձայն՝ ձայնէ ոչ թէ միայն աստիճանաւ կը տարբերի, այլ և զօրութեամբ ևս տարբեր է:

Մէտ կ'ըսէ. Ականջով՝ հինգ հարիւրէն աւելի այլ և այլ աստիճան ձայներ կրնանք որոշել, այնչափ մ'ալ ձայներու սաստկութեան կու՛մէ տարբերութիւններ կրնանք զանազանել. և կը յաւելու ըսել թէ, Երկու հարիւր հազարէն աւելի սթարղ ձայն, կամ աստիճանաւ, կամ սաստկութեամբ, մէկ մէկէ տարբեր ձայներ կը լինին: Սակայն կատարեալ ձայն մը լինելու համար՝ առաձգական օգերու մէջ, պէտք է որ տեղութեամբ և տարածութեամբ իրարու հաւասար շատ մը ձօճումներ լինին, և կատարեալ ճշդութեամբ մը, կանոնաւոր ընթացքով, մէկ մէկու ետեւ երթան մինչև սկանջին հասնին: Ամեն մէկ ձօճումն ալ անհամար օգերէն մասանց առաջ և ետ խաղալով կը լինի, որոց ամենքն ալ մէկ պիտի լինին, թէ ուղղութեամբ և թէ՛ զօրութեամբ ու ժամանակաւ:

Ասկէ կը հետևի որ ձայն ըսածնիս ալ՝ իւր մէջ մանր տարբերութիւններ ունի. նախ՝ ձայն հանող մարմնոյն դիրքէն, երկրորդ՝ զարնուելու եղանակէն, երրորդ՝ ձայնը հաղորդող առաձգական մթնոլորտի կազմուածքէն, չորրորդ՝ մտիկ ընող ականջի դիրքէն:

Այլ և այլ նուազարաններ, ինչպէս են սրինգ, քնար և այլն, երբ մի և նոյն ձայնը հանեն, կրնանք որոշել թէ, որ ձայն որ նուազարանին է. երբ շատ մը մարդիկ մէկ սաստկութեամբ և մէկ աստիճանաւ ձայն հանեն, ամեն մէկ ձայնի վրայ քիչ շատ տարբերութիւն կը գտնենք, և մի և նոյն մարդ իւր ձայն փոփոխական կրնայ հանել, ողջութիւն՝ այլ, հլուանդութիւն՝ այլ, ձերութիւն՝ այլ, երկտասարգութիւն՝ այլ:

Չայնի ուրկէ գալուն որոշման գխտութիւնը:

Եթէ յառաջագոյն ձայն առնելու փորձն ըրած չլինելինք, չպիտի կրնայինք վերահասու լինել թէ մեր լսած ձայները որ կողմն

կուգան, աջէն թէ ձախէն, մօտէն թէ հեռուէն : Այսպէս լինելուն պատճառն այն է որ, օգին թրթումունքն ինչ ուղղութեամբ որ ականջին հասնին, նոյն ուղղութեամբ չեն կրնար ներս դնալ և ականջի թմբուկին բաղխուիլ, այլ՝ ստիպարար պիտի շեղին այն ուղորուն ճանապարհէն անցած ժամանակ :

Բիյտ կը պատմէ թէ, մէկը մեծ վախով մը կ'արթնայ քուռնէն . մտիկ կ'ընէ որ սենեկին դուռը կը զարնեն, կ'ենէ կը բանայ, կը նայի մարդ չկայ . դուռը կը գոցէ, ետ կը դառնայ . կը նայի որ նորէն կը զարնեն, կրկին կը բանայ, բայց մարդ չտեսներ . ասանկ մէկ քանի անգամ երթալ գալէն ետե՛ հազիւ կ'որոշէ որ սրտին բարախելուն ձայնն է եղեր լսածը :

Ճանապարհորդին մէկը կը պատմէ թէ, երբոր առաջին անգամ առիւծին մօնչելը լսեր է՝ անապատ տեղէ մը անցած ժամանակ, կենդանւոյն ո՛ւր տեղ ըլլալը չտեսնելով՝ չէ կրցեր վտանգը ո՛ր կողմէն ըլլալն որոշել . քանզի ձայնը՝ որպէս թէ՛ դետնէն ելնելով, բուլորակ մը ձևացուցած, և ինք ու իւր ընկերները անոր կենդրոնը կեցած կարծեր են զիրենք :

Արդ, մէկ բանի մը ձայնէն՝ անոր ուրտեղ ըլլալը և քիչ շատ ալ ինչ բան ըլլալը որոշելու կարողութիւնը՝ փորձառութեամբ և ունակութեամբ կ'ունենամք : Ասանկով է որ մէկ ձայնին քովի սենեակէն, մէկալին՝ վերէն կամ վարէն, և միւսին ալ՝ փողոցէն գալը կ'իմանանք : Եւ ասոր ասանկ ըլլալուն վկայութիւն մ'ալ սա կրնայ ըլլալ որ, երբ օտար տեղ կ'երթանք, թէպէտ առաջուց այնքան փորձառութիւն ունեցած ալ ըլլամք, դարձեալ մենք զմեզ այս կողմանէ շատ բաներու մէջ սխալած կը դտնեմք :

Թէ ի ծնէ խուլի մը ականջը յանկարծ լսէ, հաւանական է որ, առաջին անգամ, ձայնի զգայութիւն իմանալուն, պիտի կարծէ թէ նոյն իսկ իր մտքին մէջէն կը հնչէ այն ձայնը :

Բայց փորձառութեամբ, մարդս կամաց կամաց լսած ձայնը ոչ միայն վեր, վար, յաջ, յահեակ վերաբերել, այլ և ամեն մասնաւոր ձայն, արտաքին մասնաւոր պատճառի մը կուտայ, և մէկը զանդակին, մէկալը սրնդին, միւսը թմբուկին վերընծայելը կը սոր՝ վի :

20

ՉՕՂԱՓՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՇՕՂԱՓՈՒՆՆԵՐ.

Շօշափեղեաց զգայարանքին եւ, ամոր զգայութեանցը վրայ :

Շօշափեղեաց զգայարանի գլխաւոր գործարանը՝ յետէ է, թէեւ շօշափեղու պաշտօնը միայն ձեռաց յատկացեալ չէ. վասն զի շօշափեղու կարողութիւնը բոլոր մարմնոց վրայ սփռեալ է, սակայն ձեռքը աւելի յօղուածներ ունենալով՝ գիւրաւ կրնայ իւր միանունքներով այսգին այնգին շարժիլ և ամեն ձեւերը շօշափել, անոր համար՝ շօշափման գլխաւոր գործարանը ձեռքն համարուած է :

Շօշափման զգայարանօք շատ մը յատկութիւններ կ'իմանանք, զորօրինակ, տաքութիւն, պաղութիւն, կարծրութիւն, կակղութիւն, հարթութիւն, անհարթութիւն, անհաստատութիւն, գիմահարութիւն, տարածութիւն կայլն ձեւերը, և ասոր միջոցաւ մենք արտաքննութեան ծանօթիւն կրնանք ունենալ, ամենէն առաջ մեր մարի մէջն ընդունելով՝ որ ընդհանուր ծանօթութիւն մի է :

21

Տարածութիւնը եւ, ձեռք :

Տարածութեան գաղափարը շօշափականի միջնորդութեամբ կը ծագի. երբ մարմին մը կը շօշափեմք և կ'իմանաւք թէ միջին մասերն ալ անոր շարունակութիւնն են, այն ժամանակ հարկաւորապէս այս տարածութեան գաղափարը կը ձևանայ մեր մտաց մէջ :

Գիտնալու է թէ, տարածութիւնը արտաբուստ ինչպէս որ է, մեր մտաց մէջ ծագած տարածութեան գաղափարին մի և նոյնը չէ, զի ներքինն արտաքնոյն ոչ թէ նմանը կամ օրինակը, այլ բոլորովին աննման և տարօրինակն է : Արտաքին նիւթակածն տարու-

ծուլեան վրայ չպիտի խօսիմք այժմ, այլ միայն ներքին զգայման մասին է մեր խօսքերը :

Տարածութեան գաղափարը, ձեռք գաղափարին հետ սերտ կապակցութիւն ունի, և անոր հիմը կրնայ համարուիլ, միայն այս տարբերութեամբ որ, տարածութեան գաղափարը, ըստ բնական կարգի, ձեռք գաղափարէն առաջ է. վասն զի տարածութիւն չեղած տեղը՝ ձեռք չկրնար գանուիլ. սակայն պէտք է ընդունիմք թէ, երկուքն ալ սարղ են և շօշափման զգայարանքով կը ծաղին մեր մտքի մէջ :

22

Զգայութիւն՝ Տաքութեան և Պաղուծեան :

Մեր մարմնոյ բարեխառնութեան կամ ջերմութեան աստիճանին վրայ եղած փոփոխութեանց հետ կապուած մտաւոր հանգամանքները՝ շօշափման զգայարանքին ըրած ազդմանց կարող կը դասուին :

Տաքութեան և պաղութեան, երկու տարբեր նշանակութիւն ունին՝ երբեմն տեսակ մը տաքութեան փոփոխութեանց ցոյց կուտան, որոց պատճառ եղող իրերը մեզ ներշնչուած ժամանակ, այն զգայութիւնները գոյութիւն չեն կրնար առնուիլ, և մտքէ ու զգայուն էակէ դուրս՝ ուրիշ տեղ չեն կրնար մնալ. երբեմն ալ, մարմնոյ մէկ յատկութիւն կը նշանակեն, որ բնական օրէնքով մեր մէջ տաքութեան և պաղութեան զգայութիւն կը պատճառէ : Այս տաքութեան և պաղութեան յատկութիւնը, իւր պատճառած զգայութեան հետ սերտ կապ մը ունի, որ անկէ անբաժանելի է. սակայն անոր պէս չէ, և ոչ նմանը. վասն զի տաքութիւն և զգայութիւն չեղած ժամանակն ալ նոյն յատկութիւնը միշտ կայ : Տաքութեան և պաղութեան ինչ ըլլալը գիտեմք. սակայն մարմնոյ վրայ եղած տաքութեան և պաղութեան բնութեան յատկութիւնները չեմք գիտեր և իրակի մէջ՝ բոլոր զգայուն էակաց տաքութեան զգացում տուող բան մը ըլլալը գիտեմք, սակայն յատկութեանց բնութիւնը մեզ

անձանօթ է . վասն զի չգիտեմք թէ տարութիւնը՝ բնութեան մէջ ծաւալած ու տարքած մարմնոյն մէջ հաւաքուած տարր մի է , թէ տարքած մարմնոյ մասանց մէկ տեսակ թրթռումունքն է , կամ թէ , տաք կամ սղաղ , ինչպէս որ իրենց առաջ բերած զգայութիւնները հակասական են միմեանց , այնպէս ալ հակառակ կրնան համարուիլ ասոնց յատկութիւնները :

Բնագէտները , Գոթո-Քի-նը և Կոլո-Քի-նը հետեւեալ կերպիւ կը նկարագրեն . Տարութեան բնական երևոյթը բացատրող երկու հասկացումներէն է կան . սուսջինը՝ արգոտող , երկրորդը՝ ցուցնող :

Արգոտողին նկատմամբ , Գոթո-Քի-նը հեղուկ մի է առանց ծանրութեան , և կրնայ մարմինէ մը ուրիշ մարմնոյ վրայ անցնիլ շատ արագ կերպով , և անոր մասունքները կամ շամանդաղները զերար վանելով՝ ուրիշ մարմնոց մասունքներուն կը փակչին : Երբ այն արտաքսուած հեղուկներէն մարմին մը աւելի ընդունի՝ կը տաքնայ . երբ ընդունածէն աւելի արտաքսէ՝ այն ժամանակ ալ կը սղաղի :

Ցուցնողին համեմատ Գոթո-Քի-նը՝ մարմնոյ շամանդաղներու սաստիկ ճօճումէն առաջ կուգայ , և այս շարժումը մարմինէ մը ուրիշ մարմնոյ մը կը փոխադրուի (ե՛նէր ըսուած առաձգական միջոցի մէջէն) ինչպէս որ ձայնը օգին մէջէն :

Այն մարմինները շատ կը տաքնան , երբ իրենց շամանդաղները սաստիկ կը ճօճին :

23

Կարծրութեան և Կակղութեան զգացումը :

Երբ մարմնոյ մը մասունքները իրարու հետ սնդրութեամբ մը կապուած լինին , որոց ձևերը մենք գիւրութեամբ չկարողանամք փոխել կամ լուծել , այն մարմնոյն կարճը կ'ըսեմք : Իսկ երբ մարմնոյ մը մասունքներու տարերք և կամ շարք գիւրութեամբ կարողանամք փոխել կամ լուծել , անոր ալ կ'ըսուի մարմին կ'ըսեմք :

Այս զգացումը շատ մեծ է կը լինի նախ , և յետոյ անակոթեմք :

օրինակի համար, քարի շոշափմամբ՝ նորա կարծրութիւնը կ'իմանամք, և մէկը քար կամ փայտ մեղ զարկած ժամանակը՝ նորա կարծր մարմին մը լինիլը կ'ըզգամք, նորա ազգած ցաւէն, մինչ կ'սկսուի մարմինէ մը նոյն ցաւ չզգալով՝ կ'իմանամք թէ այն մարմինը կակուղ էր :

Կհոգ և կ'ըծք մարմինները շոշափմամբ կ'իմանամք և մեղ զարնուելով ալ կ'ըզգամք :

Զգայութիւն մը ևս կայ, որ մեր մարմնոյ կազմուածքէն, այսինքն (մեր միս, ոսկր, ջիղ) մկանունքէն կը ծագին, և մեղ հանդըստութիւն կամ անհանգստութիւն կ'ըզգացնեն. և ասոնք են, անհանգստութիւն, յագնութիւն, որհրութիւն, հիւսնութիւն, և կամ ասոնց հակառակը, հանգստութիւն, արայգութիւն, արողութիւն, և այլն :

Սակայն դիտնալու եմք թէ, այն ձևերը և գաղափարները, զորս մեր ձեռաց շոշափմամբ կը տեսնեմք և կը ճանաչեմք, մեր մտքի մէջ ամենեւին նոյն ձևը կամ պատկերաց ձևակերպութիւնը չեն ունենար. օրինակի համար, այս գրերն զորս կը կարգաս, իրենց ցուցուցած կերպ կերպ խորհուրդներէն և անոնց կապակցութիւններէն շատ տարբեր բաներ են :

Հաշուարարին այն վերէն ի վայր շարած թուանշանները՝ իրենց նշանակած ո՛չ քանակութիւններուն և ո՛չ այն քանակութեանց իրարու հետ ունեցած առնչութիւններուն կը նմանին :

Նոյն բանն իմացիր նաև մարդուս մտքին վրայ, որու գործողութիւնները ուրիշ բան են, և այն գործողութիւններուն նշանակածները՝ ուրիշ :

Միաքը (ինք իր օրէնքներով) կը կառավարէ բալոր իւր զգացումներն ու գործողութիւնները, և իւր մէջ ինչ որ լինի՝ իւր բնութեանը գոյացական տարրներովը կը լինի :

Ո՛չ լրսած կամ ո՛չ տեսած բաները, ո՛չ ճաշակման և ո՛չ շոշափման, և ոչ ալ ուրիշ զգայարանաց տակ ինկած բաներն, մէկ խօսքով, ուր տեղ և ինչ ձևով որ ըլլայ երեակայեալ նյութական բաները, մէկը չկրնար յայտնել անոր ներքին բնութեան ինչ ըլլալը, և կամ իւր գործողութիւններուն ինչ կարգ կանոն ունենալը :

Ուրեմն ինչ բան է այդ զգայութեան և արտաքին առարկային իմացման ու իմացուած բանին մէջ եղած առնչութիւնը :

Յայտնի է թէ՛ նշանը , նշանակուած բանին հետ ինչ առնչութիւն որ ունի՝ այն է , և ինչպէս որ շատ բաներու մէջ նշանը , նշանակեալին ծանօթութիւնն որ կուտայ մեզ , ուրիշ կերպով չէ , այլ միայն նոյն նշանով այն ծանօթութիւնը աալու համար սահմանուած կամ հաստատուած ըլլալովը : Այսպէս ալ այս բանիս մէջ միտքը , իւր գործողութեամբը , առանց տեսանելի պատկեր մը կամ նմանութիւն մը բնաւ իւր մէջն ընդունելու , այլ միայն արտաքին և նիւթական իրերէ , ըստ տեղոյ և ըստ բնութեան , իրմէ որոշ շատ իրերէ իւր մէջը ծագած զգայութիւններով՝ կարող է յայն իրերուն վրայ հմտութիւն ստանալ , և անանկով բոլոր նիւթականաց ծանօթ ըլլալ :

ԶԿԵՅԱԲԸՆ՝ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ .

Զգայարան Տեսութեան , և .

Տեսութեան զգայարանքին օգոսկարութիւնը :

Տեսութեան զգայարանքին գործարանը աչն է , որ տեսակ մը հեռադիտակի կը նմանի , իրարմէ որոշ մասերէ կազմեալ , որոց վրայ կատարելութեան մասին խիստ գերազանց ճարտարութիւն մը կը տեսնուի : Աչք կը տեսնէ լատոյ շառ-իւնէրո-Վճն-դո-թէ-ճն , որ ամեն կողմն սփռուած են և անզագար առաջ կ'երթան ուղիղ գծով և անխոտոր ճանապարհաւ մը , եթէ դէմբնին արդէք մը չենէ :

Աչքը , իւր գործողութեան միջնորդը չէ թէ միայն դրսէն կ'ընդունի , հապա՛ ներս կը տանի լուսոյ շառաիղնէրը , և բնարանահան բիզբունքներով բեկրեկելով , նորէն ուրիշ կերպ կը հիսէ :

շառաւիղները : Եթէ ամենանորը դոյութիւն մը չլինէին, սաստիկ արագութեամբ մեր աչք մտած ժամանակին մեծ ցաւ կը պատճառէին . եթէ մեր ներքի կողմը դունդ դոյութիւն յարուցանելու կարողութիւն չունենայինք, ո՛ր կը մնար այն հաճութիւն, որ հիմա մեր բոլորաիբ դանուած տարկանները տեսնելով կ'իմանաւք, և հիմա ո՛ր կողմն նայինք՝ տեսակ տեսակ դեղեցիկ դոյներով աչքերնիս կը զուարճանայ :

Տե՛սողմն ի՛մոյ՛ճ ալ հետեւեալ եզանակաւ կը լինի : Մեր աչքի առաջ դանուած մարմիններէն ցոլացող լուսոյ շառաւիղները, այլ և այլ ուղղութեամբ կուգան աչքի քնդակն, նախ և առաջ ջինջ և թափանցիկ էնէրային կը զարնեն : Թէքը ճիշտ այս ուղղութեամբ յառաջ երթալու լինէին, մէկ խտան և անորոշ տարածուած գոյն մը պիտի ձեացնէին աչքի մէջ : Բայց սառնակերպ հիւթէն անցնելու ատեննին կը բեկբեկին և կը խտտորին իրենց առաջի ուղղութենէն, և յետոյ ցոնդակերպ վառարանի կէտերուն վրայ կը տարածին, որ քնդակն զնն բացուած ճերմակ փոքրէլ ծայրըն է :

Երբոր տեսութեան ասպարէզին մէջ դանուած առարկաներէն ցոլացեալ շառաւիղները աչքը կը մտնեն ու ցանցակերպին որոշեալ մասնաւոր կէտերուն վրայ տարածուելով՝ հոն պատկեր մը կը ձեացնեն, յայնժամ անմիջապէս այն տեսութիւն քառած դոյութիւնը կամ իմացումը կ'ըլլայ :

Տեսողական իմացման գործողութեան նկատման մասին վրայ խօսիլ բաւ է, մինակ դիտեալ պէտք է թէ ցանցակերպին վրայ պատկեր նկարուելէն վերջ այն մտաւոր հանդամանք կը ծաղի :

Տարածութեան գաղափարը ի բնէ տեսութեանն չէ :

Եթէ բոնիք սարձակէն՝ ուղղակի առարկայ է տեսութեան, #խալ կը լինի . վասն զի տարածութեան ծանօթութիւնը տիրանալու

չօշափման զգայութենէն կը ծաղի . մեզ այնպէս կը թուի թէ տարածութեան պաշտօնարար աչքին կամ տեսութեան կը վերաբերի . սակայն քննական փորձառութիւնը մեզ կը սորվեցնէ թէ , մեր աչքի տեսածը չէ թէ տարածութիւն է , այլ լոկ տարածութեան թելագրող նշան մի . շօշափման զգայարանքին ներդրածութիւնն է սկզբնական պատճառը , և վերջէն եղած տեսութեան զաղափարը՝ լոկ ստացականապէս կամ փոխադրաբար է որ կը լինի :

— —

26

Ձեռոյ վրայ մեր ունեցած հմտութիւնը :

Ի սկզբանէ , շօշափմամբ կրնամք հմտութիւն ունենալ յետ-վրայ , սակայն շատ անգամ զայն մեր աչքով տեսանելոյն համար , տեսութեան ալ կուտամք : Մեր աչքի ցոյց տուած թանձր մարմինները՝ միայն զոյններու և լուսոյ տրամադրութիւն մի է . մենք կը կարծեմք թէ այն մարմիններու վրայ գուրս ելած ու ներս մտած կէտերը կը տեսնեմք , սակայն այնպէս չէ , այլ՝ մեր տեսածը անոնց ձգած ստուերը կամ լոյսն է , և այս լոյսը և ստուերը , թանձր ձևերու նշաններ լինելն փորձը մեզ կը սորվեցնէ :

Իբրև օրինակ և ապացոյց կ'ըսեմք , երբ պատկերահանը լաւ կը գիտէ իրեն նկարելի պատկերի իսկական տիրօջ դէմքի զծերուն , և անոր լոյսն ու ստուերը զգուշութեամբ գիտելով , ինչ ձևով որ կ'երևին , ինքն ալ նոյնպէս ճշիւ նկարէ , այնպէս բնական կը ձգէ նկարը , որ չէ թէ մինակ այն մարմնոյն շրջագիծը , այլ գուրս ցըցուած և խոռոչացեալ այլ և այլ անկանոն տեղերն ալ կատարելապէս որոշ կը տեսնուին նոյն պատկերին վրայ :

Բայց զիտնալու է թէ , այն պատկերը , որ այնպէս կերպ կերպ լուսոյ և ստուերի տրամադրութեամբ այլ և այլ ձևեր ցոյց կուտայ , այնպէս չէ , այլ հարթ և տափարակ մտկերեւոյթի մը վրայ նկար մի է , որ ձեռքով շօշափուած ժամանակ՝ բնաւ խոռոչացեալ և յցուեալ տեղեր չունի :

կոյր մը, շօշափելով կրնայ որոշել թէ, որն է գունդ և որն է խորանարդ, սակայն տեսութեան զգայարանքին ինչ ներդրածութիւն ընելը չգիտնալուն համար, տեսութեան զօրութեամբ չկըրնար ճանաչել թէ որն է գունդ և որն է խորանարդ :

Ուրեմն այս սրարայայիս մէջ շօշափման զգայարանքի թեւադրութիւնները, տեսութեան զգայարանքի թեւադրութեանց հետ կապակցելով՝ շատ մը փորձեր ընելու եմք, որ կարողանա՞ք թանձր և կորնթարդ մարմիններու ինչ կերպ երևոյթ ունենալը սորվիլ :

27

Աչքով մեծութիւնն չափել :

Եթէ, մեծութեան վրայ թէև աչքով դատումն կ'ընեմք, սակայն գիտնալու է թէ, այս բանի գէորդնը ի բնէ տեսութեան ազդումն չէ, այլ շօշափման :

Եթեմութիւնը երկուք է. առաջինը՝ շօշափելէ կամ իջնան և երկրորդը՝ Գեանելէ կամ Երևոյթան : Շօշափելին միշտ նոյն կը մնայ, իսկ տեսանելին՝ մարմնոց հեռաւորութեան հետ կը փոփոխի :

Շօշափելէ. վեց ոտք հասակ ունեցող շօշափելի անձի մը երկայնութիւնը միշտ վեց ոտք է, թէ մէկ մղոն հեռու լինի, թէ կէս մղոն և թէ քովերնիս լինի. տեղ փոխելէն՝ իրական կամ շօշափելի մեծութիւնն ալ չփոխուի :

Բայց նոյն մարդուն տեսանելի կամ երևոյթական մեծութիւնը վեց ոտք ալ կրնայ լինիլ, երկուք ալ. եթէ շատ մօտ լինի մեզ, մեծ կը տեսնեմք. եթէ երկու մղոն հեռու երթայ՝ փոքր կ'երևի, և որքան հեռանայ մեզմէ, այնքան փոքր կը տեսնուի մեր աչքին :

Պատմիչ մը կ'ըսէ. Երբ բլուրէ մը կ'անցնէի, մեծ բաց գուռ մը տեսայ, և այն դրան մէջ մի քանի հօդի կանգնած էին. հեռուէն՝ անոնք ինձ փոքր սղալք երեցան, բայց երբ քովերնին գնացի, տեսայ որ չափահաս մարդիկ էին :

Պատմիչի տեսած դուռը, որ իրեն ծանօթ էր, վասն զի շատ

անգամ զայն տեսած և շօշափած էր, իւր մեծութիւնը չկորսնցոյ այն մարդուն աչքէն. իսկ մարդիկն՝ առաջին անգամն էր որ այն տեղը միայն աչքով տեսաւ առանց շօշափման, անոր համար չկրցաւ նոցա իսկական մեծութիւնը աչքով չափել :

Ա՛րսէ պատմիչ. Գուռը իբրև ծանօթ չափ, միւս առարկաները անով չափեցի. եթէ սովորաբար մարդոս աչքին երևցածէն աւելի մեծ դրան մը գաղափարով նայէի այն մարդոց, իւր նիւթական չափն ալ մտքիս մէջ մեծ կը լինէր, և՛ հակադարձաբար՝ եթէ այն մարդոց չափահասս ըլլալը գիտնայի, այն ժամանակն ալ դրանք մեծութեան վրայ ուրիշ գատումներ կ'ընէի :

28

Մատախտուղի մէջ դիտեալ առարկաներ :

Մատախտուղի մէջ տեսնուած բաները, իրենց իրական չափէն աւելի մեծ կ'երևնան. այս առջը երևցիւն, որ մեր աչքին կ'երևնայ, այնպիսի գաղափար մը կուտայ մեզ, որպէս թէ շատ հեռու են, թէև իրապէս շատ մօտ են մեր տեսածները :

Մեր միտք կը հեռացնէ թէ, հեռու մարմին մը երբ այսչափ տեսանելի կամ երևութական մեծ կը տեսնուի, անշուշտ մօտէն աւելի մեծ պիտի լինի. նոյն մարմնոց իսկական էութիւնը՝ լուսոյ շառաւիղներն են այս սխալ եզրակացութիւնը մեր մտքին տուողը, որք սովորականէն աւելի թանձր, և այնչափ ճիշտ միօրինակութիւն չունեցող միջոցէ մը անցնելով, տարբեր կերպով բեկբեկէլէն առաջ կը բերեն իրի մը մեծութիւնը՝ չափէն աւելի ցուցնելու երևոյթը : Այսպէս ալ արեգակն և լուսին, ինչ մեծութեամբ որ կ'երևնան հորիզոնի վրայ, անկէ աւելի փոքր կ'երևնան ճիշդեւեակէն վրայ :

Այս երևոյթը երկու պատճառէ առաջ կուգայ. առաջին, հորիզոնը՝ ճիշդէն հեռու կ'երևայ, այն պատճառաւ որ անոր և մեր մէջտեղը միջանկեալ առարկաներ կան. սոյն միջանկեալ առարկաները իր մը լուր իսկականէն աւելի մեծ ցոյց կուտան մեզ : Ար-

կրորդ, արեղակն և լուսին մեծ կ'երևնան մեզ, այն ժամանակ՝ երբ նոյն ուղղութեան մէջ, կամ անոնց սկաւառակն անցնող խոշոր բաներ կը տեսնեմք, որոնք շատ հեռու լինելով՝ խիստ փոքր անկիւններ կը ձևացնեն մեր աչքի մէջ. ինչպէս են, հեռու ծաւերը հորիզոնին վրայ, կամ շատ բացէն ցնացող նաւերը ծովու երեսը:

Այս Ի-շրք քննելը, թէպէտ շատ մանր կը լինին մեր աչքի մէջ և կամ՝ անսովորական երևոյթով, սակայն յառաջագոյն մենք անոնց մեծութեան չափը գիտնալով, անոնք մեր ըմբռնման մէջ կը մեծնան: Եւ այս ըմբռնողական աճումն, առ աչօք երևոյթով մը ինքնից շօշափած առարկաներուն ալ կը հաղորդի:

29

Տեսութեամբ չարիւեցու զանազան սեւերն թէ՛ ծովու եւ թէ՛ զամաքի վրայ:

Աչք. Ծովու չվարժուած մարդ մը, եթէ հեռուէն նաւ մը տեսնէ, իրօք եղածէն շատ մօտ կ'երեւի իրեն աչքին: Այս մարդ, առաջ ցատակի վրայ թէև շատ մը հեռու բաներ տեսած է, սակայն իրեն աչքին և այն տեսած բաներու մէջանդը ընդհանրապէս շատ մը միջանկեալ առարկաներ սփռեալ լինելով, մերձաւորը՝ հեռաւոր կը կարծէ, և ծովու վրայ տեսած նաւի և իւր աչքի տեսութեան մէջանդը, այդ առարկաներու անդոյտութեան պատճառաւ, փառամբ, հեռաւորը՝ մերձաւոր կը դատէ, վասն զի միջանկեալ պարագաները և առարկաները մերձաւորը հեռի ցոյց կուտան: Օդի պարզութիւնն և թափառութիւնը մեծ ներդրում թիւն ունին մարմնոյ հեռաւոր և մերձաւոր ցուցնելու վրայ:

Տեսութեամբ հեռաւորութիւն իմանալը բնածին չէ, այլ ստացական իմացում մի է, երբ մարմին մը մեզմէ շատ հեռանայ, անոր տեսանելի երևոյթը կը պղտիկնայ, գոյնի կենդանութիւնը կ'ըտկարանայ, շրջագիծը անորոշ կ'երևնայ:

Նկարիչք երբ պատկեր մը մեզմէ հեռու ցուցնել ուզեն, գոյնը

նսեմ և շրջադիծը անորոշ կը նկարեն, և մէջտեղն ալ ուրիշ բաներու մասնական տեսք մը կը ցուցնեն. այս եղանակաւ, իրենց ուզածին չափ այն պատկերը երևոյթով հեռու ցոյց կուտան: Ասոր հակառակ, երբ մօտ ցուցնել ուզեն, անոր կենդանի գոյն մը կուտան, չափը մեծ և շրջադիծը որոշ կը նկարեն, և տեսնողի ու նկարուած պատկերի մէջտեղը միջանկեալ բան մը չեն դնել, եթէ դնեն ալ, շատ քիչ:

30

Հեռուարու թիւն չափել՝ առանց միջանկեալ առարկաներու, օգնութեան:

Հեռուարութեան վրայ ծանօթութիւն ունենալու համար, միջանկեալ առարկաներու կարօտ լինելէն կը հետեի որ, եթէ այս միջանկեալներն չլինին, շատ անգամ տարակուսանաց մէջ պիտի մնամք:

Քանզի շատ անգամ մարդիկ աչքի նայուածքով դատարկ դաշտերու կամ ճահիճներու երկայնութիւն կամ լայնութիւն չափելու ժամանակ, ընդհանրապէս իրական տարածութենէն փոքրագոյն կը լինի ըրած կարծիքնին. նոյն պատճառաւ, գետերու լայնքն ալ սխալ կը չափեն կէս մղոն, կամ շատ շատ երեք քառորդ մղոն չկայ ըսած գետերնուն լայնութիւնը՝ եթէ չափելու լինին, գուցէ մղոն մը, մղոն ու կէս կը դանեն: Նոյն բանը իմացիբ ուր շրջու համար ալ, և ինչ բան որ հորիզոնական գիւրքով կ'երևնայ մեր աչքին, այս պարագաներովն է: Նմանապէս աշտարակներու և անոնց պէս ուրիշ ուղղահայեաց (և ոչ թէ հորիզոնական գիւրքով կեցած) բաներու բարձրութիւնն ալ սխալ կը չափեմք:

Աշտարակներու վերի մասը շրջակայ շէնքերէն բարձր ըլլալուն և անկէ ի զատ բաղդատութիւն մը ընելու համար, մօտը ուրիշ բաներ չգտնուելուն պատճառաւ, աչքով ինչ չափ որ առնենք, ի հարկէ սխալ պիտի լինի, և ընդհանրապէս իրօք եղածէն նուազագոյն:

Հաստատուն աստեղք դիտողին այնպէս կ'երևնայ թէ ամենքն ալ մի և նոյն անորոշ հեռաւորութիւնը ունին . վասն զի երկնից երեսը ամեն տեղ ցրուած լինելով, անոր ալ ամեն կողմը իրենց նման մի և նոյն անորոշ հեռաւորութեամբը կ'երևցնեն, և ասոր համար երկինքը գունդի հատուածի պէս կ'երևնայ մեր աչքին :

Ասկէ ի զատ, հորիզոնը՝ զէնիթէն հեռու կը թուի մեղ, վասն զի մեր ու հորիզոնին մէջտեղը շատ բաներ, զորօրինակ, դաշտեր, բլուրներ և ջուրեր կան, որոնք գիտենք որ շատ տեղ կը բռնեն. իսկ զէնիթին և մեր մէջը այնչափ աչքի երևցող մեծամեծ բաներ չկան :

Այս պատճառաւ, երկինքը գունդի հատուածի նման կ'երևնայ աչքերնուս, և կիսադուրս մ'ալ փոքրագոյն, և մէջտեղը մենք կեցած ժամանակնիս՝ որչափ որ աչքերնիս շատ տեղ առնէ, այնչափ ալ այս կիսագունդը կը մեծնայ ու հատուածը կը պզտիկնայ :

ՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԷ՝ ԶԳԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՄԱՅՄԱՆ.

Ընդհանուր դիտողութիւն Ունակութեան օրէնքին եւ անոր վերաբերութիւններուն վրայ :

Մեր մտաւոր կազմութիւնը երևելի օրէնք մի ունի, որ կը կոչուի Օբէկտ Ունակութեան, և ընդհանուր խօսքով, այսպէս կ'ըստորագրուի, թէ մտքի ներգործութիւններն, կրկնութեամբ կամ սովորութեամբ, դիւրութիւն և զօրութիւն կ'ըստանան :

Այս ունակական դիւրութեան և զօրութեան՝ կրկնութենէ կամ սովորութենէ յառաջ գալը, ուրիշ մտաւոր իրողութիւններու նրման, ուրիշ մարդոց վրայ ըրած դիտողութիւններէն և մեր անձնական փորձառութենէն կ'ուսանիմք . քանզի այս ունակութիւն մինչեւ հիմա չեղաւ որ իրմէ աւելի պարզ սկզբանց վերածուէր, ի-

բաւամբ կրնամք ըսել թէ, այս՝ մեր բնութեանը մէջ, վերջին էպիսոպոսական բան մ'է :

Ունակութիւնը բարձր, բեղուն գործածութեամբ, կը ցուցնէ վերը բնութեան կերպով. յետո՛ւ յորձանքս զիւր-բնութիւնն ու զբնութիւնը, և իւր նշանակութեանը մէջ միանգամայն արդէն-նէր և կերպը կը պարունակէ : Քանզի ունակութեան օրէնքը, մարդուս բոլոր մտայն կը վերաբերի. վասն որոյ, ունակութիւնը բառն ալ խիստ շատ առիթներով կը գործածուի :

Ունակութիւն կ'ըսենք այլ և այլ ձեռագործական արհեստներու մէջ ցոյց տրուած վարպետութեան. հաշուետիտի մեծ արտադրութեամբ հաշիւներ ընելուն. ճակատայարդարին՝ մէկ նայուածքով բանախին կենալու գիբքը և տեղը որոշելուն, ապա տրաստատեանարանի՝ ալեբահոս զրուցատրութեանը, և ասոնց նման ա՛հ համար բաներու : Լոկ շարժութեան և բաղձանաց սովորութիւններու համար ալ կը բանեցնենք այս բարձր. ինչպէս, ունակութիւն կ'ըսենք, ազահին ընչասիրութեանը, փառասիրին՝ պատուամոլութեանը, կասկածոտին՝ կասկածաւոր արթնութեանը, և մարդասիրին՝ իրեն հասցրատուն բնութիւն եղած բարեսիրութեանը :

32

Մեծաւրաթեան օրէնքը ինչպէս որ մարդուս մտաց, նոյնպէս և, մարմնոյ կը վերաբերի :

Գիտելու արժանի երեւելի բան է որ, ունակութեան օրէնքը չէ թէ միայն մտաց, հասցա մարմնոյն ալ կ'իշխէ :

Մեքենական արհեստներու և բոլոր այն գործերուն մէջ, որոնց մտաւորէն ի զատ, մարմնաւոր ճիգ ալ պէտք է, սովորութեան արգիւնքը չէ թէ միայն մտաց, այլ մարմնոյն վրայ ալ կը տեսնուի :

Ըսանկ գործերու մէջ, չէ թէ միայն մտքին գործողութիւնները կը կենդանանան, այլ և կը զօրանան, և այն գործերը կատարելու համար բանող մկանունքն ալ աւելի ուժեղ և մեր կամայնք աւելի

հնազանդ կը լինին : Եւ այս մկանունքներուն ճգանացը կամեցողութեան հնազանդելու պատրաստականութիւնը, —ն—կ—ը—ն—ժ շատ անդամ այն աստիճան կը զօրանայ, որ այլ ևս անկարող կը լինիմք որոշ մտքերնիս բերելու թէ, այսինչ գործը ընելէն առաջ, կամական ճիգ մը ըրինք թէ չէ : Անակութիւն է այն որոշիչ յատկութեանց արմատը, որոնցմով մէկուն ձեռագիրը մէկալէն կը տարբերի. ունակութիւն է, նստածքի, ելնածքի, խօսածքի այն մասնաւոր ձեւերու պատճառը, որ կ'ըսուի յատուկ շարժածք անձին, և որ անթիւ տարբերութիւն կը գնէ մարդոց մէջ :

Անակութիւնը, խօսելու գործարանաց հետ անմիջապէս կապակցած մկանանց շարժումնքը անանկ մէկ եզանակի մը կը վերածէ, որով մէկին ձայնը միտէն կը զանազանի : Ահա այս ըստածնեւելն կը հետեի թէ ունակութիւնը, ինչպէս մտքի՝ նոյնպէս մարմնոյ ալ կը տիրէ, և խիստ դժուար է անոր դէմ գործելը :

Անակութեան օրէնքը, մեր մտաւոր կազմութեան գլխաւոր բաժանմանդ ամենուն վրայ ալ, թէ իմացականին, թէ զգայականին և թէ կամայականին հաւասարապէս կ'իշխէ. ուստի մտաց այլ և այլ մասերուն վրայ դիտողութիւն ըրած ատեննիս՝ կրկին և կրկին առիթ պիտի ունենանք այս նիւթիս վրայ խօսելու :

Առ այժմն, այս գլխուս մտացած մասին մէջ զգայութեանց և իմանցմանց վերաբերեալ ունակութիւններու վրայ քիչ մը քննութիւն պիտ' ընենք :

33

Անակութիւն Հոտառութեան եւ ճաշակման :

Անակութիւնը, հոտառութեան ենթակայ է, և միւս զգայարած նաց պէս, այս ալ կրթութիւն և ընդունակութիւն ունի : Մարդիկ կան՝ որ ոչոյները տարբերելու մէջ տկար են, ումանք ալ՝ հոտերը զանազանելու կը տկարանան. ստէպ կրկնութիւնն է որ այս տկարութիւնները կը զօրացնէ :

Մարդիկ հոտառութեան չափազանց պէտք չունենալնուն համար, ինչ օրինօք որ ուրիշ բաները կ'զգան, այնչափ սուր կերպով չեն զգար հոտառութիւնը. բայց խուլ ու մունջ և միանգամայն կոյր Միչէլին համար կը պատմուի թէ, հոտառութեան յաճախ կրկնուածութեան ունակութեամբը, իրեն մերձ եղող մարդիկը հոտառութեամբ կը ճանաչէր, և անոնց որ կողմ կանգնիլը մատամբ ցոյց կուտար: Աւրիշ կոյրի մը համար կը պատմուի թէ, իւր բարեկամները քովը կեցած ժամանակ՝ նոցա հագուստ սե՛ն է թէ ուրիշ դոյն, հոտառութեամբ կը ճանաչէր և կ'որոշէր: Այրերը, շատ անգամ շօշափմամբ, սքանչելի ճշգրտութիւն մը երևան կը բերեն. խուլք և համբք, իւրեանց ականջի և լեզուի բոյր դիտութեան և ճանաչման ուժը աչքին կուտան, և կարծես թէ հոգոյ բոյր կարողութիւնը աչքն իւր մէջ ժողոված է:

Աչք, ականջ և լեզու չունեցողներու շօշափման և հոտառութեան կարողութիւնները չափազանց կը զօրանան, և խանդարեալ զգայարանաց պարտքերը կատարելու պարտք կ'ըստանան:

Անակութեան օրէնքը՝ ճաշակման վրայ ալ կ'իշխէ, և ասոր յայտնի ապացոյցն է գինեմոններու վիճակը: Ար պատմուի թէ, երկու գինեմոններ գինիի տակաւին գլուխ կանգնած ժամանակ երբ գինին բերաննին առին, մինն ըստ. Շաք լաւ է, քայց կոշիկ հոգ սե՛ն էր մէջ. միսն աւելցուց. Նաւ երկուքի հոգ: Տակառը պարպուած ժամանակ՝ նորա տակէն հին բանալի մը ելաւ. որուն ծայր կաշիի կտոր մը կապուած էր: Այս բնութեանը կը հետեի թէ, զգայութեան յաճախ կրկնութիւնները՝ անսխալ ընտրութիւն և ճանաչումն կ'ըստանան:

Գինեմոնները, երբ առաջին անգամ խմելու կ'ըկտին, շատ քիչ հաճութիւն կ'ըզգան. իսկ երբ մի և նոյն խմելու ստէպ կրկնեն, հաճութիւնը կ'աւելնայ: Նորա չեն իմանար թէ բնութեան մէկ օրէնքն է, որ իւր ուժով սոյն գործողութիւնը նոցա վրայ աստիճանաբար առաջ կը տանի: Ասոնք, սովորութիւններուն մէջ շատ յառաջ գնացած կը լինին և չեն զգար թէ շղթայ մը հետզհետէ կը ծանրանայ իրենց վրայ որ և իցէ պատճառով մը. բայց այնպէս ծաղկահարս շղթայ մը կարելու ինչո՞ւ յանձնառու չլինին:

քանի որ վերջէն անկարելի պիտի լինի : Ասոնք բաղձալի բերկրու-
թիւն մը կը վայելեն անկից և կ'ըսեն . Մէջէ երբ որ հարկաւոր զե-
րուրեմէ շէնք կըսուի կորել Նեղել աննի լեւել- կապուտ մը : Սակայն
սխալած կէտերնին ալ այս է , որ օղակ օղակի , շղթայ շղթայի
վրայ կը հիւսուի , մէյ մ'ալ այն ինքզինքնին անանկ զօրութեան
տէր կարծողները կը նային որ սարսափելի վիճակի մը մէջ են ,
մարմիննին տկարացեր և ուժէ ինկեր է . իրենք բոլորովին փոխ-
ուեր , խիստ անարգ գերութեան մը մէջ կաշկանդեալ կը մնան :

Երեք կերպ գործողութիւն կ'ըլլայ այս բանիս մէջ . ճաշակման
զգայութիւնը չափազանց հաճոյութիւն մը կ'ըստանայ . խմելով այն
հաճութիւնը վայելելէն յառաջ եկած անհոգութիւնն ալ , նոյն չա-
փով կը սաստկանայ հետեւապէս անհանդստութեան զգայման հետ .
անքակտելի կապով կապուած բաղձանքն ալ , նոյն համեմատու-
թեամբ , տիրապետական իշխանութիւն մը կ'ըստանայ : Յիշեալ ան-
հանդստութեան զգայութիւնն ու բաղձանաց տուած նեղութենէն ա-
զատելու համար , ողորմելի մարդը վերստին կ'երթայ , գողդոջուն
ձեռքով կ'առնէ գաւաթը ու անգամ մ'ալ կը լեցնէ փորը այն
քաղցրահամ թոյնով : Եղկելի թշուառականը , այս ընելով քիչ
մ'ևս կ'ըստարարացնէ վրայի շղթայն :

Քանի անգամ որ այս բանը ընէ , այնչափ իր բեռը կը ծանրա-
նայ մինչև որ այն առաջին անգամ թեթև երեցած ու զուարթու-
թեամբ կրած ծաղկահիւս շղթայն կը լինի մէկ անտանելի երկաթ
շղթայ մը , և այնուհետև կը հեծէ ու կը տանջուի անոր տակը :
Իւր բնութեանը մէջ եղած այն մեծ ու հաշարիւ օրէնքը սաստ-
կանալով թշուառութեան անդունդներուն խորը կ'իջեցնէ զինքը :
Ամեն ան ամ իւր բաղձանքը կատարելուն , իւր կապանքներուն վը-
րայ կապ մ'ալ կը զարնուի , որով ազատիլը աւելի անյուսալի կը
լինի , և քայլ մ'ալ կը մօտենայ այն սոսկալի ալէտից , որուն մէջ
այնքան բազմաթիւ մարդիկ անպնդասոյց կ'որստած են :

Ասել չենք ուզեր թէ անփոփոխելի ճակատագիր մ'է այս , և
մարդ չկրնար ազատիլ այն մոլութենէն . կ'ազատի՝ բայց մինակ մէկ
ճամբայ մը կայ . այն սովորութիւնը , որ զինք մինչև այն աստիճան
հասոյց , յօժար կամօք մէկէն կտրել ձգելու է ամեն կերպով : Աս-

կայն քիչ մարդ կայ որ այս բանը ընել ուզէ . շատերը մէկ քանի՛
ակամայ և անպատու ջանքեր կ'ընեն , կը լային որ չըլար , թող
կուտան ինքզինքնին այն ամենայն չարեաց արմատ մոլութեան ձեռ-
քըն , առանց մտածելու թէ ո՛ր կ'երթայ վերջերնին :

34

Ուսակութիւն Լսողութեան :

Լսողութեան սրութեան և ընտրութեան մէջ բնական զանազա-
նութիւններ կան :

Ոմանց լսողութիւնը շատ սուր է , ոմանց ալ ընդ հակառակն
ծանր , մանաւանդ անոնց լսողութիւնը շատ ընդունակ կը լինի կըր-
թութեան , որոնց ականջը քաղցրալուր ձայներու շատ զբաղած է ,
և ասոր ապացոյց են երաժիշտներն , որոնք քանի որ արհեստնուն
մէջ պատահին՝ այնքան ալ անոյշ ձայներու և ներգաշնակութեանց
վրայ ունեցած զգացողութիւննին միատեղ օր բոտ օրէ կը զօրանայ :

Լսողական իմացմամբ մարդուս զգացողութեան որչափ զօրանա-
լը , անսովոր պատճառներէ , այս զգացողութիւնը կը թելու ստի-
պուողներուն վրայ շատ յայտնի կ'երևնայ զարմանալի կերպով : Ուս-
տի այս բանիս խիստ յարմար օրինակներ են կոյրերն , որոնք ու-
րիշներէն շատ աւելի լսողութեան պէտք ունին , և շատ կը դորձ-
ածեն այս զգայութիւնը , որով լսողական իմացումներուն ճշգու-
թիւնն ու զօրութիւնը միշտ աւելնալու վրայ կը լինի : Կտրա , բը-
նութեան տեսանելի գեղեցիկութիւնները վայելելէն զուրկ ըլլալուն՝
մտիկ կ'ընեն քաղցրանուազ երգերու : Ասիկէ է որ , երաժշտութիւ-
նը՝ չէ թէ միայն դրօսանք , այլ նաև ապրուստ ճարելու միջոց մը
եղած է իրենց , և այս պատճառաւ , կոյրերու գաստլարակութեան
մէկ երևելի մասն ալ այս գեղարուեստն է :

Կոյրի մը համար կը պատմուի թէ , ամանէ մը միւս աման ջուր
լեցուած ժամանակը ձայնէն կ'իմանայ եղիթ թէ ո՛րչափ լեցուած է ,
կամ թէ երկու տարի առաջ լսած ձայն մը , երկու տարի վերջ

անդամ մը ևս լսելով՝ յայտնած է թէ, Այսինչ հարցոյն յայն էր
 էր երկուսը որքէ որք լսեցէ :

Ունակութիւնն Ծօշափման :

Ծօշափման զգայութիւնը ևս ունակութեամբ կը զօրանայ, և որք
 քան որ մնաք մեր մտադրութիւնը տալք անոր, այնչափ ալ մեր յիշողութիւնը կը սրուի և կը զօրանայ : Կը պատմուի թէ կոյր մը, տաքութեան կրնար չափել թէ, ինքը վառարանէն որչափ հեռու կանգնած է : Եւ հաստատուն մարմնոյ մը մօտեցած ժամանակ՝ օդը ետ երթալու տեղ շունենալուն համար, իրեն երեսի վրայ բրած ներգործութեան և բաղխումէն վերահասու կը լինէր թէ դէմը քան մը ելաւ :

Կոյրերը (գիշեր ժամանակ) ողջ աչք ունեցողներէն աւելի համարձակ կը շրջին (տան շորս կողմը) և իրենց այս համարձակութիւնն սուտըը շօշափման նրբութիւնն է և նոյն վիճակի մէջ մնալուն յարատեւութիւնը : Կ'ըսուի թէ կոյրերը, կեղծ դրամը շօշափմամբ աւելի շուտ կը ճանաչեն քան թէ ողջերը՝ շօշափմամբ և տեսութեամբ :

Կոյրերը, մեր օրերու մէջ հնարուած ցցուած տառերը, շօշափելով՝ գիշերութեամբ կարգալ կը սորվին :

Կոյր աղջկան մը համար կ'ըսուի թէ, իւր դպրոցի մէջ երբ լաթերնին լուսացուելու կ'երթար և կը վերադառնար, այս աղջիկը ամենէն առաջ կ'երթար այնչափ լաթերու մէջէն իրենները շօշափմամբ կ'որոշէր և կը վերցնէր ի մեծ զարմացումն իւր աշակերտացի կիցներուն :

36

Տեառութեան ունակութիւն :

Ղեռներու մէջ բնակողի աչքէն աւելի սուր կը տեսնէ ունակութեամբ՝ Ովկիանոսի վրայ երթեկող նաւավարի աչքը : Յոնիական կղզեաց բնիկներէն մէկը , ամեն օր կղզւոյն բլրակի գլուխ կ'ելնէր , եկող նաւերու գալը դիտելու և որոշ ու անսխալ կերպով նաւերու անունները կը յայտնէր , մինչդեռ ուրիշները , շփոթ ձերմակ բիծի մը չափ կը տեսնէին այն նաւերը , որոց անունները յականէ անուանէ կը զրուցէր յիշեալ մարդ : Յայտնի բան է որ ասոնք՝ տեսողական կարողութիւնը ստէպ կրկնելու եղանակէն առաջ կուգան և ունակութեան կը դառնան :

Խուլի մը համար կը պատմուի թէ , ուրիշներու շրթունքներուն ստէպ նայելով , շրթանց շարժումներէն շատ մը բառեր սորվեցաւ իւր հասկցած ձևով և անով կրցաւ ուրիշներուն հետ խօսիլ իւր լեզուաւ , և ուրիշներու շրթունքներու շարժումներէն՝ նոցա միտքը կը հասկնար : Գիշեր ժամանակ՝ ձեռքը իւր քրոջ բերնին վրայ դնելով , անոր շրթունքներու շարժումներէն՝ քրոջ ըսածները կը հասկնար :

37

Գործնական ունակութիւն :

Գործնական ունակութիւնն այն է , որ գործաւորը , իւր գործի բերմունքով ունեցած ունակութեամբն , չափաւոր փորձառութեամբ և ընտրութեամբն առաջ կը բերէ :

Երկրագործ մը , մէկ հարեանցի նայուածքով , այսինչ գեանի ինչպէս լինելն , վարուցանի գալը կամ չգալը , գործնական փորձառութեամբ դիտէ և կը զրուցէ :

Ղարսիտ տպագրիչ մը , տպագրութեան վրայ եղած կատարե-

ըութիւնները և պակասութիւնները՝ մէկ հայեցուածով կը տեսնէ :

Փորձ պատկերահանը, ձեռքն առած պատկերէն զոյնի մասնաւոր յատկութիւնները, լուսոյ և ֆոտոէրի կապակցութիւնները և դիմագրութիւնները, ձեռի համեմատութիւնը և դիրքի կողմանէ ունեցած յատկութիւնները մէկէն կրնայ որոշել :

Բիյտ կ'ըսէ . Տղայք, անխելքները և անբաններն իսկ, ի բնէ չունեցած իմացումին՝ ունակութեամբ կրնան ստանալ :

Ամեն արհեստագէտ, իւր արհեստի զաղտնիքը ստացական իմացումով զիտէ, իւր միտմամբ արհեստին վրայ տուած սիրոյ ուշադրութեան ուժով :

Տեսութեան ունակութիւնը՝ Շրջագծի և Չեւերու վրայ :

Ամեն մարմնոյ շրջագիծը, կէտերէ կամ մանրմունք տեսանելի մասերէ կազմուած է . այս կէտերէ երկու հատը ճիշտ մի և նոյն տեղը կրնան ըլլալ . ուստի ամեն կէտ՝ պարասպ միջոցով, բոլոր միւս կէտերէ զատուածի պէս՝ ինքնին որոշ մտադրութեան առարկայ կը լինի մտքին առջևը :

Ասկէ կ'եւնէ հաւաքաբանութիւն և եզրակացութիւնը, թէ ամեն մարմնի մասերէ կազմուած է, և թէ մարմնոյ մը ամբողջ կերպարանքն իմանալն ալ, անոր այլ և այլ մասանցը իրարու հետ ունեցած յարաբերական դիրքը գիտնալ ըսել է : Ուրեմն այս իմացումը, իսկ մը մտադրութեան գործողութիւններէ բաղադրեալ է :

Բայց թէ որ Սդիւարդին այս գիտողութիւնը ընդունելու լինիմք, հարկ կը լինի մեզ ցուցնել թէ, ինչպէս կը լինի որ ամեն բան մէկէն ի մէկ կը տեսնեմք :

Այս գլխուս մէջ օրինակ բերուած եղելութիւններն լուծում մի են այն խնդրոյն, թէ իմացական գործողութիւններն ինչպէս շուտ կը կատարուին որ, եթէ յանկարծ ալ ըլլային, նոյն ազդեցութիւնը պիտի լինէր : Ունակութիւն կայ բանին մէջ, և այս ու-

նակութիւնով մտքի հայեցուածքը անհնարին արագութիւն մը կ'ըզ-
 քանայ, ասանկով ժամանակը արդեամբ կ'ոչնչանայ, և մտադրու-
 թեան համար անցած մանրամասն ժամանակները իրար կը խառ-
 նուրին, յանկարծական միջոց մը կը լինին մեր ըմբռնման մէջ:

Վերի վարդապետութեան հաստատութիւն տուող մէկ քանի
 եղելութիւններ:

Եռանկեան կամ քառակուսոյ մը վրայ առաջին անգամ նայե-
 լով ինչ որոշ զաղափար որ ունենամք, հարիւր կողմունք ունե-
 ցող ձեռք մը վրայ նոյն աստիճան որոշ զաղափար մը չենք կրնար
 ունենալ:

Բայց թէ որ տեսանելի ձեռք մը պատկերը, ցանցաբեւեռ վրայ
 նկարուելէն անմիջապէս ետք անոր իմացումն ունենայինք, և այն
 իմացումը անոր շրջադիրն մասնաւոր կէտերուն իմացումներէն չբա-
 ղաղբուէր, պէտք էր որ այն հարիւր կողմունք ունեցող ձեռք վե-
 րայ ալ անմիջապէս որոշ զաղափար ունենայինք: Չեր որքան որ
 պարզ ըլլայ, մտքին գործողութիւնն ալ խիստ արագ ըլլալուն՝
 յանկարծական կը թուի մեզ:

Բայց երբոր շատ ըլլան կողմունքը, այն ատեն զատ զատ ամեն
 մէկ կողմին վրայ եղած մտադրութեան ներգործութեանց անցած
 ժամանակը զգալի կը լինի, և սոյն կէտին մենք ալ յայտնապէս
 կ'ըզգանք, որ միտքը իւր առջին ելած առարկային մէկ ասին վե-
 րայ գործը լմնցնելէն ետե՛ մէկային կ'անցնի, և ասանկով մինչև
 որ բանին ամբողջութիւնը ըմբռնեմք կարճատե՛ ժամանակի մը մէջ
 կը լրանայ:

Ար պատմութի թէ, երբ աչքը նոր բացուած կոյրի մը առաջ ե-
 րանկիւնի և քառանկիւնի մարմին մը բերին, իրեն թոյլատու թիւն
 չբրին որ շօշափէ, այլ՝ ըսին իրեն որ միայն աչքի տեսութեամբ
 զգալաբախանէ, թէ ասոց ձեւերը ինչպէս են. սլառատխոնարձ է թէ՞

Երբևայն ժամանակն : Արիչ անգամ՝ քառակուսի մարմին մը ցուցնելով, դարձեալ շօշափել չտալով, նոր բացուած ճաշքը շատ ժամանակ մտքմտոյ վրայ յատելէն և պտըացնելէն վերջ՝ ըսաւ . Ահա անկէն մը հորայ : Յետ այնորիկ սկսաւ հետազօտել աչքով, համր կերպով դրօզեցաւ մէկիկ մէկիկ համրելու լմուս երեք անկիւններն ալ . սակայն համրած ժամանակ՝ աչքը միշտ առարկային եզերքները կը պտըացնէր, և մէկ անկիւնի դործը չլրացուցած՝ մուս անկիւնին չէր անցնէր : Սակայն այս դործողութիւնը օր աւուր արդար թիւն ստացաւ և դնաց իւր բնական դործողութեան հասաւ :

40

Վերջմբռնածն և նշանակութիւնք և հաճախմանքները :

Վերջմբռնածն է, մեր մտաց մէջ անգամ մը ծագելէն վերջ, կրկին մտքերնիս եկած շօշափելիները, և բացակայ իմացման առարկաներու վրայ ձևացած հաշտութիւնք :

Անցեալ ժամանակի մէջ մեր ունեցած զգայութիւնները, իմացումները երբ կը վերականգանան և նորէն մեր միտք կուգան, անոր վերըմբռնում կ'ըստի, որ արտաքուստ ծագեալ տեսակ մը հասարակութիւնք է :

Բայց երբ պատճառները և առարկաները մեկուսի լինին, այն ժամանակ զգայութեանէ, իմացումներէ և յիշելութեանէ կը տարբերի : Օրինակի համար, երբ մեր ձեռք վարդ մը կամ շուշան մը կ'առնեմք, անկէ մեր մտաց մէջ առաջ եկած ներդործութեան՝ զգայութիւն կ'ըսեմք . իսկ երբոր հափէն այն զգայութեան վրայ կը խորհիմք կամ մտքերնիս կը բերեմք (թէ և այն զգայութիւն պատճառող առարկան, այսինքն վարդը կամ շուշանը ներկայ չեն) այն ժամանակ կը լինի վերջմբռնածն : Յիշելութեանէ կամ յիշողութեան զաղափարներէ ևս սոյն տարբերութիւնն ունի վերըմբռնումը :

Վերըմբռնումը մեր մտաց մէջ զալը և դնալը, զուգորդութեան քիզրուներով կը լինի, որու վրայ վերջէն պիտի խօսիմք :

41

Տեսութեան առարկաներու վերջմբռնումը :

Եզիպտոսի բրգունք , Յունաստանի աւերակ մեհեանները , Ալպեան լեռները անգամ մի տեսնողը՝ դժուարութիւն չքաշեր այս առարկաներու վրայ կենդանի ըմբռնում ունենալու :

Քասդէն Նիպուհը , որ Պէրսէպոլիս և ուրիշ կողմեր ճանապարհորդութիւն ըրած և վերջէն աչքերը կուրացած էր , իւր անկողնոյ մէջ իրեն եկող հիւրերուն խիստ գեղեցիկ նկարագրական պատմութիւններ կ'ընէր այն ամեն բաներու վրայ՝ զորս շատ տարիներ առաջ տեսած էր այն կողմերը :

Չայնի , շոշափման , ճաշակման և հոտառութեան վերբերումները այնչափ որոշ և կենդանի չեն լինիր , ինչպէս տեսութեան առարկաները . զի տեսութեան առարկաները , մանաւանդ անոր շրջադիծն՝ յօգուածոյ են , այսինքն փոքր մասերէ բաղկացեալ են , ուստի այնպէս առարկայի մը վրայ իրրև ամբողջ ձևացուցեալ վերբերումումնիս ալ , զուգորդութեան սկզբունքներէն մեծ օգնութիւն կ'ընդունին :

Եւ պատճառն այն է որ , տեսանելի առարկաներու վրայ մեր ունեցած հմտութիւնը և իմացումները՝ զօգաւորեալ են շատ մը զատ զատ մասերու բաղադրութեամբ և միացմամբ , անոր համար ետքէն անոնց վրայ երբ վերբերումումն ձևացնեմք , անոնք ալ նոյնպէս յօգուածոյ կը լինին : Առաջ մարմնոյ մէկ մասին վերբերումումը կ'ունենամք , յետոյ զուգորդութեան սկզբանց օգնութեամբ՝ միւս մասերն ալ կը վերբերունեմք . զի զուգորդութիւնները , մասը մասին կը կապեն , և իրենց բնական կարգովն՝ մտքի առաջ կը բերեն և կ'օգնեն անոր մէջ հաստատուն մնալուն :

42

Ունակութեան օրէնքը՝ վերջմբռնման եւս կ'իջիսէ :

Վերրմբռնելու շրջանը, մասամբ իւր ունակութենէն կախեալ է, ինչպէս թէև ձայնի վերրմբռնումը շատ որոշ չէ, սակայն մարդիկ սովորութեամբ կարող կը լինին երաժշտական գրուած մը, առանց ձայն հանելու, լոկ կարգալով զուարճանալ :

Պէտք է գիտնալ թէ ձայները, խաղերու հետ շատ անգամ կապելով, ձայնի վերրմբռնումը այնչափ կը զօրանայ, որ մինակ խաղերու վրայ նայելով մեծ հաճութիւն կրնայ իմացուիլ :

Վերրմբռնման կրկնութեամբ և սովորութեամբ առաջ եկած զօրութիւններէն է որ, ոտանաւոր մը, առանց ամենեին բառ մը արտասանելու (միայն մտօք կարգալով) չափերու ներդաշնակութեան քաղցրութիւնը կ'իմանամք : Սոյն օրինակներու մէջ՝ լսել չկայ, ձայնի գործնական զայութիւն չկայ, բայց արդեամբ մեր մտաց մէջ ձայն ալ կայ, ներդաշնակութիւն ալ :

Պէտք է երևելի երաժիշտը՝ խլանալէն վերջ, մի քանի պատուական երաժշտական ոտանաւորներ շարադրեց. ինքը բան մը չէր լսեր, բայց լսող հմուտ երաժիշտները կ'ըզմայլէին խլոյն յօրինած եղանակներուն վրայ :

43

Տեսողական վերջմբռնման վրայ՝ Ունակութեան ներգործութիւնը :

Ունակութեամբ մեր վերրմբռնողական կարողութեան զօրանալը, տեսութեան վերաբերմամբ, իրական ճշմարտութիւններէ ալ կ'ապացուցուի :

Գծադրութեան վարժ եղող մարդը՝ չվարժուածէն աւելի ազէկ

կրնայ միտքը պահել շէնքի մը, տեղի մը կամ ուրիշ տեսանելի առարկայի մը գաղափարը. գիմագծութեան վարժ եղողը, իւր աշունը գրելէն աւելի դժուարութիւն չքաշեր, մարդու մը շրջագիծ և ձևը ուրուագրելու: Այս բանը մարդոց գոյներու վրայ ունեցած վերըմբռնմանցը մէջ եղած տարբերութիւններէն ևս յայտնի կ'երևնայ:

Ոմանք երկու գոյն առջևնին եղած ատեն դժուարախտիր տարբերութիւննին աղէկ կրնան որոշել. բայց եթէ զատ զատ տեսնեն՝ վստահութեամբ երկուքին ալ որոշ անունները չեն կրնար տալ և կը շփոթեն իրարու հետ: Ի սկզբան ունեցած զգայութիւննին ու իմացութեանը, ուրիշ մարդոց հաւասար որոշ կ'ըլլայ, բայց նոյն գոյներուն վրայ վերըմբռնմանք ձևացնելու ժամանակ, դժուարութիւն կ'երևէ դէմերնին:

Այս անկատարութիւնը, գրեթէ ըստ մասին սովորութեան պակասութենէն յառաջ կուգայ, ըսել է, ուճակութիւն չունենալէն:

Այս տկարութիւնն (զոր կ'ունենան ոմանք) իրենց կենացը հանգամանքէն և բերմունքէն, ուրիշ մարդոց պէս գոյներու որոշմունքներ ընելու և շիտակ անունները տալու ստիպութիւն մը չըլլալէն է:

— — —

44

Վերջմբռնմանց հարկաւորութիւնը՝ Նկարագրութեան մէջ:

Վառվռուն ու կենդանի նկարագրութիւն ընելու ձիրքը այն մարդուն վրայ աղէկ կ'երևնայ, որուն վերըմբռնմունքը գիւրաւ կը թելագրուին և որոշ միտքը կուգան:

Ասոնց մինչև անգամ հասարակ խօսակցութիւնը տարբեր կը լինի անոնցմէ՝ որոնց վերըմբռնողութիւնը ծանր և աղօտ է:

Այս տեսակ մարդիկ, կը նայիս որ թէ՛ խօսակցութեան մէջ և թէ՛ գրաւոր բան մը նկարագրելու ժամանակ՝ կարծես թէ այն բանը, բնականի պէս, աչքիդ առջևը կը բերեն, և որոշ ու կենդանի նկարագրութիւն մը կը լինի նոցա ըրածը:

Իսկ միւսը, թէպէտ և լեզուի կողմանէ տկարութիւն չունենայ, վերը մըտնմանը բնական տկարութենէն՝ խել մը մասնաւոր բաներու անորոշ վերը մըտնումներէն միտքը կը շփոթի, հետեւապէս ըրած նկարագրութիւնովը խառն ու շփոթ գաղափար մը կուտայ, մեղծանօթ ընել ու զած բանին վրայ:

Ար կարծեն ոմանք թէ, մարդ մը մտաւոր վերը մըտնմամբ աւելի գեղեցիկ նկարագիր մը կը ընայ ընել շէնքի, տեսարանի կամ ուրիշ բանի մը վրայ, քան թէ աչքի առջև բերելով:

Նկարագրութեան մը կատարելութիւնը, անոր պարագաները մանրամասն ստորագրելէն կախեալ չէ միշտ. ընդհանրապէս նկարագրեալ մասանցը մէջ խոհեմ ընտրութիւն եթէ լինի, այն ատեն նկարագիրն ալ շատ գեղեցիկ կը լինի, մանաւանդ եթէ ստորագրելու առարկան առջևնիս լինի: Խիստ դժուար է անոր այլ և այլ պարագաներուն, մեր մտացը հետ ըրած ազդեցութիւնները իրարու հետ բաղդատել, տարբերութիւնները գտնել:

Իսկ երբ ետքէն այն բանին վրայ վերը մըտնումն ընել կ'ըսկսինք, ամենէն աւելի աչքի զարնող պարագաները մեր երեւակայութեանց առջև կուգան:

Իրաւ է որ, ամեն մարդ նոյն ախորժակը չունի, և բանի մը պարագաները մի և նոյն ազդեցութիւնը չեն ըներ ամենուն. բայց և այնպէս երբոր մարդ մը ուղիղ և փափուկ ոճով մը իւր ունեցած վառվռուն վերը մըտնումնքը իրար հիւսելով բան մը նկարագրէ, հազիւ երբէք կը պատահի, որ ուզած նպատակին չկարենայ հասնիլ:

Այս գիտողութենէն պէտք է խելահաս ըլլալ թէ բանաստեղծութեան մէկ մեծ տարրն է (մարդոց ուշագրութիւն դրաւող) վառվռուն և կենդանի վերը մըտնումն անացնելու կարողութիւնը:

Վայրկենական հաւատքով վերջմբռնմանց գոյաւորիչը :

Մարդու վերջմբռնմանը, երբեմն իրականի կը դառնան, երբոր հաւատքով խիստ զօրաւոր լինին և բնական հակամտութիւն մը ունենալէ զանոնք գոյացուցանելու : Ասով միտք չունինք հաստատել թէ, այս հաւատքը երկար կը տևէ. միայն թէ վայրիկ մի ասանկ հաւատք ունենալը բաւական է :

Նկարիչ մը, քովը շեղած մէկ բարեկամին պատկերը և մարմնոյն ձևը դժագրելու ժամանակ՝ այնպէս զօրաւոր վերբրմբռնում մը և կենդանի պատկեր մը մտքին առջևը կրնայ ձևացնել. որ վայրկենի մը չափ ժամանակ բարեկամը դիմացն եկեր կայնեք է կը կարծէ : Եւ գրեթէ ամեն պատկերահասն, իւր ունեցած խորհուրդները զգուշութեամբ միտքը բերելով, անոնց վրայ մտադրութեամբ խորհելէն ետե՛ւ՝ այսպիսի առաջօք երևոյթներ տեսածի պէս կը լինի :

Յետև Ռէյնալտոսին համար, կ'ըսէ Գօնօլի, թէ «ժամանակ մը տեսարանագծութեան պարապելէն ետև, երբոր դուրս փողոց ելեր է, կանթեղի սիւնակները, ծառերը, մարդիկ և կանայք շարժուն թուփեր երևցեր են աչքին» :

Ճշմարիտ է որ այս առաջօք երևոյթներն շատ կարճատև կ'ըլլան, քանզի այն վերբրմբռնման բուռն սաստկութիւնը, որ անոնց պատճառն է, երկար ատեն չկրնար մարդու մտքին իշխել, եթէ խելքին բան մը դպած չէ. զի այս ատեսակ ուժոյին վերբրմբռնմանք, բնականէն դուրս են, և ասկէ ի զտո՛ւ բոլոր մերձակայ իմացման առարկաներն, որոնց վրայ մարդ երկար ատեն գլխովին անմտադիր չ'ընար ըլլալ, կը խափանեն այս առաջօք ատեսիլները և կ'ոչնչացնեն զանոնք :

Երբոր մէկուն զարնելու պէս ընես, թէ և կատակ ըլլայ ըրածդ և այն ալ աղէկ գիտնայ որ կատակ կ'ընես, այսու ամենայնիւ զարնելէդ հետևելիք վիճակին վրայ ազդու վերբրմբռնում մը ունենալով կը յաղթուի, վայրկեան մը հաւատալով թէ իրացնէ պիտի պարնես, հետևարար կտ կը քաշուի : Մասնաւորաբար երբոր ձեռքդ

աչքին մօտ որ տանիս, նոյն բանը կը հանդիպի և աչքը կը խփէ իսկոյն :

Ասանկ պարագաներու մէջ, այս պատրանքնին վերըմբռնման սաստա կութենէն խարուելով, վայրկենի մը մէջ այն բաներն հանդիպելու հաւատքէն յատաջ դարու ապացոյց մ'է : Երբ ձեռքդ աչքիդ մօտ՝ վեր, վար, ասդին, անդին խաղցնես, բան մը չես լինիր և անթարթափ կը մնաս. իսկ երբոր ձեռքը ուրիշին լինի, վերըմբռնմանդ սաստակութիւնը կ'աւելնայ, անկէ ալ հարկաւ վտանդի հաւատք մը կը ծագի, որոյ համար դուն ալ վախէդ ետ կը քաշուիս :

Գարձեալ՝ հանէ մէկը բարձր լեռի մը դադաթը ու անկէ վար նայել տուր, միտքը կը վկայէ որ վտանդ մը չկայ, սակայն և այնպէս առանց վախի վար չկրնար նայիլ : Պատճառը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մտքին տուած վկայութիւններէ իւր վերըմբռնմանցը սաստակութենէն յաղթուելով՝ վայրիկ մը ինքզինքը վտանդի մէջ կարծելն :

Երբոր ոտքերնիս քարի մը զարնեմք, կը ցաւի. կամ ուրիշ անկենդան բան մը յանկարծուստ մէկ տեղերնիս ցատկէ, բնական բերմամբ բարկութիւն մը կը ցուցնեմք այն բանին, որ վայրկեան մը շտեկեր ու կ'անցնի : Ըսել է թէ, հաւատքին վրայ այնպէս ազդեցութիւն մը կը լինի այն միջոցին, որ այն բանը, վայրկենի մը շտի ժամանակ պատասխանատու էակաց կարգն անցնելով՝ պատժել կը ձեռացնեմք : Այս բանը յատկապէս տղայոց և վայրենի մարդոց վրայ սակայ կը տեսնուի :

Այս վառվառն վերըմբռնմանց հետ՝ այսպիսի հաւատք մը խառնելն է այն բանաստեղծական սկզբունքը, որով քերթողք շատ անգամ անձրևը, հովերը, մրրիկները, որոտմունքը և փայլակը կենդանի գործօն էակներ կը ձեռացնեն ու զանազան գործեր ընել կուտան, բրածնեղծուն կերպ կերպ նուազակներ դնելով :

Մարդիկ կան որ, հասարակայ հաւատք ընծայած ուրուականներու և ուրիշ այլ և այլ զիշերային առաջօք տեսիլներու բողովին ստատ և անհիմն ըլլալուն աղէկ խեղճերնին հասած է. սակայն և այնպէս առանձին սենեկի մը մէջ չեն կրնար քննալ, կամ զիշերով մինակ տեղ մը չեն կրնար երթալ :

Երբ որ զիշերը մինակ դուրս կ'ելնեն, շարունակ չորս զինին է աչքերնին, զրդուեալ վերըմբռնմամբ կերպ կերպ երևոյթներ կը տեսնեն, որոնց զոյութիւնը միայն իրենց զլիւուն մէջն է և ոչ ուրիշ տեղ: ասոնք շարունակ անհանգստութեան մէջ կը լինին, և երբեմն ալ սաստիկ կը վախնան: Բրիսգլի փիլիսոփայն կ'ըսէ. «Մանկութեանս ժամանակ մթային և աներևոյթ չար ոգիներու ու տեսիլներու գաղափարները ուժով մը միացած իրարու հետ, տպաւորեցան մտքիս մէջ և մինչև ցայսօր, թէպէտ և այնպիսի աներևոյթ զօրութիւններու վրայ ամենին հաւատք չունիմ, և նմանապէս խաւարին և կամ ուրիշ ինչ և իցէ բանի հետ կապակցութիւն մը ունենալուն ալ բոլորովին անհիմն բան մը լինելուն աղէկ համոզուած եմ, սակայն և այնպէս մութ տեղը, ինչ և իցէ պարագայի մէջ, կատարեալապէս հանգիստ չեմ կրնար մնալ, թէպէտ և կ'ըզգամ որ օրէ օր յաղթութիւն կ'ըստանամ այս նախապաշարմանցս վրայ:»

Այսպիսի բաներու մէջ մայրերու նախապաշարմանցը տղայոց վրայ ինչ ազդեցութիւն ունենալը, շատ յայտնի է:

Ասանկ նեղութիւններ ունեցող մարդիկ, ի տղայ տիոց, սորված են ոգիներու, ուրուականներու և դևերու վերըմբռնումնք ձեացընել իրենց երևակայութեանց մէջ. զի պզտիկուց ըրած ունակութիւննին իրենց վրայ արմատացած է:

Իբրև է որ, եթէ իրենց խելքին ու զիտութեանը հարցընես՝ չեն հաւատար, բայց ինչ օգուտ որ, իրենց զիտութեան կարողութիւնը մինակ զսպել մ'է այն ներսի զինին արմատացած թիւր հաւատքը: Քիչերուն կը պատահի որ բոլորովին կարող լինին յաղթել ու բնաջինջ ընել իրենց վրայէն այս երկիւղը: Մութ տեղեր կ'ըսէ քեզ թէ հոս եմ. կը վաճառեմ մտքէզ՝ այն նորէն կուգայ: Քուրթի յայտնի է որ մանկութեան նախապաշարումն է այս բանը:

46

Իմացմանց հետ միացած վերջմբռնմունք :

Լով վերբերոնմանց վրայ իրականի հաւատք ունենալու , շատ աւելի որոշ կ'երենայ , երբոր անոնց հետ իմացմունք ալ միացած ըլլան :

Օրինակի համար , մէկը մտախլապատ առաւօտ մը դաշտի մը մէջ պտըտած ատեն՝ բան մը կը տեսնայ և զայն մարդ կը կարծէ , և կարծեացը ստուգութեանը վրայ ամենեին աներկբայ ըլլալով՝ իրական էակի տեղ կը դնէ : Աւրիշ խօսքով ըսեմք , ճշմարտապէս առարկայ մը կ'իմանայ , և այն իմացմանը հետ՝ մարդու վերբերումնում մ'ալ կ'ունենայ իրականացուցեալ , երկու երեք քայլ յառաջ կ'երթայ , նայիս որ այն մարդ կարծածը՝ կոճղ մ'է եղեր (զազաթը մէկ քանի քարով) : Հիմա , այս մարդուն վայրկենական ունեցած իմացումն ալ կոճղի իմացումն էր , և յստակութեան կողմանէ ոչ ինչ ընդհատ ետքինէն . առաջն ալ , ետքն ալ դրեթէ ճիշտ մի և նոյն տեսանելի ձևը կամ չափը նկարուած էր աչքին մէջ , բայց նոյն վայրկենին մարդու վերբերումնում մ'ալ ըլլալով մտքին մէջ , և իւր տեսողական իմացմանը վրայ բռնանալով՝ խափանեց անոր առաջ բերելու բնական արդիւնքները : Աւելի քան , անոր աչաց առջև եղած տեսանելի առարկային հետ միանալով՝ մեծ զօրութիւն ու տեսողութիւն մը ունեցաւ , և ասանկով առանց երկբայելու ճշմարտապէս մարդ կարծեց տեսածը : Բայց ետքն որ վերբերումնումը ելաւ մտքէն , և այն իմացման առարկայն անոր տեղն անցաւ , այն ատեն անհնար էր նոյն երեւոյթը ձեացնել իւր մտքին մէջ , և նոյն իրը՝ ինչպէս որ էր , այնպէս տեսաւ :

Աւելիքը Սքոթ , բնութեան ամենաճիշտ նմանութեամբ յօրինած բաղմամբի նկարագրութիւններուն մէկուն մէջ , անգամ մը մէկ առիթով , Արևմտեան Հնդկաստանու Քի անուն աւազուտ կղզիներուն մէկին մէջ իյնալը կը պատմէ , որուն անունը Գլ-բլ-կ'ըստի եղեր : Այս դեկտրուն պատճառաւ ինքն ալ շատ վախ քաշելը խոստովա-

նեղէն ետե՛ կ'ըսէ . «Յորեկուան պայծառ լուսոյն կամ զիշերուան կատարեալ մթուն չէի տեսներ զանոնք , բայց առաւօտեան կանուխ , չորս կողմը մառախուղը պատած ատեն կամ իրիկուան դէմ , կղզին մտնելէս մինչև մէկ շարաթ , սիլուէտաղօտ և անորոշ առաջօք երևոյթներ կը տեսնէի , զօրօրինակ , երբեմն Սպանիացի մը կապայն վրան առած և հովանոցի չափ մեծ գլխարկն ալ գլուխն անցուցած , երբեմն ալ Հոլանտացի նոսաստի մը կը նշմարէի , կայնած , կոշտ գլխարկ մը գլուխը , սիկարը բերանը , և երբեմն Հընգիլի +—չի— մը , փետրազարդ թաղը գլուխը և ձեռքը երկայն եղևզնեայ նիզակ մը բռնած : Միշտ կ'եղնէի քովերնին կ'երթայի . բայց երբոր այն տեսիլներուն քով կը հասնէի , սրը թուփ մը կ'ըլլար , սրը ծովափունքը ինկած փայտի մը կտոր , սրը մառախուղէ ձևացած բողբոջի մը , սրն ալ ուրիշ տյայտիսի խարեպատիր իր րս»

Բայց այս բանը բացատրելու համար զիբքերու զիմելու հարկ չկայ . բազմաթիւ մարդիկ կան , որ բնութեամբ պատրաստակամութիւն մը ունին վերըբռնմամբ մտքերնուն մէջ բան մը ստեղծելու , որուն պատճառաւ , շատ անգամ մեծ նեղութիւններու և շփոթութիւններու մէջ կ'իյննին . մասնաորակէս , անտուր պարագաներու մէջ եղած ժամանակ , և զիշերները տյայպէս բաներու մէջ այս հակամտութիւնները շատ կը զօրանայ . երբոր անանկ բան մը լինի մեր աչաց առջևը , որուն ձեր գիւրտ կարենամք փոխելով իրենց ստեղծելու բանին նմանցնել , տեսանելի առարկաներու իմացմանց վրայ շինուած , և անոնցմէ մնայունութիւն մը առնող առաջօք երևոյթներու վրայ ամենէն յայտնի և ստոյգն այս է որ , այն երևոյթ տեսնողները , այն միջոցին երկրայութեան անդ չձող զօրաոր հաւատք մը կ'ունենան : Ասան որոյ հոս յատաջ բերուած օրինակները տիրապէս բացատրութիւն և հաստատութիւն մը պէտք է համարուի անցեալ յօդուածի մէջ եղած զիտողութիւններուն :

Այոպէս նաև թատրոններու կեղծ արարուածները՝ որք մեծ ուրախութիւն և տրամոթիւն կը պատճառեն ներկայ հանդիսականաց , վերըբռնման մէկ արդասիքն է :

ՊԱՐԶ ԵՒ ՅՕԴՈՒՆԾՈՅ ՄՏԱՒՈՐ ՀԱՆԳԱՄԱՆԷ.

Պարզն ու Յօդուածոյն որոշեցն ուսկից կը ծագի :

Մեր մէջ ծագած խորհուրդներն և զղացումներն, զորոնք շարունակ կը քննեմք մեր ներքին դիտողութեամբը, բնականապէս կ'իմանամք որ, աստիճանաւ հաւասար չեն իրարու, ամենքն ալ նոյն արժէքը չունին :

Այսինչ մտաւոր հանգամանքը կը նայինք որ միայն մէկ բան կը ցուցնէ, և այն ցուցուցած մէկն ալ ինչ որ է, ճիշտ որոշ և անբաժանելի մէկ է. միւս մտաւոր հանգամանքը կը տեսնեմք որ խել մը ուրիշ մտաւոր հանգամանքներ կը ցուցնէ, և իրօք ալ հաւասար է այն ցուցուցած հանգամանացը :

Ասկից մեծ պատշաճութեամբ, և մինչև անգամ տեսակ մը բրոնդագատութեամբ կ'ըստիպուիմք մեր բոլոր մտաւոր հանգամանքները երկուքի բաժնելու, պարզ և յօդուածոյ : Բնութիւնը ինքն է այս բաժանումն ընողը, և մտքին ճշմարտութիւնը, ըստ մասին, այս բաժանումը ընելու ճշմարտութիւնն կախեալ է, առանց այս զօրութեան՝ հոգին չէր կրնար լինիլ ինչ որ է այժմ, և առանց այս յատկութեան աղէկ մը ծանօթ ըլլալու մեր մտաց՝ շատ դժուար կը լինէր ուրիշ այլ և այլ հանգամանքներուն վրայ ալ կատարեալ և ուղիղ հըմտութիւն ունենալու :

Պարզ մտաւոր հանգամանաց բնութիւնն եւ յատկութիւնը :

Մտաւոր պարզութիւնը, մասունքներու չեն բաժնուիր, և անոնք իրարմէ անբաժանելի, պարզ շարժումներ և հանգամանքներ են :

Իսկ երբ այս հանգամանքներու մէկին վրայ՝ մէկէն աւելի տարբեր տեսնուի, այն ժամանակ այն հանգամանք պարզութենէն ելնելով բազմաբաններու կարգ կը դասուի:

Պարզ մտաւոր հանգամանաց յատկութիւնը անբաժանելի և ուրիշի հետ հաղորդակցութիւն չունենալն է:

Պարզ մտաւոր հանգամանքները սահմանի տակ չեն մտներ (պարզ խորհուրդներու և զգացումներու պէս) և միշտ բնութեամբ իրական են և անկեղծ. ասոր հակառակ՝ յօդուածոյ գաղափարները երբեմն մտացածին են և մեր մտաց մէջ բազմաբան պայտութիւն մը կ'ունենան, ինչպէս են, ձիամարդ և ձկամարդ և ուրիշ ելջերուաքաղները. մինչդեռ բնութեան մէջ, իրօք այս տեսակ բան մը չկայ: այլ մտացածին երևակայական յօդուածոյ գաղափարներ են մեր սրխալ ըմբռնման մէջ:

Պարզ գաղափարները, իրենց ծագման տեսակիտով, յօդուածոյ գաղափարներէն առաջ են: Արտաքին նիւթական առարկաներու յօդուածոյ գաղափարները, ինչպէս են, պարաֆոնէն, փոփոխութիւն, կործանութիւն, հասի և այլն, պարզ և իրարմէ որոշ գաղափարներէ բազմաբան են. զի այս տարրական իմացումները որոշ և զատ զատ զգայութիւններէ կը ծագին:

Մեր մտաւոր պարզ հանգամանքները (որք յօդուածոյ գաղափարաց աղբիւրներն են) շատ քիչ են: Սակայն մենք անոնցմէ անթիւ յօդուածոյ գաղափարներ կրնամք շինել:

Մտաւոր բաներու վերջուծութիւնը:

Մտաւոր բաները, ինչպէս որ նկարագրուած են մէկ տեղ բերել և յօդել չլինիր, այսպէս ալ բաժանել չլինիր. զի եթէ չբազմաբանութիւն, ուրեմն նաև չլուծուիր:

Վերջուծութիւնը երկուք է, նիւթական և փոփոխական: Նիւթականն է, զորօրինակ, բնալուծի մը ապակիի մը կտորն լուծելով:

անոր մէն մը մասունքները՝ այն միութենէն լուծելով և բաժնելով՝ մասունքները զատ զատ ցոյց տալ և ապակին՝ ապակի լինելէ դադարեցնել և այն մասունքներու վերածել զայն, որոնցմէ բաղադրեալ էր նոյն ապակին։ Իսկ մտաւորական վերլուծութիւն, օրինակի համար, կառավարութիւն բառը, որ մէկ է և իշխանութիւն ըսել է, սակայն արգենաց գալով՝ մէկէն աւելի է, վասն զի իւր մէջն ունի պարտք և իրաւունք, առնչութիւն մեծի և փոքրի, իշխանութեան մասնաւոր սահմանները, և այն, որք կառավարութիւն բառի մասունքները կը կազմեն։

Դուրսէն ծագած Յօդուածոյ գաղափարները 3

Մեր իմացականի և զգայականի հետ վերաբերութիւն ունին պարզ և յօդուածոյ մտաւորական առարկաները (քանզի յօդուածոյ իմացում ալ կայ, յօդուածոյ կիրք ալ)։ Իսկ մեր կամաց առարկաները միշտ պարզ են, Մեր իմացականին, թէ՛ ի ներքուստ և թէ՛ արտաքուստ ծագած ներդարձութեանց մէջ՝ յօդուածոյ գաղափարներ կան։

Պարզ գաղափարները՝ նիւթոց մասունքները միայն ցոյց կուտան. իսկ գոյնի զգայութիւնները, ինչպէս են կարմիր, ճերմակ, դեղին, շոշափականի սկզբնական ազգամունք են. ինչպէս, գիմահարութիւն, տարածութիւն, պնդութիւն, կակղութիւն։ Ասոնք տուանձին առանձին առնելով, նիւթոյ վրայ մեզ հմտութիւն չեն տար, այլ նիւթոյ մասունքներու, յատկութեանց և տարերքներու տեղեկութիւնը կը հաղորդեն մեզ. ասոր համար արտաքին առարկաներու, աշխարհիս նիւթական կերպ կերպ բաներու վրայ մեր ունեցած գաղափարներու շատերը յօդուածոյ են. ինչպէ՞ս՝ ծառ, տունկ, ծաղիկ, բոյս, կենդանի, հանք և այլն բառերը զորս կ'արտասանեմք։ Ասոնց և ոչ մին պարզ է, վասն զի շատ մը տարերք կը բովանդակէ իւրաքանչիւր բառ իւր մէջ։

51

Մեզմէ ամբողջ նկարուած առարկաները :

Արտաքին առարկաները, մեզ իբրև ամբողջ կ'երևնան. ինչպես ամեն մարդ մագնիսի մտաւոր հանդամանքը իբրև ամբողջութիւն մը կ'ըմբռնէ իւր մտաց մէջ, սակայն երբ մագնիսը մեր քննութեան առարկայ ընեմք, շատ մը մասունքներ և յատկութիւններ պիտի տեսնեմք անոր վրայ, ինչպէս են, գոյնը, կարծրութիւնը, երկաթ քաշելու զօրութիւնը, ծանրութիւնը : Ուրեմն, վերլուծութիւնը՝ մեր շատ մը միայն նկարած բանին վրայ հազարաւոր մասունքներ կը տեսնէ և կը լուծէ :

52

Յօդուածոյ գաղափարաց վերլուծութեան մէջ վերածումն :

Վերջումս կ'ըսեմք, երբ յօդուածոյ գաղափար մը կամ էր մը (թէ՛ նիւթական լինի և թէ՛ մտաւորական) մտքով կամ գործով կը քննեմք, զատելով կը լուծեմք և իւր առանձին մասունքներուն կը բաժնեմք : Այս գործողութեան, այսինքն մարմնոյ մը իւր մասունքներու բաժանման՝ վերածումն կ'ըսեմք : Վերածման գործողութեամբ մեր յօդուածոյ գաղափարները (որչափ ալ ընդարձակ լինին) կրնամք իրենց մասունքներուն բաժանել, և տարրական մասերը՝ մինն միւսէն տարրադել կամ զատել :

Այս մէկմէկէ՛ անջատեալ գաղափարաց վերցուածին՝ վերջեւ կ'ըսեմք, վերածումն կը լինի՝ երբեմն մէկ գաղափարի և տարրի վրայ, երբեմն ալ մէկէն աւելի տարրեաց և գաղափարաց վրայ :

Մասնաւոր վերացեալ գաղափարներու օրինակները :

Մասնաւոր վերացեալ գաղափարներու իբրև օրինակ , վարդ մը կ'առնեմք ձեռքերնիս , որ տարածութիւն , զոյն , ձև , հոտ ունի . բայց մտքերնիս այնչափ կը յառի առաւել զոյնին , որ միւս յատկութիւնները զլսողին կը մոռնամք :

Այս՝ տեսակ մը վերացուցումն է , թէպէտ և կարելի է անկատար եղած ըլլայ , քանզի թէ որ առարկան առջննիս լինի , մտադրութիւննիս որչափ որ մասնաւոր մէկ յատկութեանը կամ որպիսութեանը տամք ալ , դժուար կ'ըլլայ միւսը մեր մտքէն բոլորովին զատել հեռացնել :

Բայց ընդ հակառակն , երբոր մեր աչքի առաջ չեղած մէկ առարկային իմացումը մտքերնիս զայ , երբոր անանկ բանի մը վրայ խորհիմք կամ վերըմբռնում մը ձեռննեմք , որ մեր խորհուրդներն գիւրաւ այն առարկաներուն զոյնին կարենան դիմել , և այն յատկութեանը վրայ կարենան յառիլ , կրնայ ըլլալ որ մտադրութիւննիս (առանց անոր) միւս յատկութեանց վրայ ալ դարձնեմք , ինչպէս՝ ծանրութեանը , կարծրութեանը , համին , ձեռն և այլն :

Եթէ ուզեմք կրնամք նաև մարմնոյ մը (թէ՛ ներկայ ըլլայ թէ՛ տարակայ) սերտութիւնը տարածութենէ որոշել , և կամ մեր մտադրութիւնը միայն ծանրութեանը կամ երկայնութեանը՝ , կամ լայնութեանը , կամ խորութեանը տալ , և ո՛ր յատկութիւնն որ ուզեմք , զանիկայ կրնամք որոշել և մեր խորհրդոցը առարկայ ընել :

Մարմնոյ մը յատկութիւնները , որչափ սերտ կապակցութիւն ունենան մէկ մէկու հետ , առարկային վրայ մտքին տեսութեանը և քննութեանը մէջ կրնան բաժնուիլ իրարմէ . այս մտաւոր հանդամանքներու վրայ սա ստորագրութիւնը կրնամք ընել , որ երբ իրի մը մէկ յատկութիւնը կամ որպիսութիւնը (որ ինքն իրմէն առանձին չըլլար այլ ուրիշի հետ կապակցութեամբ) կը զատեմք մտքով այն յատկութիւններէն կամ որպիսութիւններէն , որոնց հետ որ

կապակցութիւն ունի, անոր վրայ ձեւացուցած ծանօթութիւննիս՝ մասնաւոր վերացեալ գաղափար կը լինի :

Այս կարգէն եղող վերացեալ գաղափարներուն որոշիչ նշանն այս է, որ վերացուցումը մինակ մէկ յատկութեամբ կ'ըլլայ . զորօրինակ, շէնքի մը շափով, ձեով, երկայնութեամբ, լայնութեամբ, գոյնով և այլն, զորս կրնամք իրարմէ բաժնել և ամեն մէկը զատ զայր մտաւոր սետուծեան առարկայ ընել . սակայն իրօք, թէ որ գործնականապէս ատանկ անջատութիւններուն մէկը վերցուի, բոլոր միւսներն ալ անոր հետ մէկտեղ կը վերնան :

54

Մասնաւոր վերացեալ գաղափարաց վերացուցման գործողութիւնը :

Վերջոյն, լօկ գործողութիւն մը է և ոչ թէ կարողութիւն : Մեր տղայութեան ժամանակի նախնական ծանօթութիւնները (թէ՛ զգայութենէ ծագած լինին և թէ՛ ի ներքուստ) պարզ են և իրարմէ զատ և անկախ . սակայն կը քիտնեմք որ այս պարզ խորհուրդները շատ շուտ իրարու հետ կը միանան և ասոնցմէ մտաւոր յօդուածոյ հանգամանք մը կը շինուին, և շատ գաղափարներ՝ այս եղանակաւ բաղադրութիւն կը լինին : Այս բաղադրութիւնն ի՞նչպէս լուծելու է, որ տարբական մասերը յօդուածութենէ ելնելով իրենց նախնական վիճակի մէջ մտնեն :

Այս խնդիր, հետեւեալ օրինակաւ կրնայ պարզուիլ . երբ առարկայի մը, տան մը, ծառի մը, տունկի մը, ծաղկի մը և կամ ասոնց նման ուրիշ բանի մը յօդուածոյ գաղափարը լինի մեր մտաց մէջ, և մէկ բաղձանք կամ դիտաւորութիւն մը ունենամք այն յօդուածոյ գաղափարին մասանցը մէկին վրայ՝ մեր մտադրութեան մասաւոր առարկայ ընելու համար, ասկից հետեւելիքը այս է, որ երբ որ նկատողութիւննիս մասնաւորաբար գոյնի մը դարձնեմք, միւս յատկութիւններն մտքերնուս առջևէն աներևոյթ կը լինին, և աս

նոնց վրայ այլ ևս խորհուրդ չեմք ունենար : Թէ որ դիտաւորութիւննիս առարկայի մը ծանրութիւնը կամ տարածութիւնը դիտել է , գարձեալ այն բանին տարածութիւնը , գոյնը , ծանրութիւնը և այլն մտադրութեան որոշ և զատ զատ առարկաներ ըլլալով , միւսներէն կ'որոշուին և վերացեալ գաղափարներ կը լինին :

Ա'երևի թէ այս է մասնաւոր վերացեալ գաղափար ձևացնելու մտաւոր գործողութիւնը , այսինքն է , կամական ներգործութեան մը յօդուածոյ գաղափարին մէկ մասնաւոր մասին ուղղուիլը և հետեւաբար այս մտաւոր ընտրութեան առարկայ եղող մասնաւոր մասին մէկ կողմ քաշուելով զատուիլ և ի յայտ գալը , և այս միջոցիս միւս մասերուն բնականապէս և ի հարկէ անբեւութանալը :

55

Ընդհանուր վերացեալ ճանօթութիւնք շնչով սեռ ևս տեսակ կը հասկցուի :

Ընդհանուր վերացեալ գաղափարք , ոչ միայն մտաւորներէն ասարբեր են , անոնցմէ աւելի տարերք բովանդակելով , այլ՝ ուրիշ յօդուածոյ ճանօթութիւններու մեծ մասէն ալ կ'որոշուին : Օրինակի համար , անհատի մը՝ Յովհաննէսին , Պետրոսին , Թորոսին վրայ ձևացուած գաղափարը , յայտնի է թէ յօդուածոյ է , սակայն ընդհանուր գաղափար չեմք կրնար ըսել : Նմանապէս մասնաւոր ձիւ մը , մասնաւոր ծառի մը վրայ ունեցած գաղափարնիս յօդուածոյ գաղափար է և ոչ թէ ընդհանուր :

Յստակ որոշմունք մը կայ ասոնց և ընդհանուր գաղափարաց մէջ , թէպէտ և կրնայ ըլլալ որ յառաջագոյն կատարելապէս յայտնի չերևնայ :

Երբոր ընդհանուր վերացեալ գաղափար կ'ըսեմք , իրարու կարգերուն կամ դասերուն վրայ , այսինքն սեռի կամ տեսակի վրայ ունեցած ճանօթութեանց համար է : Այս ճանօթութիւնները ընդհանուր անուններով կ'արտայայտեմք , իհիտ շատ անգամ ըսածնիս

առանց սահմանի մը տակ զնեցու . զորօրինակ , երբոր կենդանի , մարդ , ձի , թռչուն , ոչխար , ծառ և այլն բառերը կը գործածեմք , ոչ թէ խօսքերնիս այն այլ և այլ կարողերէն եղող մասնաւորի մը վերաբերելով է , այլ ընդհանուր առմամբ :

56

Սևո. եւ. Տեսակ յօրինելու, կարգադրութիւնք :

Եթէ ընդհանուր վերացեալ դաղափարները (որք արտաքին առարկաներու կը վերաբերին) «եռի և պէսակի շանօրնութիւններն են , ուրեմն զիտնալ պէտք է սեռի և տեսակի ինչ ըլլալը և անոր յօրինելու եղանակը . սեռն ընդհանուր է , տեսակն՝ անոր մասնաւորութիւնը :

Երբ մարդկութիւն կ'ըսեմք , կը նշանակէ մարդկային սեռը . իսկ երբ Պօղոս կամ Պետրոս կ'ըսեմք՝ կը նշանակէ տեսակ մարդկութեան :

Եւս և կենդանի բառը ընդհանուր սեռ է . մարդկանց ցեղը՝ կենդանոյն տեսակն է . իսկ Պօղոս և Պետրոս՝ մարդկութեան տեսակի տարբերութիւն է : Յօդուածոյ սեռ և տեսակ յայտնի կը տեսնուի հետեւեալ օրինակէն :

Նաւարկելի գետի մը եզերք կանդնած՝ կը տեսնես ջուրի հոսանք , գետին վրայ կախուած սեպացեալ ժայռեր , երկու կողմը շարուած ծառեր , նաւակները և նաւավարները գետին մէջ , նոյն գետէն ջուր խմելու համար վազող ոչխար , արջառ և խումր խումր կենդանիներ , այս տեսակ տեսարան մը աչքիդ ներկայած ժամանակ , միտքդ շուտ մը անոնց ամենքն ալ մէկիկ մէկիկ և բոլորը մէկէն առնելով կը զննէ , և այս զննութիւն և հետազօտութիւն շատ չտեւած՝ տեսակ տեսակ համաձայնութիւններու և տարբերութիւններու յարաբերութիւնները կը տեսնես այն զիտածնելուդ մէջ . կ'իմանաս թէ անոնցմէ ոմանք էապէս նման են իրարու և ոմանք՝ աննման . ուստի ասոնց ամենքը մէկ կարգի մէջ չես դասեր , այլ

տարբեր տարբեր կարգեր կը յօրինես . ոչխար , արջառ և այլն կենսադանիններուն ամեն մէկ տեսակը իրենց կարգին կը վերածես :

Գետի եզերք գտնուած բարձր և տերեւալից մարմինները թէպէտ և մի քանի բաներով իրարմէ տարբեր են , սակայն ուրիշ այնչափ բաներու մէջ ալ մէկ կ'երևին , և անոնք ալ ուրիշ կարգ մը կ'ընես , որք ընդհանուր անուամբ ծառ կը համարուին : Զուրին երես նաւեր վարող կենդանի շարժուն բանական էակներն ալ ուրիշ կարգ մը կը լինին , որք մարդ կ'ըսուին : Բոլոր ուրիշ տեսած դիտած առարկաներու վրայ այս տեսակ գործողութիւններ կատարուած ժամանակ , այս ընդհանուրները սեռ են , իսկ մասնաւորները՝ նոցա տեսակը :

Սեռի եւ Տեսակի մէջ սխալ ըմբռնում եւ սխալ կարգադրութիւն :

Միօրինակ մտաւորական բերմանց իշխողութեամբ կը յօրինեն մարդիկ սեռի և տեսակի կարգադրութիւն , և երբեմն սխալ կը կատարեն :

Երբ բնութիւն մարդուս աչքի առաջ կը բացուի , նորա մանկութեան ժամանակը , նա՛ ուր որ երթայ , նորեկ կը գտնէ ինքզինք , և անթիւ հետաքրքրական բաներ դէմն ելած ժամանակ , ամենէն ալ իւր փափաքը լեցնել ուզելով՝ մի և նոյն ժամանակ ամենուն մէկտեղ մտադրութիւն կ'ուղղէ , որով անոնց տեսակներու տարբերութիւնը չ'որոշելով՝ ամենքն իրար կը խառնէ . այս խառնաշփոթութենէն ծնունդ կ'առնու սեռի և տեսակի սխալ կարգադրութիւնը : Սակայն , երբ մեր խորհուրդները կազդուրուելով կատարելութեան կը հասնին , հետզհետէ հին սխալները կ'ուղղուին :

Չտեսնող անհմուտներ ալ այս սխալանաց մէջ ինկած են : Կը պատմեն թէ , մէկը երկար ժամանակ բանտի մէջ մնալով՝ երկու փոքր փայտէ ձի իրեն զբօսանք ըրած էր . բանտէն ելնելէն վերջ՝

ինչ կենդանի որ տեսնէր, ձի է կ'ըսէր, մինչև անդամ հաւերունն և սագերուն :

Խաղաղական Ովկիանոսի կղզիներէն մէկուն երկու անգլիական նաւ կը հանդիպին . կղզւոյն բնակիչներէն երկու երիտասարդ (որոց հմտութիւն շատ սահմանաւոր էր) երբ նաւ դալով չտեսածնին կը տեսնեն , կը զարմանան և կ'աղչին նաւի մէջ կով մը տեսած ժամանակնին . առաջին անգամ խիտտ կը վախնան , յետոյ երկուդնին փարատելով կը հարցնեն թէ արդեօք այս կենդանին եղջերուն է թէ խոշոր այծ , վասն զի այդ երկու կենդանիներէն ի զատ որիչ կենդանի չկար նոյն կղզւոյն մէջ :

Մտադրութիւնն բնութեան վրայ :

Երբ մեր մտաց շատ մը առարկաներ միանգամայն կը ներկայանան , անոնց շատերուն վրայօք միայք զանց ընելով , միայն մէկին և կամ երկուքին վրայ կ'ըսկսիմք խորհիլ , քննել , որոշել , ըմբռնել : միայն և իւր մէջ ամփոփել կամ շտեմարաննել , և այս գործողութեան ժամանակ , մեր կամք՝ իւր հաճութիւնը , զոյգ ընդ ըզձի և փափաքանաց , մտաց օժանդակ տալով՝ մտադրութեան առարկայ եղած իրը լաւ մը կ'ըմբռնէ . այս գործողութեան՝ հարգութիւնն կ'ըսուի : Միտքը , երբ առարկայի մը վրայ ուժգնութեամբ և փափաքանօք կը ձգտի և կը դիտէ , այն մտադրութիւնը վայրկենէ վայրկեան կը փոփոխէ ու մէկ առարկայէն վերցնելով միւսին կը տանի , կամք յօժարութիւն չտար , ինչեքը բունն չեն ներդործեր , այն ժամանակ մտադրութիւնը տկար , անկատար և սխալ կ'ըմբռնէ :

Մտադրութիւն մը զօրաւոր ըլլալու համար՝ ժամանակի երկարութենէն աւելի , կամաց և ըզձի գործակցութիւնը հարկաւոր է :

Յիշողութիւնը , մտադրութենէ կախումն ունի . մտադրութիւնն որչափ քիչ լինի , յիշողութիւնն ալ այնչափ տկար կը լինի . երբ մտադրութիւնը բեղմնաւոր լինի , յիշողութիւնն ալ երկարատե կը

լինի : Յիշողութեան մէջ շատ յառաջագէմ էր , կ'ըսեն Յուլիոս Կեսարին համար . զի օր մը զրասեղանի բոլորտիքն եօթն զրազիր նստեցնելով , եօթն զատ զատ իմաստով հրովարտակները գրելու հրաման տուաւ . ինք Յուլիոս , զրասեղանի մը զլուխը կանգնած , մի և նոյն միջոցին ամենուն ալ առանձին առանձին իմաստ կուտար : Այս կարգէն են նաև այն հաշուագէտները որք փոքր ժամանակի մը մէջ անթիւ հաշուական գործողութիւններ կը կատարեն զարմանալի արագութեամբ :

Սուր մտադրութիւն ունեցողները , երբեմն իրենք զիրենք մտնանալով՝ օրերով իրենց ամենահարկաւոր հաց և ջուրն անդամ կը մտնան , և երբեմն ալ մկը իւր մտադրութիւն բանի մը տուած ժամանակ , իւր աչքի ներկայութեան շատ մը նշանաւոր գործողութիւններ կը կատարուին , բայց ինք ոչ կ'ըզգայ և ոչ ալ կ'իմանայ :

Բանաստեղծ մը , երբ իւր մտադրութիւնը գրելի նիւթին տուած կը մտածէր և կը գրէր , զլսուն վրայ կախուած ձայնաւոր ժամացոյցի սաստիկ հնչումները ոչ կը լսէր և ոչ կ'իմանար :

Մեծն Պետրոսի համար կը պատմեն թէ , աշխարհադրական տախտակները զրասեղանի վրայ տարածած , երեք օր առանց հաց և ջուր առնելու կը մտածէր նշանաւոր բաղաբի մը առման եղանակին վերայ , երբ կայսրուհին նորա առանձնարանը մանելով երկար ժամանակ դէմը կանգնելէն ետք , կայսրը բան մը չիմացաւ , կայսրուհին՝ ստիպուեցաւ ձայնիւ ըսել . Տէր արքայ , երէտ օր է որ հաց և ջուր առած չէ . բարկանալով կայսրն՝ ըսած է . Երբէք ի՞նչ ներք չ'որէիք , վա՛ն զի առնել ուղած աստի պարխոյներուն փոխոյն էի :

Երագաստեսութիւն :

Երբ կ'ըսուին այն մտաւոր հանգամանքները և ներգործութիւնները , որք մեր քնոյ մէջ՝ մեր վրայ կամ մեզմէ գուրս իրրև կատարեալ իրողութիւն մը կը կատարուին : Երազը սերա կապակցու

Թիւն ունի մեր շփոթութեան և վերջոյն մանց հետ : Երազները նաև կապակցուած թիւն ունին մեր արթնուն եղած ժամանակի խորհուրդներէ : Հետ և զուգորդութեան օրինօք (մեր քնացած ատեն) մեր միտք կուզան իրարու ետևէ այն ամեն բաները, զորս մեր արթնուն եղած ժամանակ գործած կամ տեսած եմք, և ասոնք մերթ փոփոխութեամբ, երբեմն աւելի, երբեմն պակաս կը տեսնեմք մեր քնոյ մէջ :

Կը պատմեն թէ Քօնտորսէն, իւր տեսած հաշիւները չլրացուցած քնացեր է, և մնացեալը քնոյ մէջ անսխալ կերպով կատարեր է : Շատերը երբեմն արթնութեան մէջ իրենց չլուծած խնդիրները, գիշերը քնոյ մէջ լուծած են. ոմանք ալ գիշեր ժամանակ քնոյ երազի մէջ սքանչելի ոտանաւորներ շինած, մտքերնին պահած և առաւօտուն արթննալով՝ զանոնք ի գիր արձանագրած են :

Երբեմն մեր քնոյ մէջ տեսած երազնիս զուգորդական օրինօք յառաջ կուզան մեր զգայութենէն, զի զգայութիւնը կրնայ երբեմն երազական խորհուրդները փոխել, անհետացնել, աւելցնել, պակասցնել, մէկին տեղ՝ միւսը դնել և այլն : Մէկը, հիւանդութեան ժամանակ պէտք ունեցեր է ոտքին ներքև տաք ջուր կապել տալ շիշով մը և քնանալ, քնոյ մէջ երազեր է թէ, Լսնա հրարուի լերանց դադաթը կ'եճնէ, և գետնի տաքութենէն ոտքերը կ'ըսկսի այրիլ : Անօթիները շատ անգամ՝ երազի մէջ հաց կը տեսնեն, ծաբաններն ալ՝ ջուր : Մեր առողջական և հիւանդ վիճակներն ևս զատ զատ ներգործութիւն ունին երազի վրայ :

Երբեմն տեսած երազնիս խառնաշփոթ կը լինի, և պատճառն այն է, որ այն երազի առարկաները հոն ներկայ չեն և անխորհուրդ. ինչպէս որ մեր արթնութեան ժամանակ ներկայ կը լինին թէ մեր խորհուրդները և թէ շատ անգամ՝ առարկաները, որք զմեզ սահմանի և կանոնի ու օրինաւորութեան տակ կը պահեն, և մեր շափազանցութեանց սահման կը դնեն :

Մեր քնոյ մէջ դանուած ժամանակ՝ զգայարանքնիս գոյ կը լինի, ասոր համար մեր միտքն ալ այն միջոցին զգալի նիւթերէն մեկուսանալով՝ զուրկ կը մնայ այն աղբիւրէն յառաջ դալու կանոնաւորիչ ներգործութիւններէն : Նաև դիտնալու է թէ, մեր քնացած ժամանակ՝ մեր ունեցած զուգորդեալ խորհուրդները մեր կա-

մաց իշխանութենէն դուրս կը լինին. սակայն չէ թէ այն միջոցին մեր կամքի ներգործութիւնները կը գաղբին (որք ընդ հակառակն միշտ կը ներգործեն) այլ՝ թէ կամեցումները իրենց սովորական աղ-ղեցութիւնը չեն կրնար բանեցնել մեր մտաւոր գործողութեանց վրայ :

Նորք քնոյ մէջ կ'երազեմք, մեզ իրական գործողութիւններ կը թուին, մինչ երակայական են և իրական կարծելով՝ հնարքներ, խորհուրդներ ի գործ կը դնեմք. եղածներու պատկերներէն մերթ զուարճութեան վայելմունք և մերթ տխրութեան երկիւղը կ'ունենամք. քաջալերութիւն՝ թշնամոյն դէմ դնելու, զուարթութիւն՝ մեր սիրելիները տեսնելու. մերթ իրենց իսկական պատկերներով և մերթ այլափոխեալ՝ մեռածները կենդանի պատկերով կը տեսնեմք և անոնց հետ կը խօսեմք. կենդանիները մեռած կը տեսնեմք և կը տրտմեմք. մարդոց հետ կը տեսնուինք և անոնց հետ կը խօսեմք, նոցա հետ կ'ուտեմք և կը խմեմք : Յական թօթափել՝ շատ հեռաւոր տեղեր կ'երթամք կը հասնիմք. չտեսած քաղաքներ և շէնքեր կ'այցելեմք. չտեսած փափաքելի մեծ մարդիկ կը տեսնեմք և նոցա հետ կը կենցաղավարեմք, կը թռչեմք, կը լողամք՝ թէ և առանց լողալ գիտնալու, կ'այրուինք, գողերու կը հանդիպեմք և այլն :

Մեր երազական վերլմբումանց կենդանի և իրական հաստատ լինելու պատճառներէն մին ալ այն է՝ որ, երազի մէջ մեր խորհրդեան առարկայ եղած բաները, առանձին մեր միտք կ'ըզբարեցնեն, և այն ժամանակ անոնցմէ ի զատ ուրիշ բան չգտնուիր մեր մտաց մէջ. աչքերնիս գոց եղած ժամանակ՝ բաց եղած ժամանակէն աւելի կրնամք վերլմբուեն և գաղափար մը ձևացնել բանի մը վրայ. իսկ միւս զգայարանքները որչափ անգործ թողումք այնչափ ալ վերլմբուման պարզութիւնը կ'աւելնայ :

Ասկէ կը հեռելի թէ քնոյ մէջ մեր վերլմբումումը շատ կենդանի և վաւճառն կը լինի :

Երազի մէջ արթնութեան հաշուով չչափուիր ժամանակին՝ օրերով, շաբաթներով չլրացուցած գործերը, երազի մէջ ամենակարճ միջոցի մը մէջ կը լրանայ : Մէկը, իւր տասը վայրկեան քնոյ երազի մէջ Ատլանտեան Ավիլիանոսն անցած է նաւով և Ամերիկա

գնալով երկու շարաթ հոն կեցած և վերադարձին նաը մտած ժամանակ՝ ծոփն ինկած է, երկրէն արթննալով՝ ժամացոյցը նայած է ու տեսած է որ քնանալն ու երազելը հազիւ տասը վայրկեանս լուծած է :

60

Ք ներքուստ ծագած իմացական հանգամանքներ :

Հոգին՝ զիտու թեան աղբիւրներ ունի իւր մէջ, զի հմտութիւն կը գտնէ ինք իւր մէջ, առանց տեսնելու, շօշափելու, լսելու, առանց զգայութեան և արտաքին նիւթական կերպարան ունեցող որ և է առարկայէ բան մը ընդունելու :

Էօք կ'ըսէ. «Մեր դաղափարներու մէկ մասը միայն կրնամք տալ զգայութեանց, միւսներու ծագումը բոլորովին իմացականին մէջ քննառելու եմք :» Կը յաւելլու յիշեալ հեղինակ. «Զգայարանքները իբրև հմտութեան մեծ աղբիւր, և միւս աղբիւր ուրիշ հասողութեան դաղափարները կ'ըստանայ, դրսէն մեր ստացած դաղափարաց վրայ՝ ներսի զինիս մեր մտաց մէջ դարձած գործողութիւններու վրայօք ունեցած իմացումնիս է, որ այն գործողութիւնները (երբ մեր միտք անոնց վրայ մտածէ և զանոնք գիտէ) մէկ ուրիշ տեսակ ծանօթութիւններ կուտան մեր հասողութեան, զորս արտաքին իրերէ կարող չեմք ստանալ, ինչպէս են՝ իմացումն, խորհրդածութիւն, երկրացութիւն, հաւատք, տրամաբանութիւն, գիտութիւն և կամեցում՝ ըսուած ներգործութիւնները, և մեր մտաց բոլոր այլ և այլ գործողութիւնները, որոց վրայ զիտակցութիւն ունենալով և անոնք մեր մէջ տեսնելով՝ անոնցմէ մեր հասողութեան մէջ որոշ դաղափարներ կ'ընդունիմք, մեր զգայարանքներուն ներգործող մարմիններէն ընդունած որոշ դաղափարներնուս նման » Այս տեսակ գաղափարներու աղբիւրը՝ ամեն մարդու ներսի գին է, և թէպէտ զգայութիւն չէ (արտաքին առարկաներու հետ գործ չունենալուն համար) սակայն անոր հետ շատ նմանութիւն ունի, և

ներքին զգայութիւն կրնամք անուանել զայն . բայց ինչպատ որ ըզգայութիւնը միւսին յստակ անունն է , ասոր ալ իւր որոշիչ անունով պէտք է հարաւորութիւն ըսել , իւր սուած այն գաղափարներու համար , զորս միտք , ինք իւր գործողութիւններու վրայ մտածելով կ'ըստանայ : օ

61

Հմտութեան սկզբնաւորութիւնը զգայարանքներէն է :

Յառաջագոյն խօսուած է այս նիւթիս վրայ թէ հարաւորութեան սկզբնաւորութիւնը մեր զգայարանքներէն է . նոյնը կը կրկնեմք թէ , մեր խորհրդոյ և հմտութեան սկզբնաւորութիւնները , մեր զգայարանք ըսուած մարմնեղէն գործարաններու վրայ եղած տպաւորութենէն անմիջապէս ետքն են :

Եթէ զգայարանաց վրայ եղած տպաւորութիւնները չլինէին (որք անոնցմէ դուրս եղող առարկաներէն կուզան) մեր մտաւոր կարողութիւնները , ինչ որ լինին , ամենայն հաւանականութեամբ անգործ պիտի մնային և անպտուղ , ու անգործութենէ չպիտի կրնային ազատիլ :

Ասոր համար արտաքին առարկաներու իմացումն ըսելով՝ հասկըցնել ուզուած գործողութիւնը կամ զգայութիւնը , մեր բոլոր հմտութեան առիթն և կամ ներգործական փայլը կը համարուի :

Ներքսածին գաղափարներ ևս կան , որոց կ'ըսեմք ի ներքուստ ծագած գաղափարներ , կամ մտաց ներքսածին հանդամանք :

Ուրեմն , դուրսի առարկաներէն մեր զգայարանաց միջոցաւ ընդունուած գաղափարները՝ արտաքին են , իսկ ի ներքուստ մեր միտքէն ծագած գաղափարներն ալ ներքսածին են , ինչպէս են խորհուրդ , երկրայութիւն , հաւատք , ստուգութիւն ևայլն , որք ճաշակման , շոշափման , տեսութեան ևայլն զգայարանաց առարկայ չեն , այլ միայն մտաց ներքին ներգործութենէն առաջ եկած են , առանց զգայարանաց կամ անոնց վրայ ներգործող որ և է բանի մը օգնականութեան :

Ուղիղի և սխալի, մեռելեան և լենույ, շամանակի և միջոցի, կարգի, հասնաբարութեան, նմանութեան, ճշմարտութեան, իմաստութեան, զբոս-
 րութեան, պարտաւանութեան, յաջորդութեան, պարտաւի և գործի կայլն
 ծանօթութիւնները՝ զգայարանաց չեն վերաբերիր, զի ի ներքուստ
 ծագեալ են. իսկ զգայարանքներէն առաջ եկած արտաքին առար-
 կաներու արդասիքը հետեւեալներն են, որք նիւթոյ հետ կասկակցու-
 թիւն ունենալին շատ յայտնի է. ինչպէս են, կարօր, կանաչ, ա-
 նոյշ, հորաւոր, դառն, կարծր, հարբ, բարձր յայն, ծառու կայլն :

Ուրեմն, խորհրդեան և հմտութեան երկու աղբիւր կայ. արտա-
 քին առարկաներէ զգայարանաց վրայ եղած փոփոխութիւնը՝ մէկ
 մասին անմիջական առիթն է, ի մտաց ծագեալ ներքսածին գոր-
 ծողութիւններն ալ՝ միւս մասին առիթը կամ աղբիւրն են. այս
 գաղափարներ, զորս ուղղակի զգայարանաց մէկուն կարող եմք վեր-
 քննածայել, անոնց ծագումը չէ թէ լոկ իբրև մէկ անուղղակի և ընդ-
 հանուր առիթ, այլ՝ անոնց տեսակարար աղբիւրը համարելով, որք
 արտաքին գաղափարներ են. իսկ բոլոր միւսները ներքիններուն կար-
 զը կը դասուին :

62

Սկզբնական թելադրութիւն :

Կեր մեր՝ առանց զգայարանաց գործակցութեան, ինք իրմէ
 հմտութիւններ և խորհուրդներ կ'ունենայ. իւր ներքին թելադրու-
 թեամբն սոյն հմտութիւնները և խորհուրդները մտաց թելադրու-
 թենէն կը ծագին :

Թելադրութեան արդիւնք են տեղութիւն, ծանօթութիւն, հա-
 ւատք, տրամաբանութիւն, հարկաւորութիւն, յարմարութիւն, ի-
 րականութիւն, հաստատութիւն, բազմաօրութիւն, բոլորակու-
 թիւն, անսահմանութիւն, անհաւանութիւն, երջանկութիւն, վարձք,
 պատիւ, գովութիւն, սլաքսաւանք կայլն :

Պէտք յիշեալ գաղափարական բառերը, որք մէյմէկ գաղափարա-

կան մտաւոր պատկերներ են մեր մտաց մէջ, մեր զգայարանաց հետ առնչութիւն չունին. քանզի մենք զանոնք ոչ կը տեսնեմք, ոչ կը լսեմք, ոչ կ'ըզգամք, ոչ կը շօշափեմք և ոչ որ և իցէ զգայարանքով կ'իմանամք: Մէքսէ է որ իւր գորութեամբը կը թելադրէ, անոր համար նոյն հմտութիւնները և խորհուրդները, մեր մտաց վրայ բնութեան և ներգործութեան բացարձակապէս էական համարուած մէկ ազդումն է:

Օրինակի համար, միտք բառը ոչ կը տեսնուի, ոչ կը շօշափուի և ոչ որ և իցէ զգայութեան տակ կ'իյնայ. այսպէս ալ յիշողութիւնը՝ տրամաբանութեան կամ երեւակայութեան առարկայ է, որ բնականապէս կը ծագի մտաց կերպ կերպ զգացումներէն:

Այսպէս իմանալու է նաև միւսներն ալ: Սակայն զիտնալ պէտք է որ, այս կարողութիւններն են որք մտաց թելագրութեան արդիւնք կը համարուին, և ոչ թէ կարողութիւններէն առաջ եկած ներգործութիւնները և գործերը. զի այլ է մտաց կարողութիւնները և այլ՝ այս կարողութիւններէն յառաջ եկած ներգործութիւնները:

63

Միտքիւն, Յաշորդութիւն, Տեղողութիւն, Դամանակ,
Միջոց եւ Յախտեմականութիւն:

Մէքսէնը, ամեն կերպ համարողականութեան արմատական տարրն է, և այս տարրին կրկնութեամբը ինչ թիւ որ ուզեմք կըրնամք շինել: Այս թիւերն ալ (իբնեց մէջ) մէկ մէկու հետ կրնան կապակցիլ և լոկ փոփոխակի առնչութիւններ ցուցնել, կամ եթէ ուզեմք կրնամք որ և իցէ արտաքին առարկաներու վերաբերեցնել և անոնց ընդհանուր անուն մը տալ:

Այն բաները՝ որոց մինն կ'երթայ և ուրիշ մը անոր տեղ կուզայ, անոր կ'ըսուի յաշորդութիւն. գնացողը՝ նախորդ է. եկողը՝ յաջորդ. օրինակի համար, երէկ զնաց, այսօր՝ նորա տեղը յաջորդ

դեց . դարձեալ՝ այսօրը կ'երթայ , և վաղը՝ այս առուր տեղ կը յաջորդէ :

Այն բանը՝ որ առանց միջոցի , չափի և խաճաճակի տեղ մը կը մնայ , անոր կ'ըսուի *սուղու թեան* և ժամանակի մէջ տեղ եղած տարբերութիւնն այս է , որ ժամանակը՝ չափու և սահմանի տակ է , իսկ տեղութիւնը՝ անչափ և անսահման է . ժամանակի և միջոցի չափերն անթիւ են , ինչպէս՝ վայրկեան , ժամ , օր , շաբաթ , ամիս , արբի , լուսնոյ և արեգակեան շրջան և այլն :

Այն բանը՝ որ սահման , ծայր և վախճան չունի , յառիարակաւ նուրբիւն կ'ըսուի :

Չօրութեան ճանօթութեան ճագումը :

Թեւազրուութեան բաժանմանը կը վերաբերի տիրապէս *զբոսութեան* հարաբերութիւնը . ամեն մարդ ունի այս ծանօթութիւն և ամեն մարդ կ'ըզդայ նաև թէ , այս ծանօթութեան նմանը եղող իրական բան մը կայ , որ է *զբոսութեան* . չէ թէ լսիլ խորհուրդ մ'է այս , հասցած մէկ մտքով ալ իրական գոյութիւն մը ունի :

Այս ևս կրնանք յառելու թէ , ամեն մարդ զիտէ որ զօրութեան մէկ մեծ սկզբնական աղբիւր մը կայ , ստեղծուած էակներէ անկախ , սակայն ինք ալ զօրութեան տարրէն մէկ մաս ունի իւր մտքին և անձին մէջ :

Յիրաւի մէկ զօրութիւն մը կայ անքննելի և անխմանալի , որ լեռները իրենց հիմերուն վըայ հաստատած է , որ Ուկրիանոսի կատաղութիւնը կը բորբոքէ և կը խաղաղէ , և որ արեգակը իւր ընթացքին մէջ յառաջ կը վարէ , և սակայն այս ալ ճշմարիտ է թէ մարդս , թէպէտ և խոնարհ աստիճան մը ունի , այլ բանաւոր և պատասխանատու էակաց գասին մէջ կը գտնուի . սակայն , *Նախախնայութեան* իրեն շնորհած սահմանին մէջ՝ գործելու չափ զօրութեան տէր է իրօք . և ասիկայ իր քնութեանը մէկ յատկութիւնն է :

է. Այս ալ զօրութեան իրական ճշմարտութեանը պարզ մէկ ապացոյցն է, որ իւր կարողութենէ շատ վեր բաներ ընելու և ընել տալու բանաւորութիւնն ունի :

Չօրութեան, բանաւորութեան և պատասխանատուութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած կ'երթայ : Գոյութիւնը, թէ բանաւոր ըլլայ, թէ անբանաւոր, առանց զօրութեան չէ կարելի լինիլ :

65

Զօրութեան գաղափարին ծագման ստիժները :

Զօրութեան ինքնին ինչ բան ըլլալուն, կամ մարդու իրօք զօրութեան տէր ըլլալուն վրայ չէ խնդիրը, հապա՛ թէ ինչ պարագաներու մէջ զօրութեան ծանօթութիւնը կը ծագի մարդու միտքին մէջ :

Այս ծանօթութեան ծագմանը առիթները երեք են : Առաջին, բնութեան մէջ պատահած բոլոր նախորդութեան և յաջորդութեան դիպուածները . մեր կանուխ հասակին մէջ այսպիսի նախորդութեան և յաջորդութեան դիպուածներու վրայ այս նախադասութիւնը կը հաստատենք և ասիկայ իբրև անուրանալի ճշմարտութիւն կ'ընդունինք, թէ առանց պատճառի գոյութեան՝ սկզբնաւորութիւն կամ փոփոխութիւն չլինիր . և այս նախադասութեանը մէջ ներգործականութեան կամ զօրութեան գաղափար կայ :

Երկրորդ, կամքի՝ մկանանց գործողութեանց վրայ իշխելու երբ որ մարմնոյն մէկ մասը շարժել կ'ուզենք, այդ կամեցումն ետև շարժում կը հետևի, որով զօրութեան գաղափարը կ'ունենանք :

Երրորդ, կամքին՝ միւս մտաւոր կարողութիւններուն վրայ իշխելու . կամքը կարող է ինչպէս որ մարմնոյ, նոյնպէս ալ մտքի զօրութեանց վրայ կանոնաւորիչ իշխողութիւն մը բանեցնել, երբօր գիտակցութեամբ այս իշխողութեանը առաւել կամ նուազ ի գործ գրուիլը կ'ըզզանք . այս առիթ մը կ'ըլլայ որ այս ծանօթութիւնը ծագի :

Այս միջոցին՝ այս ծանօթութիւնը մտքերնուս մէջ երևան կ'ելլենէ կամ կը թելադրուի : Ոչ նիւթական աչքով կը տեսնուի և ոչ շօշափման ենթակայ է . հապա՛ երկնից հաստատութեան խորութիւններէն երևան ելնող աստղի մը պէս , մտքին մէջէն , ինքնիրենը վեր երևնալով՝ որոշ և յստակ կերպով իմացականի տեսութեանը առջևը կը բացուի :

—

66

Բարիի եւ չարի գաղափարներուն վրայ :

Չորս ու քսէն , զուտ հասկացողութեան ըմբռնումներ են , այսօրինքն հասկացողութեան (ներքին բնութեանը) արդիւնքէն յառաջ եկած է և ոչ թէ զգայարանաց վրայ ունեցած կախումէն :

Մեր իմացականութեանը , երբոր իրական բարիի և չարի առիթներ կը պատահին , երբոր բարոյական հաւանութիւն և անհաւանութիւն շարժող առարկաներ մեր դիտողութեանը առջևը կը դրուին , բնականապէս բարիի և չարի գաղափարները կը ծնանին մեր ներսի դին , և այս գաղափարները լոկ իմացականէն կը ծագին :

Ուրեմն , ասոնց իւրաքանչիւրը մէկ ուրիշ բնութիւն մը , իւրաքանչիւրն ինքնին էութիւն մ'ունի , և անհնարին է զանոնք մէկ մէկու նման , կամ մէկմէկու հետ փոխանակելի ըմբռնել : Ինչպէս որ Բո-լէ-ան , Ժ-ման-կէ կամ Բլ-ոյէ և Ղըր-լէ-ան ըմբռնումները աննման են իրարու , այնպէս ալ ասոնք իրարու նման չեն :

Չարի ու բարիի գաղափարները մէկ մէկէ տարբեր լինելէն կը հետևի թէ բարին երբէք չար չկրնար ըլլալ և ոչ ալ չարը՝ բարի . յաւիտեանս բաժանուած են մէկմէկէ , իւրաքանչիւրն իւր շրջանակին մէջ մնալով . բարոյական որոշմանց անփոփոխելիութեան վարդապետութիւնը՝ մէկ հաստատուն հիմն է չարին ու բարիին մէջ տեղը :

Ասիկայ բանականութեան մէկ ընդհանուր ըմբռնումն է . և անոր համար ամեն լեզուի մէջ ալ կայ մտաց այս արդիւնքներն ու

անկեղծ ցուցմունքները : Անգամ մը այս զաղափարները ընդունելէն ետեւ, ալ ի զուր է բանականութեան զանոնք մերժելու և կամ ճշմարիտ ըլլալուն վրայ տարակուսելու աշխատիլը . չկրնար մէկ մարդ իր ուղեւորութեան մի և նոյն գործը արդար կամ անարդար նկատել :

Այս երկու զաղափարներն զիրենք մէկ մէկու հետ փոխանակելու բոլոր աշխատութիւնները ոչ ինչ կը հանեն զլիսովին : Մեր խօսքը բնութեան վրայ է, ոչ թէ գործոց և առարկայից . քանզի ասոնց վերաբերեալ առարկաները կրնան փոխուիլ, սակայն իրենց բնութիւնը ոչ երբէք :

67

Գիտակցութիւն :

Չզայտութիւններէն և արտաքին իմացութիւններէն որոշելով, գիտակցութիւնը ներքին հմտութեան երկրորդ աղբւրն է և մեր մտաց այն կարողութիւնը՝ որով հմտութիւն կ'ըստանամք այն բաներու վրայ, որք մեր մտքին կը վերաբերին, և առանց մտաց կարելի չէ որ զոյլինին :

Ամեն գիտակցութեան ներգործութիւններ երեք ծանօթութիւններ կը բովանդակեն իրենց մէջ . առաջինը՝ ինքնութեան կամ ինքնութեան գոյութեան զաղափարը, որ չէ թէ ուղղակի գիտակցութեամբ, այլ թեւազրուութեամբ կ'ունենամք և կ'արտայայտեմք, ինչ, է՝ գերանունով :

Երկրորդը՝ որ և իցէ մտաւոր յարկութեան մը, հանգամանք մը կամ գործողութեան մ'է : Երրորդը՝ հարցման կամ իրեն ըլլալու վերաբերական իմացման : Օրինակի համար, ինչպէս որ կը սլատահի որ ըսեմք թէ սիրոյ, Բարկութեան կամ զղջման գիտակցութեան գաղափար մէջ՝ է՝ բառը ինքնութեան կամ անձնական գոյութեան գաղափարը ցոյց կը տայ :

Ուրիշ մտաւոր հանդամներ մ'ալ կայ իւր յատուկ անունով ը-

սուած . այն է՝ Բարեգործական կոմիտեի քիտակցութեան վերաբերուած զգացումը կը ցուցնէ , որով բարկութեան կը բռնուին ինչպէս նախադասութեան վերաբերելու հարկաւորապէս և անմիջապէս կ'իմացնէ :

Աւր որ գիտակցութիւն բառը կը գործածուի , իւր նշանակութիւն՝ գիտակցութեան տէր եղող ենթակայէն , կամ բուն իսկ հոգիէն դուրս գոյութիւն ունեցող բաներու վրայ տիրապէս չտարածուիր . որովհետեւ բաներ կան որոց հետ վերաբերութիւն ունի գիտակցութիւն . բաներ ալ կան , որոց հետ վերաբերութիւն չունի : Անցեալի մէջ մեր մտաց մէջ ծագած խորհուրդներու կամ ներս եղած շարժութիւններու վրայ ներկայ վայրկենին գիտակցութիւն ունիմք չեմք կրնար ըսել . թէպէտ և ներկային մէջ , դարուն հետ թէ՛ նիւթական ըլլան և թէ՛ աննիւթ , որք միշտ գոյ են , սակայն մտքէն դուրս են կամ ուրիշ խօսքով , մտքէն անկախութեամբ գոյ են :

Ինչ և իցէ նիւթական բանի գիտակցութիւն ունիմք չեմք կրնար ըսել , և ոչ կրնամք գիտակցութիւն ունենալ , թէ՛ քալած երկիրնուս , թէ՛ կերած կերակուրնուս և թէ՛ հագած հանդերձներնուս կամ ուրիշ ինչ և իցէ բանի վրայ , որոց հետ որ հաղորդութիւն ունինք , այլ միայն անոնց՝ որ մեր ներսի դին յառաջ բերած ներգործութեանց , ճաշակման , տաքութեան և սպառութեան , կարծրութեան , գիմահարութեան և տարածութեան և ասոնց նման բաներու զգայութիւններուն վրայ գիտակցութիւն կ'ունենամք :

Այս գիտողութիւնը աննիւթական բաներու և նոյն իսկ մտքին ալ կը վերաբերի . մենք ուղղակի գիտակցութիւն չենք ունենար մինչև անգամ մեր մտքին գոյութեանը վրայ , հասցա միայն իւր յատկութեանց գործողութեանց և իւր գոյութեանը վրայ եղած անհաստատ հաւատքին կամ գիտութեանը վրայ գիտակցութիւն կ'ունենանք , որ այն գործողութիւններէն հարկաւորապէս կը ծագի :

68

Գիտակցութիւնը հաւատքի հիմն կամ օրէնքն է :

Գիտակցութիւնը՝ հաւատքի հիմն կամ օրէնքն է , և ասոր ներգործութիւններուն վրայ եղած հաւանութիւնը սկզբնական թելագրութեան ներգործութեանցը վրայ եղած հաւատքին նման բարձրագոյն աստիճանի հաստատութիւն ունեցող հաւատք մ'է :

Երբոր մեր մտքի մէջ զգայութիւններ կամ խորհուրդներ կը ծագին և կամ մասնաւոր իմացական դործողութիւններ կը դառնան , հոն երկբայութենէն աւելի հաստատ հաւատք մը կը գոյանայ :

69

Գիտակցութեամբ ստացեալ հիմնութեանց մէկ քանի օրինակներ :

Գիտակցութիւնը՝ փորձառութեան և հմտութեան երեւելի աղբիւր մը լինելուն մէկ քանի օրինակները յառաջ բերեմք :

Այլ և այլ աստիճանի ամեն տեսակ հաւատք գիտակցութեան նիւթ է . մեր միտքը երբոր վկայութիւն կը տեսնէ՝ քիչ կամ շատ հաւանութիւն կուտայ անոր . այս հաւանութեան աստիճանները խիստ շատ են և ամենքն ալ մէկ մէկէ կը տարբերին , թէպէտ և ասոնց մինակ մէկ քանիին որոշ և յոտուկ անուն տրուած է , և ընկերութեան նպատակներուն կամ ուրիշ նպատակի մը համար հարկաւոր ալ չերենար սովորաբար եղածէն աւելի անուններ ունենալն : Ասոնցմէ՝ ոմանք սա հետեւեալներն են . երկբայութիւն , ընդհանրութիւն , անհատականութիւն , սոսկալիցութիւն և այլն :

Բոլոր միւս իմացական ներգործութեանց և դործողութեանց ոչ թէ իմացական կարողութիւններու , (որոնք նոյն ինքն մտքին պէս թելադրութիւնով կը յայտնուին մեզ) այլ՝ պարզապէս ներգործու-

Թեանց և գործողութեանց անուններովը ցուցուած բաներն զիտակցութեան առարկաներ են . ասոնց կարգէն են , իմանալ , խորհել , մտադրութիւն ընել , ըմբռնել , յիշել , բազմապիտանել , դատել , վերացուցանել , որոմբռնել և երևակայել բառերը :

Գիտակցութիւնը , իբրև աղբիւր զիտութեան , կը պարունակէ նաև բոլոր մեր շարժութիւններն ու բաղձանքները , և իրօք ամեն բան որ ճշմարտապէս և ուղղակի մեր բնութեանը զգացող կամ զգացական մասին տակ կ'իյննի , ինչպէս են գեղեցկութեան , շէշտութեան , վեհմտութեան , թաղա շարժութիւններն և հեշտութեան , ցաւի , խորշման , յոռոյ և ուրախութեան , յոռահարութեան և որոմբռնութեան զգացումները և այլն :

Մեր յօդուածոյ շարժութեանց և կրից վրայ մեր ունեցած ծանօթութիւնը այս աղբիւրէն կը ծնանի : Երբ մէկը բարեկամութիւն մը կ'ընէ մեզ և զիտակցութեամբ նոր յօդուածոյ զգացումը կ'իմանամք մեր ներսի զին , անոր կ'ըսեմք երախտագիտութիւն :

Աւրիշ մէկէն փնաս մը կ'ընդունիմք , մէկ ուրիշէ մ'ալ որոշ ըզգացման մը զիտակից կը լինիմք , անոր ալ կ'ըսեմք բարոմբութիւն . ուրիշ խօսքով՝ կ'ըզգանք , կը զիտանք ասանկ զգացման մը գոյութիւն ունենալը և մեզի վերաբերիլը : Այսպէս է նաև նախնոյ , աղբիւրութեան , վերջինգորութեան , բարեկամութեան , կապակցութեան , որոմբութեան և թնողական գորովի և սիրոյ զգացումն գտնուիլը :

Բոլոր բարոյական և կրօնական շարժութիւններն ու կիրքերը , իբրև ներքին զիտութեան առարկայ նկատելով՝ զիտակցութեան տակ կ'երթան . ինչպէս են բարոյական հասանութիւն և անհասանութիւն , խելճ , խոնարհութիւն , ապաշխարութիւն կամ զղջումն , կրօնական հասարակ , ներողութիւն , բարեխիբութիւն , զգացումն երկրպագութեան :

Երբ կը խորհնք թէ մեր միտքը հանապազ գործելու վրայ է , թէ մեր ընկերներու , բարեկամներու , ընտանիքներու , քաղաքակիցներու և թշնամիներու հետ ըրած բոլոր կենցաղավարութեանց մէջ նորանոր և իրարմէ խիստ տարբեր զգացումներ կը ծնանին մեր ներսի զին , թէ բնութեան ամեն մէկ նոր տեսարան և իրարու հետ կապակցութիւն ունեցող զիպուածներու պատահանք՝ որք փոփոխութիւն առաջ կը բերեն մեր մտքի մէջ , այս բաները խորհելով՝

զիտակցութեան առարկաներու ընդարձակելուն վերահասու կը լինի :

70

Յարաբերութիւն՝ իմանալու, կամ զգալու, կարողութեան :

Երբ մեր միտք երկու բան քովէ քով բերելով՝ խորհրդով կը բաղդատէ՝ զանոնք իրարու հետ, կամ թէ երբ մեր խորհուրդները մէկ տեղ բերելով և իրարու քով դնելով կը բաղդատեմք՝ ասով անոնց այսինչ կամ այնինչ բաներու մէջ մէկ մէկու հետ ունեցած յարաբերութիւնները կ'իմանամք կամ կ'ըզգամք :

Մարդուս իմացականութիւնը այնպէս սահմանուած է, որ զանազան առարկաները ի միասին կ'իմանայ, կամ իմացման հեռաւոր առարկաներու վրայ անմիջապէս իրարու յաջորդող ըմբռնումները կ'ունենայ և անոնց իրարու հետ ունեցած փոփոխակի յարաբերութիւնները կ'ըզգայ, կը գիտէ. անոնց իրարու հաւասար կամ անհաւասար, նման կամ աննման լինելուն վրայ վերահասու կը լինի, տեղի և ժամանակի մասին՝ մէկ մէկէ՝ որքան տարբեր լինելը, մի և նոյն պատճառները և նպատակները կամ տարբեր տարբեր պատճառներ և նպատակներ ունենալը և անոնց ուրիշ կերպ կերպ տարբերութիւնները կ'իմանայ :

Մեր մտաց այս բաներու իմանալուն և զգալուն կարողութիւն ունենալը յայտնի է : Յարաբերութեամբ և վերըմբռնմամբ ևս կըրնամք զանազանել և որոշել, և անոնց իրարմէ՝ որքան տարբերութիւն ունենալը հասկընալ :

Ըսել է որ մեր միտք այն կարողութիւնն ունի, որ կրնայ առարկաներու իրարու հետ ունեցած առնչութիւնը զգալ և իմանալ յարաբերութեան գործակցութեամբ :

Որ և իցէ՝ դաղափարներ որք մեր միտք կարող են կազմել, և կրնան ուղղակի կամ անուղղակի կերպով առնչութեան հիմն լինիլ, վասն զի կրնան իրարու հետ բաղդատուիլ. այս դաղափարները՝

Թէ մտաւորական լինին և թէ արտաքին աւարկաներէն ծագումն առած զգալի իրեր, մեր միտք կրնայ զանոնք բաղդատել և իրարմէ ունեցած տարբերութիւննին հասկնալ, և անոնց իրարու հետ ունեցած առնչութիւննին իմանալ:

Երբ զանազան ծաղկանց վրայ կը նայիմք՝ անոնց մէկ մէկէ գեղեցիկ լինելը կը տեսնեմք: շատ մը ձայներ լսելով՝ անոնց ցած և բարձր, բարցր և անախորժ ըլլալը կ'իմանամք, ճաշակուած պըտուղներու քաղցրահամն և անհամը կ'ըզգամք: Եթէ յարաբերեալութիւն կարողութիւն չունենայինք, չպիտի կարողանայինք ասոնք ըզգալ կամ իմանալ:

71

Յարաբերական առիւն:

Այն բաները որք իրարու հետ կապակցութիւն ունին, բնութեամբ կամ յատկութեամբ, նմանութեամբ կամ որ և իցէ յարաբերական կապով կապուած են միմեանց հետ, անոնց առիւն կ'ըսեմք և անոնց մէկը յիշուած ժամանակ՝ միւսն ալ կ'իմացուի: Առընչութիւնները իրենց յարակիցները շուտով մը մեր տեսութեան առաջ կը բերեն և մեր միտք աւելի արագապէս կ'ըմբռնէ և կ'իմանայ զանոնք: զրօրինակ, հօրէն որդին, քոյրէն եղբայրը, առնէն կինը և տէրէն ծառայն կայլն:

72

Յարաբերութիւն:

Տրամաբանութեան մէջ խիստ հարկաւոր տեղ մը կը բռնէ Յարաբերութիւնը, վասն զի յարաբերութեամբ ձեւնարկութիւնները կրնամք աստիճանաբար առաջ տանիլ, և մանաւորաբար ապացու-

եւեր Հռովմայեցոց Գեւորի արժէքը հարցուցեր է . այս յանկարծակիան և սաղ հարցումը անախորժ երեցեր է բազմականաց . հարցնողը՝ քիչ մը վերջ սկսեր է ըսել . «Գտայ այդ հարցման ինչպէս միտքս գալը : Որովհետև դուք Անդղիացոց պատերազմին վերայ կը խօսէիք , այս խօսակցութենէն իմ միտքս եկաւ Կարոլոսի պատմութիւն , անկէ՛ Կարոլոսի իւր թշնամեաց ձեռքն ինկնելուն , մատնութեան և դաւաճանութեան յիշողութիւնը և այն դաւաճանութենէն յիշեցի Յուզա Իսկարիովտացոյն՝ Յիսուսի մատնութիւնը և նորա առած երեսուն արծաթը յաջորդաբար զուգորդեցի : Եւ որովհետև այն ժամանակ Հրէաստան Հռովմայեցոց ձեռքն էր , երեսուն արծաթը Հռովմայեցոց Գեւորը թելադրեց ինձ :»

Այս պատմութենէն վերահասու կը լինիմք , թէ ինչ է զուգորդութիւնը և անոր օրէնքները :

Մեք գիտեմք թէ մեր խորհուրդները և զգացումները այսինչ սարագաներու մէջ ի միասին կ'երևնան , կամ մէկմէկու հետ ընկերութեամբ մեր գիտակցութեան առարկայ կը լինին . սակայն կարող չեմք բացատրելու թէ այդ սարագանները հանդիպած ժամանակ՝ ինչո՞ւ համար զուգորդութիւն կը լինի . մենք մինակ զուգորդութիւն լինելը գիտեմք և թէ այս բանը մեր մտաւոր կազմութեան մէջ պարզ սկզբունք մի է :

Զուգորդութեան օրէնք ըսելով՝ կ'իմանամք այն սարագաներու ցուցմունք , որոց մէջ մտաւոր հանդամանաց յիշեալ կանոնաւոր յաջորդութիւն կը պատահի :

Զուգորդութիւնը երբեմն նմանութենէն կը լինի . ինչպէս , ճանապարհորդ մը , երբ օտար երկիրներու մէջ ծառեր , պարտէզներ , շէնքեր , աղբիւրներ , ոչխարներ և ուրիշ զանազան առարկաներ տեսնէ , որոնք նմանութիւն ունենան իւր երկրի մէջ եղածներուն , այն օտար երկրի մէջ տեսածներէն կը զուգորդէ իւր երկրի մէջ եղածները . զի իրարու նման լինելուն համար՝ մէկէն միւսը կը յիշէ :

Երբ դէմքը խռովեալ և այլայլեալ մարդ մը տեսնեմք որ բարկութեան մէջ խորասուզեալ է , նաև ուրիշ անգամ ալ ծովու խռովութիւն և յուզմունք տեսած ըլլամք արդէն , զուգորդութեամբ

այս խռովեալ գէւքով մարդը, այն յատաջազոյն տեսնուած խռովեալ ծովուն կը նմանցնեմք :

Երբեմն ալ Զէրհաւէրէն կը լինի զուգորդութիւն . ինչպէս, բարկութենէն՝ հանդարտութիւն, սէրէն՝ ատելութիւն, աղքատութենէն՝ հարստութիւն, գեղջկական խրճիթէ՝ արքունական պալատները, լոյսէն՝ խաւարը, բարերարէն՝ չարարարն և այլն :

Երբեմն ալ Ֆէրհաւէրէն կրնամք զուգորդել . ինչպէս, Հայ մը տեսնելով, Հայաստան մտքերնիս կուգայ իւր ամեն անցքերով . կամ Հրէայ մը յիշած ժամանակնիս՝ Հրէից դատաւորները, թագաւորները, մարդարէները և մեծամեծ անցքերը, Յիսուսը և անոր կրած չարչարանքները և ուրիշ պարագաներ որք այս ազգի զլիսէն անցած են, մտքերնիս կը բերեմք :

Երբեմն Գործէն պատճառ և պատճառէն Գործ կը զուգորդուի, թէ ներհակ լինին միմեանց և թէ նման :

Գործ մը յիշած ժամանակնիս՝ պատճառն ալ միատեղ մտքերնիս կուգայ, կամ պատճառը յիշելով՝ գործը մտքերնիս կուգայ :

Պատճառի և գործի զուգորդական սկզբունքովն է որ երբ մեր յորայ ժամանակի վիրաբուժական գործողութիւն մը կատարուի գործիքով մը, և մենք մեծ ցաւ զգացած ըլլամք այն ժամանակ, և ուրիշ ժամանակի մէջ մի և նոյն գործիքը կամ այն գործիքի նման ուրիշ գործիք մը տեսնեմք՝ անմիջապէս մեր այն գործիքի միջոցաւ կրած ցաւերնիս կը յիշեմք սոսկմամբ :

ԶՈՒԳՈՐԳՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԳԱԿԱՆ ՀԵՄԵՐՈՒԵՄ
ՕՐԷՆՔՆԵՐ :

Ժամանակաւոր անգք, Կրկնութիւն, Ունակութիւն, Կցորդութիւն, Ընդարոյս Տարբերութիւն :

Ժամանակի հեռացումն և Ֆէրհաւէրէն մեծ ներգործութիւն ունին մեր մտաց վրայ . մեծաւ մասամբ անցեալ գէւքերը կը

մտանամք և ներկայն մեր մտաց մէջ կը պահեմք . սակայն զբարեբանութիւնը, սրանչեղի եղանակաւ մը (մեր մանկութեան մէջ տեսած կամ գործած անցքերը մեր ծերութեան օրերու մէջ խկ) անփոփոխ և անսխալ կերպով մեր մտքը կը բերէ և կը յիշեցնէ :

Չարեբանութեան մէկ օրէնքն ալ կրնանք է . այն բաները որ մենք մեր մտաց մէջ կարող չեմք բարձրել, դայն ստեղծ կրկնութեամբ գիւրութիւն կ'անենամք վերբարձրելու . ինչպէս որ դարձեալ տղայք կրկնութեամբ շատ մը զաղափարներ կրնան գիւրաւ իրենց մտաց մէջ հաւարել, որ յետ այնորիկ զուգորդութեամբ շատով կրնան զանոնք յիշել :

Չուգորդութեան և կրկնութեան այս օրէնք՝ ամեն արհեստագործներու վրայ կը տարածի և զանոնք ստորին և միջին կարգէ բարձրագոյն կատարելութեան կը բարձրացնէ :

Այսօրէս շատ քիչ է : Այն բաները, որք սուր, յստակ և զուարճալի տպագրութիւն մը կը պատկերացնեն մեր սրտի մէջ, այնպէս որ մենք միշտ անոնց յիշատակ յիշելով բերկրութիւն մը կ'ըզգամք, կ'ցորդեալ զուգորդութեան արդիւնք են : Հրեայք իրենց գերութեան ծաւանակ՝ իրենց (խոստացեալ երկիր) սիրելի հայրենիք եղող Արուսաղէմը չէին կրնար մտնալ և միշտ կը յիշէին : Քարէլոնի դետին եզերք նստած՝ Միսրը կը յիշէին և կուլային . քանզի Միսրէն էլած կտակարանի վրայ նայելով՝ զուգորդութեամբ զայն կը յիշէին իրեն ամեն պարագաներով, բարկութեամբ և զուարճալիքներով, զորս անջինջ տպագրած էին իրենց սրտի մէջ : Ասոր համար մէկ կողմէ՝ իրենց գերութեան շղթաներու վրայ ախրած և բորտմած, միւս կողմէ՝ իրենց հայրենեաց բազմր յիշատակները զուգորդելով, ուրախութեան հաճոյքները կ'ըզգային :

Չուգորդութեան մէկ օրէնքն ալ, մտաւոր կազմութեան մէջ եղած բնածին բարեբանութիւնն է . որ թէ՛ մեր բնութեան, թէ՛ զգայականին և թէ՛ իմացականին կը վերաբերի : Կտաւոր կազմութեան մէջ եղող ընդհանուր ճարտարութեան օրէնքը՝ նախ՝ մեր հողոյն հաստգութեան կը վերաբերի . այսինքն՝ Բաղդադի, Կոստանթնուպոլիս, Կարմիր ծովի մասին . այսպէս ալ զուգորդութեանց սկզբան վրայ կը ներգործեն այս բնածին յատկութիւնները : Արհարող՝ զգացմանց, կրից

կամ բնաւորութեանց ընդաբոյս տարբերութիւններուն վրայ: Իբրև ասպացոյց՝ երկու տեսակ այլ և այլ բնութեան տէր մարդիկ յիշել օգտակար կը համարուի, որոց մինն՝ ախուր և մեւամաղձոտ, իրենց փոքր հասակէն սկսեալ ասանձնութեան սէր մը կը ցուցնեն, կամ իրենց որաին զաղանիբներուն հետ աղէկ հաղօրդակցութիւն ընկելու համար, կամ ասանց ուրիշներուն արդեւք ըլլալուն՝ բնութեան դօրժքերուն մէջ աղդողական և մտեմ ինչ որ կայ զանտք ազատարար զննելու, դիտելու և վրանին որոճալու համար կ'աշխատին:

Միւս կարգէն եղողներն, բնականապէս կայտառ և զուարթարարոյ են բնաւորութեամբ: Ասոնք, բնութեան գեղեցիկութիւններովք կը զուարճանան, ոչ ասանձնութեան մէջ, այլ՝ ուրիշներու հետ ընկերակցութեամբ: Մէկ կողմանէ, խոռվեալ խորհուրդներու բոց չեն ձգեր սրտերնուն մէջ և միւս կողմանէ ալ, խաղաղութեան, խնդութեան և յուսոյ քաղցր ճառագայթներուն ներս մտնելուն արդեւք չեն դնէր:

Արդ՝ այս անտարակոյս է, թէ այս երկու կարգի մարդոց բնաւորական տարբերութիւնները, աղբեցութիւն ունին զուարթութեան նախնական օրէնքներուն վրայ, այսինքն թէ, զուարթարարոյ մարդուն խորհուրդներուն հանդամանքը՝ ախուր և մեւամաղձոտ մարդուն խորհուրդներուն հանդամանքէն շատ տարբեր կ'ըլլայ:

Այս տարբերութիւնները՝ երևելի բանաստեղծներ շատ գեղեցիկ կերպով նկարագրած են:

Ասոնցմէ ի զատ մեր խորհուրդներուն զուարթութեան ընթացքը այն ժամանակաւոր զգացումներովն ալ կ'եղանակաւորի, որոնք որ մեր բնաւորութեանը (ընդհանուր սրպիսութեանը) բացառութիւնը կը համարուին:

Զուարթարարոյ մարդը՝ միշտ զուարթ չըլլար, ոչ ալ մեւամաղձոտը, ամեն ատեն նոյն ծանրարարոյ և խոհուն կերպարանքը կ'ունենայ, զի առողջութեան և հիւանդութեան կէտը և խնդիրը լաւ չստացաւրելու անկարողութիւնը, թնչպէս և յաջողութիւն և ձախողութիւն, այս վիճակի վրայ մեծ ազդուութիւն և փոփոխութիւն կ'ընեն:

Արժան է որ զուարթութեան բոլոր օրէնքները հոս դնենք որ

այս նիւթիս վրայ խօսքերնիս լմնցընենք : Նախնական կամ ընդհանուր օրէնքներն ասոնք են . նմանութիւն, գիտաբոլորութիւն, գեղարդ և ժամանակ, մեքայտորութիւն, պարճութիւն ու հորձի, այն պարագաներն որոնք մասնաւորաբար կ'իշխեն այս օրէնքներուն ներդրածութեանը վրայ : Երկրորդական օրէնքներն են . ոնց, ժամանակի կրկնութիւն կամ ունկոթիւն, կցորդեալ շփոցում և բնածին գործերութիւն և մտաւոր կազմութեան :

75

Յիշողութիւն :

Յիշողութիւնը բնութեամբ զուգորդութեան հետ կապակցութիւն մը ունի, և զուգորդութիւնը յիշողութեանէն առաջ է, վասն զինչախ կը զուգորդուի՝ որ անկէ յիշողութիւնը ծագի :

Ինչպէս որ միւս մտաւոր կարողութիւնները, այնպէս ալ յիշողութիւնը մեր հմտութեանց աղբիւրը կը համարուի . յիշողութեան կարողութիւնը մարդուս համար էապէս և հարկաւորապէս պէտք է :

Եթէ յիշողութիւն չլինէր, տրամաբանել, երեակայել ևս չէր լիներ :

Յիշողութիւնը, մտքին այն կարողութիւնն է, որով անցեալ ժամանակի յարաբերական գաղափարին հետ միացած վերըմբռնումները կը ծագին մեր մտաց մէջ : Յիշողութիւնը սարգ չէ, այլ բաղադրեալ իմացական ներդրածութիւն մի, որ իւր մէջ կը բովանդակէ . առաջին՝ առարկային իմացումը, և երկրորդ՝ անոր գոյութեան ժամանակով առաջ լինելուն յարաբերական իմացումը : Յիշողութեամբ չէ թէ միայն առարկային վերըմբռնումը կ'ունենամք, այլ վերըմբռնման հետ նաև այս ճանաչումն, թէ արդեօք այն առարկան անցեալ ժամանակի մէջ մեր զգայարանաց քննութեան առարկայ եղած է, կամ որ և իցէ կերպով մը մենք զայն իմացած եմք :

Երբ սենեակնիս նստած՝ մենք զմեզ լերան մը դըռնի երեակայելը,

այն միջոցին մեր մտքէն կ'անցնին առարկաներու զուարճալիք, կատարական երկնից զարդերը, դաշտերու կանանչագեղ հաճոյական գազափարնները, որոնք լոկ վերըմբռնումն են. իսկ երբ այս գազափարններու հետ՝ ժամանակի յարաբերութիւնն ալ միացնելով, իբրև մեր մանկութեան օրերու յետագիմելով՝ անտառները, լեռները, դաշտերը մտքերնիս բերեմք, այն ժամանակ, առաջին պարագային մէջ լոկ վերըմբռնում մը եղող մտաւոր հանգամանքները յիշողութիւն կը լինին. մեր մտաց այս վերջին հանգամանքները ծնանող կարողութիւնը՝ յիշողութիւնը կամ յիշողութիւնը կ'ըսուի :

Յիշելու կարողութիւնը հաւասարապէս ամեն մարդու տրուած ձիրք մի է. այս ձիրք, ոմանց քովը զօրաւոր է և ոմանց ալ տկար :

Սուր յիշողութեան համար, կը պատմեն թէ օր մը Անկլիացի մը Բրուսիացի Մեծն Փրէտէրիկոսի կը ներկայանայ, իւր սուր յիշողութիւն ցոյց տալու նպատակաւ : Փրէտէրիկոս՝ Առլդէրը կանչել տալով երկար բանաստեղծութիւն մը կարդացնել կուտայ օտարականի ներկայութեան, զոր Առլդէր զեռնոր հեղինակած էր : Երբ ընթերցումն կը լրանայ, Փրէտէրիկոս կ'ըսէ. «Այդ բանաստեղծութիւնը՝ ձեր հեղինակութիւնն ըլլալու չէ, վասն զի այս տեղ Անկլիացի օտարական մը կայ, որ այդ գրուածքը ծայրէ ի ծայր կրնայ գոց բերնուց խօսիլ» Եւ օտարականը (որ յառաջագոյն Առլդէրի կարդացածին ունկնդրութիւն ըրած էր գաղտնի) գալով անսխալ և անայլայլ կերպով գոց կը խօսի : Առլդէր կ'ապշի տեսնելով որ իւր երկարժամանակեայ տաժանի աշխատութեամբ հեղինակած բանաստեղծութիւնը՝ օտարականի մը բերնէն գոց կը կարդացուի, զայրանալով իւր գրածը կը պատուէ և մէկ կողմ կը նետէ : Երբ մարդուն ինչ յիշողութեան տէր լինելն կը յայտնեն Առլդէրին, զըջալով իւր ըրածին վրայ՝ նորէն կը նստի, օտարականին խօսել կուտայ և ինք կը դրէ իւր աշխատութիւնը, զոր բարկութեան մը միջոցին զո՛հ տուած էր պահ մ'առաջ :

Մասնաւոր յիշողութիւններ կամ տեղւոյ եւ ժամանակի վրայ
նիւմնեալ յիշողութիւն :

Տեսակ մը յիշողութիւն կայ , որ սովորաբար ինքզինքը շատ յայտ-
նի կերպով կը ցուցնէ , և որ էականապէս տեղւոյ և ժամանակի
մերձաւորութեան յարաբերութիւններուն վրայ հիմնեալ է :

Պէտք չէ մոռնալ թէ , յիշելութիւնք ուրիշ բան չեն , այլ մի-
այն ժամանակի վերաբերական ծանօթութեան իմացմանը հետ միա-
ցած վերըմբռնմունք : Ուստի , թէ որ անցեալ ժամանակի գաղա-
փարները վերցնենք , յիշելութեան տարերք միայն կը մնան մեր
վերըմբռնմունք :

Արդ յայտնի է թէ վերըմբռնմունք լոկ կամայական ճիգով մը
կամ ուզելով մը առաջ եկած չեն մեր մտքին մէջ , վասն զի այն
ինչ վերըմբռնման մտքերնիս գալը կամիլը՝ հարկաւորապէս արդէն
այն վերըմբռնումը մտքերնուս մէջ գալ բտել է :

Ուստի վերըմբռնմունք արդէն քննուած զուգորդութեան սկզբունք-
ներու մէկ քանիին ազդեցութեամբը մտքերու մէջ յառաջ կուղան-
նայն յիշողութիւնը , որ գլխաւորաբար մերձաւորութեան օրէնքին
վրայ հիմնեալ է , և որուն որոշիչ յատկութիւնն մասնաւորաբ
լը-
ցուած ըլլալն է , կը գտնենք որ յատկապէս չգատիարակուած
մարդոց մէջ ընդհանուր է , չէ թէ միայն արհեստաւորաց կարդէն
եղողներուն , այլ որ և իցէ հանդամանաց տէր եղող այն ամեն մար-
դոց մէջ՝ որոնք մտաւոր կըլթութեան միջոցները ձեռք ձգած չեն ,
կամ եթէ ձեռք ձգած ալ լինին , բանեցուցած չեն :

Անշուշտ ամեն մարդ գանազան օրինակներ տեսած և դիտցած
ըլլալու է այս տեսակ մարդոց ինչ մեծ գլուխութեամբ եղելութիւն-
ներ , տեղեր , ժամանակներ , անուններ , հաղուստներու , շէնքե-
րու , աւանդութիւններու և տեղական դիպումածներու մանրամասն
պարագաներ մտք բերելը . օրինակի համար , ասոնք եթէ իրենց
դիտցած մէկ բանը պատմելու ըլլան , ընդհանրապէս պատմած գէպ-

քերուն ժամանակը կը յիշեն, չէ թէ անորոշ կամ մերձաւոր ժամանակ մը, այլ՝ եղելութեանց ճիշտ ամիսը, օրը, ժամը և բոպէն՝ նմանապէս անձ մը կամ տեղ մը, մէկուն հաղուստը, տեղի մը աշխարհագրական դիրքը կամ հոն պատահած դիպուածները ստորագրելու որ ըլլան, նոյն բաներուն մանրամասնութիւնները յիշեալ յատկութիւններն յայտնապէս կը յույնեն :

Փիլիսոփայական յիշողութիւն :

Մասնաւորաց յիշողութիւնը, մանրամասնութեանց պարագանէն իրով կ'ըզբաղի զգայարանօք իմանալի բաներու հետ, մարդոց սիտոյքները կը լեցնէ : Անոնք որ այդ տեսակ յիշողութեան տէր են, տեղւոյ, ժամանակի, մերձաւորութեան և ամեն մանրամասն յիշողութիւնները նորոգելով՝ հաղիւ կրնան չմշակուած միտքերը գոհացնել : Սակայն անոնք, փիլիսոփայի աչքին քիչ արժէք ունին, քանզի փիլիսոփային միտք՝ բաներու բնութեան խորը թափանցել կ'ուզէ, քիչ մտադրութիւն կ'ընէ արտաքին և դիպուածական բաներուն : Նա սուր աչքով առարկայից վերաբանութիւնները, դիմագրութիւնները, պատճառները, հետևութիւնները կը գտնէ և թվեր կը հանէ :

Այն մարդիկ որոց իմացումները փիլիսոփայական են, անոնց յիշելութիւններն ալ նոյն բնութիւնն ստայած են . չեն կրնար ուրիշ կերպ իմացական հմտութեան տէր եղողներու շափ արագ յառաջագիմութիւն ընել ամեն տեսակ գիտութեանց մէջ :

Գրեթէ ամեն գիտութիւն երկու կերպարանք ունի ուսանողի աչքին առաջը, մէկը՝ տեսական, միւսը՝ գործնական, մինն իր սկզբբունքներով, և միւսն իր իբողութիւններով ու գործածութեան կանոններով :

Մասնաւորաց յիշողութեան տէր եղողին միտքը, շուտով գործնականին կը վազէ, սորված բանին իրական ճշմարտութիւններէ

անաշխատ կերպով ձեռք կը ձգէ և անանկ քաջութեամբ ու դիւ-
րութեամբ անոր կանոնները կ'արտայայտէ , որ փիլիսոփայական յի-
շողութիւնը անոր քովն աննշան կը մնայ . բայց երբոր գիտութեան
այն մասերուն կը հասնի , որոնք որ այնչափ աչք առնելու բաներ
չունին , երբոր վերարանութեանց , կարգաւորութեանց և սկզբանց
աւելի օգտակար հմտութիւններուն կուգայ , այն ատեն խնդիրը կը
փոխուի : Այս բանիս պատշաճ ծանօթութիւն մը ունի Սգիւարդ .
ուշիմութենէ զուրկ եղող մարդը (որ հոս ըսել է բնականապէս
փիլիսոփայական մտքի տէր չեղողը) քիչ աշխատութիւնով կրնայ
խել մը մասնաւոր բաներ գանձել մտքին մէջ՝ բնական գիտութենէ
կամ բնալուծութենէ , զորս սկզբունքի մը չվերածեր ու անոնցմէ
հետևութիւններ չհաներ , այլ այս ծանօթութիւնները ստանալու
յաջողութենէն՝ կը կարծէ թէ այն գիտութիւններուն բնական ա-
խորժակ մ'ունի :

Իսկ անոնք որոնց որ տրուած է գիտութեանց սահմանները ընդ-
արձակել երբ նոր բանի մը ձեռք կը զարնեն , շփոթութիւն մը
կ'ըզգան , յիշողութիւննին իրական ճշմարտութիւններով կը բեռ-
նաւորի և այն ճշմարտութիւններուն մէջ յարաբերութեան կապակ-
ցութիւն մը չեն կրնար տեսնել :

Սակայն ժամանակին իրենց գերազանցութիւնը երևան կ'ենլնէ ,
որ այս գերազանցութիւնը , ըստ մասին այն առջի բերան զգայած
տհաճութիւններէն կը ծագի , որն որ միշտ իրենց յուզանդու-
թիւնը կը գրգռէ , մինչև որ այն երևութաբար մէկ մէկու հետ կա-
պակցութիւն չունեցող խառնափնդոր ճշմարտութեանց բազմութեա-
նը մէջ այն պարզութիւնը և գեղեցկութիւնը տեսնեն որ բոլոր բը-
նութեան ներդաշնակաւոր գործողութիւններուն հանգամանքն է :

Գլխավամբ յիշողութիւն :

Մեր յիշողութիւնները ուղղակի մեր կամքէն կախումն չունենալը

նուն համար, կարող չեմք ուզած ժամանակնիս մեր ուզածը յիշել, միայն թէ՛ զուգորդութեան օրինօք, կարելի է մեր յիշել ուզածնուս պէս ուրիշ բան մը յիշելով՝ մեր ուզածն ալ նորա ետեւէն գայ, ինչպէս որ յառաջագոյն բան մը կամ գրուած մը դոյր բաժ լինելով, վերջէն զայն դոյ կարողացած ժամանակնիս երբ այն ալ կարգավք, անոր մէկ հասուածք, զոր մոռացած եմք, յիշելու համար՝ անկէ առաջ եղածի վերջին կտորները քանի մը անգամ կրկնելով, կարելի է որ մեր մոռացածն ալ անոր ետեւէն յիշեմք: Այսչափ է դիտմամբ յիշելը, որ գարձեալ զուգորդութեան օրինաց արդիւնք կը համարուի:

Ծերերու յիշողութիւնը տկարանալով, իրենց մանկութեան ժամանակի դէպքերը կը մոռանան և բնաւ չեն յիշեր. իսկ երբ դուայն ժամանակի հետաքրքիր և զուարճալի մի քանի դէպքերը յիշես, նոցա տկար յիշողութիւնը նոր զօրութիւն մ'ըստանալով, կ'ըսկսին իրենց մոռցածները նորէն մէկիկ մէկիկ յիշել: Յիշողութիւնը, կանոնաւոր վիճակի մէջ մնալու համար երկու բան պէտք է. նախ՝ գաղափարները հաստատուն ըմբռնել և պահել, պէտք եղած ժամանակ զանոք դիւրաւ յառաջ բերելու համար, սակայն այս ալ դժուար է, զի ամեն դէպք միօրինակ չլինար իրերը իւր վրայ պատկերակերպել. բայց յայտմանէ յիշողութիւններ ալ կան, որ առջի բերան այնպէս կ'երեւնայ թէ՛ շատ հաստատուն կերպով ըմբռնուին պիտի, սակայն հաստատուն պահելու զօրութեանն զուրկ են, աւտղի վրայ հիմն գնելու կամ աւազի վրայ գիր գրելու պէս, որ հով փչած ժամանակ կ'եղծուի:

Յիշուած բանի արտայայտելու դիւրութիւնք:

Ոմանք այս մասին թէ և մտքերնին լաւ կը պահեն տեսածնին և լսածնին և իմացածնին և մտայ մասին տկարութիւն կամ պակասութիւն մը չունին, սակայն յիշածնին վրտահոյսութեամբ և քաջու-

Թեամբ արտայայտելու մասին՝ տկարութիւն յոյց կուտան, կամ հմտութեանց կարգաւորութեան մէջ սխալմունք մը ըրած են, կամ մտաւոր կրթութեանց մէջ թերութիւն մը ունին, կամ տարակուսութիւն կ'ունենան, որոց համար շատ վարանմամբ և տարակուսութեամբ անորոշ կերպով կը յիշեն յիշել ուզածնին, և ասոնք մեծ դործնական թերութիւններ և մտային սակասութիւններ են, որոց բռնաջն առնուլ պէտք է:

Յիշող-լիւնը վարժելու կռնուի: Նախ չբաւականանալ հարեանցի կամ մասնական և կիսատ հմտութիւնով միայն: Մարմնաւոր անդործութեան որչափ որ հակամէտ է մարդս, մտաւորի անդործութիւնն ալ անկէ պալաս չէ. ուսանողք ուսման աշխարհութիւններէն փախչելու համար շատ հակամէտ են, աճապարելով և անհոգութեամբ անցնելու սորված բաներու վրայէն: Ասիկայ փասե կուտայ յիշողութեան: Տրեկալտ Սգիւարգ կ'ըսէ. «Անոնց մտադրութեան և խորհրդածութեան շատ և զանազան բաներ կարգաւորունակութենէն աւելի փաստակար բան չկայ. չէ թէ միայն մտքին հնարագիտութեան զօրութիւններուն, այլ և բոլոր կարողութիւններուն ընդհանրապէս կը փաստէ:»

Իրշտ քեզ կանոն բրէ սորված բանդ կատարելապէս հասկնալու:

Անոնք որ մտքերնին կը դնեն ձեռքերնին անցած բանը ինչ որ բլլայ աղէկ քննելու և անոր ձուծը քաղելու, շուտով ախորժակ մը կ'իժմանան ճշմարտութեան, առաջուց մութ նկարուած ճշմարտութիւնները յստակ կը տեսնուին և ընտանի կը լինի իրենց:

Այս տեսակ ձեերու մէջ, իրենց զգացած ախորժակը աւելի կը զօրացնէ իրենց մտադրութիւնը, և ասոր ալ բնական հետեւութիւնն թին կը լինի որ իրենց սորված ճշմարտութիւններն մեծ զօրութեամբ կը հաստատուին իրենց յիշողութեանը մէջ:

Ստացած հմտութիւննիս, որչափ որ հնարաւոր է, ընդհանուր բեկբանց վերածելու է, մեր հմտութիւնը ընդհանուր սկզբանց վերածելով՝ զայն կանոնաւորած կը լինիմք, և մեր ստացած տեղեկութիւնները կարգաւորելուն ամենալաւ ճանքան լալ թյն ընդհանուր սկզբանց վերածելն է:

Ինչ որ օրէնսդէս մը կամ վաճառական մը խոր ըրողը թղթերը

խառնիխուռն իրարու վրայ դիզելու լինի, բանի մը նայիլ պէտք եղած ատենը դժուար կը լինի իրեն փնտռածը գտնել:

Թէ որ զբազէտ մարդ մը, բոլոր հանդիպած ճշմարտութիւնները և գաղափարները առանց կարգի յիշատակարանին մէջ գրելու բլլայ, շատ դժուար կը լինի իրեն զանոնք օգտակար կերպով գործածելը:

Ասորգաւորութիւն շնորհ յիշողութիւնն ալ այսպէս է, ո՛վ որ ընդհանուր սկզբունք մը բռնէ, թէ՛ քաղաքական լինի, թէ՛ դրա-դիտական և թէ՛ փիլիսոփայական, անոր բացատրութեանը վերաբերեալ իրական ճշմարտութիւններ կը հաւաքէ. ձեռք ձգածները որչափ շատ ալ որ լինին, առանց գժուարութեան կրնայ յիշել: Իսկ ընդհակառակն՝ առանց այսպիսի ընդհանուր սկզբանց, շատ ձանձրալի կը լինի զանոնք վիտք բերելը:

Ինչ բան որ սորվիլու ուզես, այն բանի բնութիւնը նկատէ և բոստ այնմ զայն ուսանելու համար ձեռք ձգելու կարելի օգնութիւնները գործածէ:

Այս կանոնին, մէկ երկու դիտութիւն գրինակ բերելով, ազէկ կը բացատրուի: Գիցուք թէ աշխարհագրութիւն պիտի սորվի մէկը, կարելի եղածին չափ պէտք է որ լաւ երկրագունտներու և աշխարհացոյցներու վրայ սորվի. լոկ աշխարհագրութեանէ երկիրներու յարաբերական տարածութիւնն ու դիրքը և աշխարհի հազար ու մէկ բնական և քաղաքական բաժանմունքները սորվելու համար, խիստ սաստիկ աշխատցնելու է իւր յիշողութիւնը, որպէս զի դիտութեամբ կարողանայ երկիրներու ձևը, յարաբերական դիրքը և տարածութիւնը գաղափարել, կամ մանաւանդ տեսութեան վերըմբռնմունք ձեռք բերել:

Այս կերպով յիշողութիւննիս օգնական կ'ունենայ իրեն տեււոյ մերձադրութեան օրէնքը, որ ամենէն մէծ օգնութիւններուն մէկն է: Թէ որ անգամ մը առջեւիս աշխարհացոյց կամ երկրագունտ բլլալով՝ կղզիի մը, ծոցի մը, ովկիանոսի մը, կիսագունտի մը ընդհանուր տեսանելի երևոյթը սորվիմք, անոնց ստորակարգեալ բաժանմունքներն ու մասերը միտք պահելը շատ կը դիւրանայ. երբ որ անգամ մը մասնաւոր երկրի մը ընդհանուր երևոյթը կամ շրջա-

գիծը քննենք՝ մտքերնուս մէջ կը հաստատուի, և անոր քովի երկիրներուն գիրքը գիրբաւ մեր մտքէն չեններ:

Յիշողութիւնը զօրացնելու համար պատմական կտորներու վրայ լաւ որոճալ և միտք պահել պէտք է, և այս կանոնը աւելի վերացեալ գիտութեանց ալ կը պատշաճի: Յ.Մ.Մ.Ն. գիտութեան մէջ, կ'ըսէ Սղիւարդ, անոր մասերը մասնաւոր կերպով իրարու հետ միացնող զաղափարները զուգորդիչ սկզբունքով մը կապուած են իրարու հետ, օրինակի սղազաւ, մէկ գիտութեան մէջ պատճառի և արդիւնքի յարաբերութեան վրայ հաստատուած զուգորդութիւններով, ուրիշ գիտութեան մը մէջ, չափաբերական ճշմարտութեանց հարկաւոր յարաբերութիւններուն վրայ հաստատուած զուգորդութիւններ կան:

Յիշողութիւն մը երկխղածութեամբ ալ կրնայ զօրաւոր լինիլ, մասն զի երկխղածը խառնխուռն բաներէ զգուշանալով յստակնու ճշմարիտը կ'ըմբռնէ:

Նաև կըթու թեամբ և յաճախ գործածմամբ ալ կրնայ մեր յիշողութիւն զօրաւոր և սուր լինիլ: Արթու թեամբ, այսինքն, սուտեր, խառնխուռն բաներ, տղեղ խօսքեր, անպէտ առարկաներ իւր մտաց մէջ լիցնելէ զգուշանալով՝ մաքուրն, բանաւորը, նշանաւորն և օգտակարն ընդունի և անոնց վրայ սակաւ որոճալով իւր մտքի մէջ հաստատուն պահէ:

Այս տեսակ կըթու թիւններ շուտով յիշողութեան կուգան. ասոր հակառակ անպիտան, կտակցութիւն չունեցող, կցկտոր և անհետեւ թ բաներն ալ ոչ կանոնաւորապէս կ'ըմբռնուին և ոչ ալ կրնան պայծառ կերպով յիշողութեան գալ, ինչպէս սր հետեւալ օրինակէն կը համոզուիմք:

Մարդուն մէկը, անգամ մը կը պարծենար Գուգ կատակերգակին առջև իւր բան սերտելու կարողութեան վրայ: Գուգ՝ այս սուր յիշողութեան տէր մարդուն ըստ թէ ես քեզի քանի մը տող բան շարադրեմ՝ արձակ, տեսնենք կրնամ տողերու շարքը վայրկեանի մը մէջ միտքդ պահել. հաճեցաւ մարդը այս առաջարկութեան, գրաւ գրին մէջերնին և Գուգ հետեւեալ խօսքը շարադրեց.

«Այսպէս կ'ինը՝ պարտէզը գնաց, կաշամբի տերև մը վերցնելու»

և ինձորի կարկանդակ մը շինելու : և նոյն պահուն արջ մը կուգայ փողոցն ի վեր, և գլուխը խանութէն ներս կը խօթէ : ինչ, աճառ չկայ : Ե. յսպէս մարդը մեռաւ և կինը մեծ անխոհեմութեամբ սափրիչն առաւ և հոն ներկայ էին Պ. Պ. Մանխանոնոս, Բասիլիննիանոս, Սլովարամէնէս և Մեծն Զօմգօմաղիս, գլուխը պզտիկ կլորիկ կոճակովը . ասոնց ամենն ինկան, կրնաս նէ բունէ, ինչուս որ կօշիկներուն զարշապարէն դուրս սկսեց վառօք վազել : Պատմութիւնը կ'ըսէ, թէ Քոռք վաստկեցաւ զրաւը :

Եւ շատ յայտնի է որ, եթէ այսպիսի բնութեան և դիպուածոյ կարգէն բոլորովն դուրս անզուգորդ խօստածք մը եթէ երկար լինի, մէկ մարդու յիշողութիւնը որչափ սուր լինի՝ դարձեալ չէ կարելի միտք պահել :

80

Տեսողութիւն յիշողութեան :

Յիշողութիւն մը սուր և տեսողական պահուելու զօրաւոր միջոցներէն մին ալ մեր մարմնոյ առողջական և բարեկազմ վիճակն է : Մտքի և մարմնոյ մէջ կապակցութիւն մը կայ . զի միտք՝ մարմնոյն, մարմինն ալ՝ մտաց վրայ փոփոխակի ազդեցութիւն մ'ունին : Մարմնոյ վրայ եղած ազդեցութեան, սաստկութեան կամ տկարութեան համեմատ՝ մտաց ներգործութիւնն ալ կ'աճի կամ կը նուաղի :

Եսկէ կը հետի, թէ յիշողութեան ներգործութիւնն ալ արտաքին ազդեցութենէն կրնայ կենդանանալ : Փորձով գիտեմք թէ՛ մեր մարմնոյ վրայ եղած ազդեցութիւն մը, երբեմն մասնաւոր կերպով մեր յիշողութիւնը կը կենդանացնէ և անցեալ խորհուրդները միտքերնիս կը բերէ :

Սաստիկ ջերմն ալ երբեմն յիշողութիւն կը գրգռէ : Մէկը պատմեր է թէ, սաստիկ ջերմէ մը բռնուած ժամանակս յիշողութիւնս սովորականէն աւելի սուր և ճիշտ էր . ուսած այլ և այլ լեզուներէս ամբողջ հաստատմներ կատարեալ ճշդութեամբ կը խօսէի :

առանց բառ մը կորսնցնելու կամ սխալելու . բանաստեղծութեան կտոր մը խօսեցայ , զոր առողջանալէս վերջ չկրցայ կրկին յիշել : Իւր մայրենի լեզուէն ի զսա բնառ ուրիշ լեզու չգիտցող աղքատ սպասուհի մը , ջղային սաստիկ ջերմէ մը պառկած միջոցին , Յուսարէն , Եբրայեցւոց հասարակ և բարունական լեզուաւ , նաև Իտալերէն լեզուաւ յտակ և համարձակ կը խօսի եղեր , ի մեծ զարմացումն զինք : Ճանաչողներուն , որք գիտէին թէ այդ կին իւր մայրենի լեզուն անգամ կցկտուր կը խօսէր : Անոջ բժիշկը հետաքրքրութեամբ մը վերահասու եղաւ թէ այդ կին իւր մանկութեան ժամանակ բողբոջական երէցի մը քով մնացած է , ինն տարեկան հասակին մէջ , և կը յիշէ թէ երէցը այդ լեզուները զիտէր և կը խօսէր : Ասկէ կը հետևի թէ՛ երէցը խօսած ժամանակը սպասուհին ունկնդրութիւն ըրած և իւր միտքն այն բառերը անզգալի կերպով ըմբռնած է , զորս սաստիկ ջերմութեան ժամանակ յիշած է : ուրեմն ստոյգ է թէ սաստիկ ջերմը յիշողութիւնը կը զարթուցանէ :

Մեր խորհուրդները , ի սկզբան ինչ կարգով որ գոյացած են մեր մտաց մէջ (թէ և երկար ժամանակ ծածկուած կամ անզգալի վիճակի մը մէջ մնան) նոյն կարգով անորոշ ժամանակներու մէջ յիշողութեամբ երևան կուգան :

Յիշողութեան զօրութիւն կը թմրի , սակայն չմեռնիր . տարբեր ժամանակի մէջ մեր բոլոր խորհուրդները և զգացումները պահուած խորշերէն հանելով՝ նորէն մեզ կը ներկայացնէ :

81

Տրամաբանութիւն :

Տրամաբանութիւնը , մեր ներքին հմտութեան գլխաւոր և արդասաւոր աղբիւրներէն մին է : Այս կարողութեան ներգործութիւնները , գիտակցութեան մէկ արդիւնքն է . զի անով բոլոր մեր մտաւոր գործողութեանց վրայ ուղղակի հմտութիւն կ'ըստանամք :

Ստոյգ է թէ տրամաբանութիւնը՝ գիտակցութիւն չէ , և ոչ ալ

գիտակցութեան մէջ բովանդակեալ է . գիտակցութիւն միայն տրամաբանութեան ներդործութեանց հմուտ կ'ընէ զմեզ, և տրամաբանութիւնն ալ, իւր սահմանի մէջ, իրեն յատուկ եղած օրէնքներու գործադրութեամբ՝ ուրիշ բաներու հմտութիւնը կ'ընծայէ մեզ :

Տրամաբանութիւնը այնպիսի իմացմանց և հմտութեանց աղբիւր մի է, որ այն հմտութիւնները և իմացումները առանց տրամաբանութեան, ուրիշ եղանակաւ դրեթէ անհնարին է ձեռք բերել :

Առանց սկզբնական թելադրութեան (Տէր Գրիգոր Էջմ զբայ) կարող չեմք հմտութիւն ունենալ . առանց գիտակցութեան՝ մեր մտայ գործողութեանց վրայ կարելի չէ հմտութիւն ունենալ : առանց յարաբերական թելադրութեան (որ նա ալ որոշ աղբիւր մի է հըմտութեան) տրամաբանութիւն չլինիր . առանց տրամաբանութեան օղնութեան՝ այն բաներու միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ հմտութիւն կարելի չէ ձեռք բերել : Տրամաբանութիւնը մեր խորհրդոց որոշ մէկ աղբիւրն է, որ իւր օրէնքներով ի լոյս կը բերէ բնութեան երևելի սկզբունքները և ծածկեալ ճշմարտութիւնները . տրամաբանութեամբ յուզականդիր միտք՝ բազմաթիւ ընդարձակ տեսութիւններ կ'ըստանայ . տրամաբանութեամբ՝ մարդիկ / բնութիւն և գիտութեան նոր կերպարանք մը կ'ըզգենուն :

Տրամաբանութիւնը ի՞նչ օրինակ կը գործէ :

Տրամաբանութիւնը մտաւոր գործողութիւն մի է, որով երկու կամ աւելի առաջարկութիւններէ հետեւութիւն կը հանեմք . ուստի, ամեն տրամաբանական գործողութիւն՝ մէկ ամբողջէ և իբրև ամբողջ՝ զատ զատ և ստորակարգեալ մասերէ կը բաղկանայ : այս աարրական մասունքներուն՝ — — — — — կ'ըստին :

Առաջարկութիւնները, երբեմն մտաւոր կը լինին և երբեմն բանիւ արտասանեալ . Թէ՛ լատիւ լինի և թէ՛ մտօք, մեր միտքը այն շատ մը մասունքները խորհելով, բանելով, համեմատելով, բաղդատելով

և ուղիղ հետևութիւն գտնելով երևան կը հանէ ճշմարտութիւնը ։ Զուգորդական սիզուոնքով առաջարկութիւնները կը զիջուին տրամաբանի մտայ առաջ, և ինքը իւր ուղածը կ'ընտրէ անոնցմէ ։ Սակայն ամեն տրամաբան միևնոյն եղանակաւ կամ աստիճանաւ չկրնար տրամաբանել . ոմանքը շատ զօրաւոր և ոմանքը տկար կը լինի տրամաբանութեան կարողութիւնը ։ Ասոնց պատճառները զանազան են . ոմանց հմտութիւնը կամ ըմբռնումը թերի կը լինի . ոմանք մտադրութիւն չեն բնծայեր խնդրոյն . ոմանք յիշելու մասին անկարող կը գտնուին . ոմանց ալ միտք տկար լինելով յարաբերութիւնը զգալու մէջ կը տկարանան . Ֆիզիքական տկարութեան վիճակն ալ արգելք կը լինի լաւ տրամաբանելու ։ Փոփոքաբջ ունակութիւնը . իւր կրկնութեան օրինօք՝ մեծ գործ կը կատարէ տրամաբանութեան գործօղութեան մէջ, Աեզուի ճարտարութիւնն ալ իւր օգուան ունի այս մասին . տրամաբանի առաջին պարսքն է, ուղիղ հետևութիւն հանել իւր ձեռնարկութեանց մէջ միշտ ճշմարտութիւն փնտռելով ։ Ընունք որ իբնեց ուղած (օչ ճշմարտան) կ'ուզեն սխալ ձեռնարկութիւններով ուղիղ կարծել առաջ, նոքա տրամաբանութեան եղծիչները և անօր օրինաց խանդարիչները կը համարուին ։ Մեր խօսքը այն կարգի անձանց չվերաբերիր, որք վերը յիշտած արգելիչ պատճառներու մէկէն կամ միւսէն հարկազրեալ չեն կրնար ուղիղ տրամաբանել ։

Տրամաբանին պէտքերէն մին ալ, առաջարկեալ խնդրոց ճիշտ էական կէտերը անսխալ ըմբռնել և այն ներկայացեալ խնդրոյն վրայ յստակ դադարաւոր ունենալն է ։

Աերացեալ խնդրոյ մէջ՝ վերացեալ առաջարկութիւն պէտք է, և ասոր պէտք եղած փաստերն ալ՝ կ'ուզեն ընդունակ փաստեր լինելու են . իսկ թանձրացեալ կամ յիթական մարմնոյ յատկութիւնները, տրամաբանութեան նիւթ բրած ժամանակ՝ զգայարանաց վկայութեան դիմելու է, որ այն քննուած առարկաներու ինչ պարագաներով զգայարանաց զննութեան տակ ձգուելուն համեմատ լինի տրամաբանութիւնը ։ Մեր գիտողութեանց տակ չինկամ իրողութիւններու և գիտուածոց վրայ գատաստան բրած ժամանակ, պէտք է ուրիշներու վկայութեան դիմել, անոնց արժանաւորութիւնը ։

անարժանութիւնը, վկայողներու թուոյն շատութիւնը, վկայած իրին վրայ ունեցած հմտութիւնը և այլն, ու շարժութեան առարկայ ընել պէտք է, որպէս զի անոնցմով կարելի ըլլայ ճշմարտութիւնը երևան հանել:

Տեսակ մը սուտ տրամաբանութիւններ կան, որոցմէ զգուշանալ պէտք է. որք են, իմաստակութիւն, որուն կը պատկանի խնդրոյ անգիտութիւնը. կրկնումն սկզբան, ոչ պատճառ՝ իբր պատճառ, խաբէական ձեռնարկութիւն և այլն: Այսպէս նաև երկդիմի կամ հոմանունաց կիրառութիւն, որոնցմէ եթէ չըզուշացուի, բանաւոր տրամաբանութեան արատ կը բերուի:

Տրամաբանութեան վրայ մեր տուած մասնակի և հարեանցի տնդեկութիւնները, մինակ զայն իւր շարքի խնդիրէն դուրս չձգելու մտք է, և ոչ թէ տրամաբանութեան ուսումն բոլորովին բացատրելու և ուսուցանելու նպատակաւ. զի տրամաբանութիւնը, զատուսմունք մը լինելով՝ ուղղը կարող է անոր զիմել և իւր փափաքը յազնցնել ըստ արժանոյն:

83

Երևակայութիւն:

Երևակայութիւնը, զգայականէն աւելի, իմացական գործողութիւն մի է. մենք հակամտութիւն ունիմք մեր ներգործութիւնները երևակայութեան ներգործութեանց հետ զուգորդելու, և շատ անգամ անոնց հետ կը շփոթեմք և կը միացնեմք:

Սակայն իրօք և էապէս տարբեր են մէկզմէկէ: Երևակայական գործողութիւնը, ըստ ինքեան մտածելով, զուտ իմացական գործողութիւն մի է, և այս գործողութիւնը զգացողութեանց զրգումամբ կը կենդանանայ և արագութիւն մը կ'ունենայ, և այլ և այլ արտաքին ազդեցութիւններէ իւր ուժգնութիւնը կ'աւելնայ կամ կը պակսի. սակայն գործողութիւններն, բնդունական պարագաներէ շատուած նկատելով՝ բոլորովին իմացական են: Անոր համար զո-

բաւոր երեակայութիւն ունեցողին կ'ըսեմք, զօրաւոր իմացականութեան աէր է. թէև նա կրից կողմանէ շատ անզղայութիւն ունեթեցած ըլլայ :

Երեակայութիւնը քանի մը երեւի մասերու մէջ տրամաբանութեան հետ մերձաւորութիւն ունի. զի երկու քն ևս մի և նոյն կերպով ի գործ կը զննէ զուգորդութեան և յարաբերական թելադրութեան կարողութիւնները :

Երկու քի գործն ալ մեր մտաց մէջ ևզած տարրներէն նոր ձևով մը, խորհորդներէն բաղադրութիւն շինելն է : Սակայն նպատակակէտով տարբեր են իրարմէ, ինչպէս որ սարբեր նիւթերու վերայ է իրենց գործողութիւններ :

Տրամաբանութեան վախճանը ճշմարտութեան կը նայի, իսկ երեակայութեան վախճան՝ հաճութիւն տալու կը նկատի, և իրականի սահմանը կոխելով երեակայութեան կ'անցնի, և իւր գործերը շատ անգամ լռի վերբերուման հետ է :

Երեակայութիւնը՝ յօգուածոյ մտաւոր գործողութիւն մի է, որով մտքի այլ և այլ վերբերումները ի միասին հիստելով նորաբոր բաներ կը կազմուին :

Երեակայութիւնը՝ յօգուածոյ մտաւոր գործողութիւն մը լինելուն համար, զուգորդութեան կարողութեան ներգործութիւնները իւր մէջ կը բովանդակէ և անոնցմով իրարու հետ կապակցելու վերբերումումը կը պատրաստէ, ինչպէս և յարաբերական թելադրութեան ներգործութիւնները՝ անոնցմով վերբերումանց կապակցութիւն կը յօրինէ :

Երեակայութեան ինչ ըլլալը հասկնալու համար, հետեւեալ օրինակը կուտամք :

Երբօր մէկ մարդ բան մը գրելու ձեռք կը զարնէ, գործը՝ թէ շատ երեակայութեան աշխատութիւն պահանջէ, թէ՛ քիչ, արդէն մտքին մէջ այն գրելու նիւթին վրայ ընդհանուր գաղափար մը ըստ յեղծած է :

Ե.յօ ընդհանուր գաղափարը, արդէն դոյութիւն ունենալով միաքին մէջ այնպէս կ'ըսկսի գործի, յուսալով և բաղձալով որ առջին ձեռք զարկած նիւթը քիչ կամ շատ ընդարձակէ, պարզ :

սերտ միաւորութեամբ և աղէկ կարգադրութեամբ զանի հիւսէ, և ամեն կերպով հասանելի բնէ՝ գրեւ ուզած նիւթը իւր մտադրութիւնը գրուելուն համար, ի հարկէ կրնայ զայն լսի կամեցողութեամբ ժամանակ մ'աչքին առջևը պահել: Թէ և լսի կամեցողութիւնը՝ չկարենայք զայն ի սկզբան միտքը բերել:

Այս միջոցիս այլ և այլ վերբերումներ կը ծնանին մտքին մէջ զուգորդութեան հասարակ սկզբունքներովք: Բայց նիւթին ընդհանուր ծրագիրը միջտ առջևը լինելուն համար, բոլորն ալ քիչ կամ շատ վերաբերութիւն կ'ունենան անոր, և իրենց վերաբերութիւն ունեցած նիւթին ընդհանուր գաղափարին մնայութեանը, ըստ մասին իրենք ալ մասնակից լինելով: Մասենացիքը պատահութիւն կ'ունենայ անոնց մէկ քանին ընտրելու, և մէկ քանին մերժելու՝ գրեւ նիւթին բնութեանը ունեցած յարմարութիւններուն կամ անյարմարութիւններուն համեմատ:

Այն վերբերումներն են, որք հաճելի կը թուին նմա, անոնց վրայ տեսած յարմարութեանը պատճառով՝ զանոնք միտքը կը պահէ և գրի կ'առնէ: Իսկ անոնք որ այսպիսի հասանութիւն մը չեն գրդեր իւր ներքը, շուտով կ'անցնին կ'երթան մաքէն:

Շարագրութիւն գրողը, մտքին մէջ գործած գործողութիւնները խնամով դիտելու է, և հաւանականաբար աղէկ պիտի համոզուի թէ այն միջոցին եղած մտաւոր գործողութեան վրայ բրած այս նկարագրութիւնները ճշմարիտին շատ մօտ են:

Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ ճանօթութիւններ:

Երեւակայութեան գործողութիւնը ամենապարզ և համառօտ խօսքով նշանակելով՝ այս է. նախ և առաջ մէկ նիւթի վրայ խորհուրդ մը կ'ունենամք և այս նիւթին վրայ սկզբնական ունեցած խորհուրդներու հետ կցորդեալ բաղձանք մ'ալ կը ծագի, զայն հետագայտեալ, զարգարելու և ուրիշներուն քննութեանը պատրաստելու:

Այս բաղձանքէն, կամեցողութեան ներդործութիւն մ'առաջ դառնալ, ընդհանուր նիւթը աչքերնուս առջև կը դայ, յայնժամ զուգորդութեան ներդործութեանցը բնական հեռուութեամբը զանազան վերը-բռնումներ կը ծագին մեր մտաց մէջ: Այս կերպով ընդհանուր նիւթին հետ վերաբերութիւն ունեցող վերը-բռնումներէն մէկ քանին կ'ընտրենք՝ աչքերնուս առջին եղող նպատակին հետ ունեցած յարմարութիւններուն համար, և ասոնցմէ մէկ քանին ալ կը մերժենք, ընդհանուր պատշաճութիւնը անոնց վրայ շտեմնելնուս համար:

Գիրութեան և համառոտութեան համար, մտքին այս հանդամանքներուն կամ յօդուածոյ հանդամանաց կ'ըսենք երևակայութիւն: Ընհրաժեշտ է բառ մ'ունենալ, այս յօդուածոյ իմացական գործողութիւնը ցուցնելու համար, ասպ թէ ոչ՝ հասարակ խօսակցութեան մէջ այս բանը յիշելու պէտք եղած ատեն, ինչպէս որ շատ անգամ առիթ կ'ունենամք յիշելու, կը հարկադրուիմք կամ շարժարանութիւնով և կամ գոնէ խել մը աւելորդ բառերով մտքերնիս հասկցնել:

Յակայն, քանի որ այս բառը գործածելը մեզի դիւրին դտեր եմք, պէտք է որ ասոր ալ զգուշութիւն ընենք և ինքզինքնիս շխարենք ու միշտ յիշենք թէ, այս անունը՝ մերը ըսուած բոլոր գործողութիւնները ինքնիքնը կատարող անկախ և սկզբնական կարողութիւն մը չցուցնէր, այլ՝ խել մը մտասոր կարողութեանց յօդուածոյ և միացեալ գործողութիւնը կը նշանակէ:

Ուրիշ բացատրութիւն:

Երևակայութիւն ընելու ժամանակ՝ խօսնաչիտիմ յօդութեամբ մտքերնուս մէջ ծագող խորհարկներուն վրայ բրած ընտրութիւնները՝ իշխանազունի մը իրեն աստօտեան այլիւրները բարեւելուն կը նմանի: Ամենի ալ իւր մտադրութեանը արժանի բլլալ կը

բաղձան : Իշխանազունը՝ կ'անցնի մ. ջրհուն , մէկուն՝ խոնարհու-
թեան նշան մը ցուցնելով , միւսին՝ շնորհական ժպիտ մը , ուրիշի
մ'ալ կարճ բան մը հարցնելով , և չորբորդի մը հետ ալ մասնա-
որ խօսակցութիւն մ'ընելով . սակայն այցի լուսերուն մեծագոյն
մասը մասնաոր մտադրութեան նշան մը չեն ստանար , այլ ինչ-
պէս որ եկան՝ այնպէս ալ կ'երթան :

Իբրտ է որ , հոն ներկայ չեղողներուն մտադրութեան նշան մը
չկրնար ցուցնել . բայց առջնը բտական անձինք կ'ունենայ ընա-
րութիւն և որոշմունք բնելու :

86

Մեկ վերջմտումով՝ միւսէն նախաւեճար ընտրելու , կիմ-
նակամ պատճառներ :

Ե վերջոյ այս ինդիրը կը ծայրի , թէ ինչ սկզբունքով մտրցու-
միտքը կը կարողանայ որոշել այն համաձայնութիւնը և անհամա-
ձայնութիւնը , այն յարմարութիւնը և անյարմարութիւնը , որուն
համեմատ ընտրութիւն կ'ընէ իրեն ներկայացած այլ և այլ վեր-
ըմբռնումներուն վրայ :

Ճշմարիտ է թէ՛ այլ և այլ հանդամանքներ երեակայութեան
ժամանակը կ'անցնին մտքէն , կամ ուրիշ խօսքով , զանազան վեր-
ըմբռնումներ և գաղափարներ յաջորդաբար մտքին տեսութեանը
առջևը հուզան . սակայն թէ ինչո՞ համար այն վերըմբռնմանց խը-
նութեան մ.ջ մէկը միւսէն աւելի ընտրութեան արժանաւոր կը
համարուի և կը ճանչցուի , կամ ինչ պատճառաւ այսինչ երկու
գաղափարներն՝ այսինչ երկու գաղափարներէն աւելի յարմար կը
համարուին , մէկ մէկու հետ յողաւորելու . հարցման՝ պատասխան
այս է թէ՛ այս երկրորդական օրէնք մը չէ , այլ՝ յարմարութեան
կամ անյարմարութեան անմիջական և սկզբնական թելադրութի-
նովք եղած հանգամանք մ'է : Այն վերըմբռնումներ , որք այս ի-
րեքու յարաբերութիւնները զգացող սկզբնական կարողութեամբ

յարմար կը գտնեմք երևակայութեան նիւթոց ընդհանուր ըմբռնումանը՝ զայնս միայն մեր մտքին մէջ կը պահեմք :

Այն դադափարներն , զորս նոյն կարողութեամբ կ'ըզգամք թէ միմեանց հետ մտնաւոր յարմարութիւն մ'ունին , զանոնք մէկ մէկու հետ կը յօգաւորեմք : Իսկ այն վերըմբռնումները , որոնց վերայ որ այսպիսի յարմարութիւններ կամ անհամաձայնութիւններ չեմք տեսներ , անտես կ'առնեմք և շուտով մեր մտքէն կ'եւնեն և անյայտ կ'ըլլան , թէպէտ և այս երկու գործողութիւններն ալ , այսինքն յիշեալ դադափարաց ի միտս մեր գալն ալ , երթալն ալ , ուղղակի կամյոյլու թեան կիրառութիւնովը չըլլար :

Բայց այս հասանութեան և անհասանութեան աշխոյժ զգացողութեանը վերայ արագ խեղահասութիւն կը լինի , որով մեր մտքին մէջ ծագող դադափարներուն մէկ մէկու հետ և երևակայութեան առարկային ընդհանուր վերըմբռնման մը հետ ունեցած յարմարութիւններնին կամ անյարմարութիւններնին կ'որոշեմք , և այս՝ մեր իմացականի ներգործութեանցը մէկ տարրն է , թէ և առանց ասոր ալ իմացական էակ կրնայինք լինել , սակայն թէ՛ տրամաբանական կարողութենէ և թէ՛ երևակայութենէ զուրկ պիտի մնայինք :

Նոյն նիւթին վրայ բացատրութեան Միջտուլնէն :

Ըսածնիս , թեբևս աեւի կրնամք պարզել . Միլտոֆի՛ Եղեմայ Գրախտին գեղեցիկ նկարագրութիւնը ըրած ատեն՝ ինչ կերպով յառաջ երթալուն վրայ քիչ մը խորհելով՝ նախ և առաջ երևակայած նիւթին վրայ ընդհանուր ըմբռնումն ունեցած ըլլալը կ'ըզգամք . և որովհետեւ նիւթը իւր զգացմանց շատ հաճելի եկած է , վասն որոյ , այդ հաճութեան զգացումը և նիւթին ընդհանուր ըմբռնումը աչքին առջևը հաստատուն պահած է :

Թէ՛ որ ունեցած հաճութեան զգացումը եղած չըլլար , ընդհանուր նիւթը մտքին անտութեանը առջևը ներկայ պահելու ուղղակի

և որոշ կամեցողութեան ներգործութիւն մ'ալ վրան աւելցնելով, կարող էր այս բանը կատարել. յայնժամ զուգորդութեան սկզբ բունքներն, որոնք միշտ գործելու վրայ են, աչքին առջևը եզրը ընդհանուր ըմբռնմանը ինչ և իցէ կերպով վերաբերութիւն մը ունեցող տեսակ տեսակ վերըմբռնումներ բերած են միտքը. ինչպէս ժայռերու, անտառներու, դետերու, կանաչ տերեւներու, սսկեղոյն պտուղներու և այլն վերըմբռնումներ: Քաց յայտնակ յարաբերութիւններ զգացող այն կարողութիւնը ի գործ դրած է, որուն կ'ըսենք զատողութիւն, և աւելի տիրապէս յարաբերական թելադրութիւն:

Այս կարողութիւնով իսկոյն որոշած է, թէ արդեօք միտքն ետևող վերըմբռնումները յորինելու նկարագրութեան ընդհանուր վախճանին վայելո՞ւն է և իրարու հետ յարմարութիւն և պատշաճութիւն ունի՞ն, և թէ երբոր մէկ տեղ բերուին ու պատկեր մը շինուին, հաճելի երեւոյթ մը պիտի ունենան:

Այն գաղափարները, զորս ամենպատշաճ դատած է, մէկ մէկու հետ հիստած և իբրև ստեղծելու բանին մասունքը՝ զանոնք հաստատա միտքը պահած է, նոյն հաճութեան զգացմանը և կամական ներգործութեանցը միջոցաւ, զորս ի սկզբան նիւթին ընդհանուր ըմբռնմանը վրայ ի գործ դրած է. իսկ անոնք, որոնց վրայ այս պատշաճութիւնը տեսած չէ, անմիջապէս աներեւոյթ եղած են մտքին:

Այս կերպով, երևակայական դրախտ մը ծաղած է մտքին մէջ այնչափ բազմադիմի և չքնաղ գեղեցկութիւններով զարդարուած և ամեն կերպով այնպէս հաճելի և կատարեալ, որու իրականը բնութեան մէջ ընտ չկրնար ըլլալ:

Իբրևակայական ճանարդներն բոլորովին կամուտք չեն:

Երևակայութեան վրայ բրած մեր բացատրութիւններն պէտք է հասկնալ, թէ այս կարողութեան ներգործութիւնը սահմանի և

չափի տակ է : Մինչև անդամ ամենապատրաստական և բեղմնաւոր երևակայութեան տէր եղող մարդոց համար եղած կարծիքը՝ թէ ուղած տաննին լոկ կամեցողութիւնով նոր նոր երևակայութեան ծնունդներ կրնան ստեղծել, որչափ ալ ընդարձակ տարածուած ըլլայ, անհիմն կ'երևնայ :

Մաքե՛րնիս բացատրելու համար, այս ընդհանուր կարծեաց համեմատ՝ ենթադրենք թէ մէկը հալած պղինձէ ծով մը երևակայել ուզէ : Ասիկայ կրնամք տեսնել որ ծաղրական և անիմաստ խօսք մ'է : վասն զի՝ երևակայել ուղտած բանը, նոյն իսկ առաջարկութենէն յայտնի է թէ արդէն մտքին մէջն է : Կնչ բան որ մէկ մարդ ուզէ երևակայել, կ'ուզեմ կ'ըսէ և այն բանը արդէն երեւակայած է. և ասկէ կը հետևի թէ բուրոյովին կամեցողութենէ յառաջ եկած երևակայութիւն չըլլար, այնպէս որ մտքին ճարտարութեան զօրութիւններուն գործերը իստա բարձրագոյնները սէտք է որ լինին և ուրիշ կերպով մ'առաջ եկած, թէպէտ և կամայ անուղղակի և ստորագրեալ ներգործութիւններուն ըրած ազդեցութիւնն ալ շատ մեծ կարենայ լինիլ :

Այս բանիս վրայ քանի մը գործնական դիտողութիւններ : Ամենէն երեւելի մտքի տէր (գրադիտութեամբ երեւելի) մարդոց մտաւոր ճարտարութիւնները, երևակայութեան ներգործութիւններուն մէջ եղած սկզբունքներովը սահմանաւորած են : Ճարտարամտութիւնը, որչափ ալ մեծ զօրութեան տէր ըլլայ, օրէնքներ ունի. և երևակայութիւնով յառաջ եկած ամեն երեւելի գործքի համար ճշմարիտ է այս, թէ այդ կարողութեան մէկ ինքնակամ և անմեկնելի կիրառութիւններովը յառաջ եկած չէ, այլ անոր ներգործութիւնները շարժող և կանոնաւորող բազմաթիւ պարագաներէ, ինչպէս կենաց հանգամանքներ, մանկական դաստիարակութիւն, ընտանեկան ունակութիւններ, ընկեր, ընթերցմունք, տեսարան, կրօնք և տեղական աւելորդապաշտութեանց և աւանդական դիպուածներու ազդեցութիւն :

Ասոնք երկրիս երեսն եղած անձրեխն և արև ին նման են, որ առանց անոնց, երկիրը իր սկզբնական անարդաստ որութեան վիճակին մէջ կ'ըմնայ, բնա ին կենդանութեան և դեղեցկութեան նշան մը չցուցներ :

Ստեղծարանելու զօրութեան կողմանէ, Յովհաննէս Պրնիան, անտարակոյս ՎՆՈՂԵՐ Սքօղին հաւատար կուգայ. սակայն ոչ Սքօղ իւր կենացը այն հանգամանքներուն մէջ իւր ստացած խորհրդոյ և զգացման ունակութիւնովը կարող էր ճամբորդութիւն մը շինելու, և ոչ Պրնիան կարող էր երբէք Լոթիանու Սիրտ ըստած երկը յօրինելու. ոչ թէ Սքօղի կամ Պրնիանի երեակայութիւնք պէտք եղած զօրութիւննէն զուրկ ըլլալնուն համար, այլ միայն սա պատճառաւ որ, երեակայութեան ծնունդները միշտ պարագաներու կը նային և լոկ ուզելով մը յառաջ չեն դար:

Երեակայութեան աւելի զրդիւ տալու համար՝ բանաստեղծները ինչ բանի վրայ որ պիտի բանահիւսեն, այն առակային վերարբեբեալ ուրիշ վառվառն և երեակայութիւն շարժող ու գրաւիչ գրեաճք կը կարգան որ իրենց երեակայութեան ողջոյնձեր աւելի կատարեալ ըլլայ:

Այսպէս ալ նկարիչները, երեակայութիւնը վառելու համար՝ ամենէն շատ ուշագրութիւն հրաւիրող պատուական պատկերները երկար ժամանակ կը դիտեն որ նորանոր հնարագիտութիւններ սորվին ու ետք գործագրեն:

Երեակայութիւնը, մարդու համար օգտակար է տխուր և նեղեալ վիճակի մէջ. վասն զի երբեմն հինաւուրց քաղցր յիշատակութիւնները և երբեմն ապառնի մխիթարական յոյսերը հաւատքով մը մտաց մէջ պատկերացնելով, տխրութեան և նեղութեան տեղը ուրախութեան և հանգստութեան յոյսը դնելով, այն անմխիթար վիճակէն կ'ազատեն զմեզ առժամանակեայ կերպով: Հեղինակի մէկն ըսած է. «Սիրթ երեակայութեան տէր եղող մարդը տեսակ մը որպիսութիւն կ'ունենայ իւր տեսած ամեն բաներու մէջ. և բնութեան ամենակոշտ և անմշակ վայրերէն կարող կը լինի երջանկութիւն քաղելու և կարծես թէ աշխարհի վրայ ուրիշ աչքով մը կը նայի, և՛ այնպիսի զմայլելի տեսարաններ կը գտնէ նորա մէջ և յայտ կը բերէ, որք ընդհանուրին աչքէն բոլորովին ծածուկ մնացած կը կարծուէին:»

Սիրթ երեակայութիւն՝ օգտակար է նաև տրամաբանութեան պատրաստականութեան, յստակութեան և յաջողութեան:

Գրգռեալ վերցվելու մասն , կամ առ աչօք եղած տեսիլքնէր :

Մեր մտաց զօրծողութիւնները միշտ միօրինակ չեն լինիր . զի երբեմն իրենց ուղղութենէն կը շեղին հակառակ իրենց ուղղութիւն տուող օրինաց . և այս խոտորման պատճառ՝ մեծաւ մասամբ մեր մարմնոյ ախտածետութիւնը և խանգարումը կը գտնուի :

Պէտք է յիշեմք , թէ մեր միտքը երեք բաժանումն ունի . այն է , իմացականութիւն , զգացողութիւն և կամք : Ամաց ներգործութիւնը , զգացողութեանց նախընթաց ներգործութենէն կախեալ է . և զգացողութեանց ներգործութիւնն ալ՝ իմացականին նախընթաց ներգործութեանց վրայ հիմնեալ է :

Իմացողութեան կամ հասկացողութեան ներգործութիւնը երկու կերպ է . արտաքին և ներքին . Արդ՝ արտաքին իմացականութիւնը ներքին իմացականութենէն առաջ է :

Ուրեմն ասկէ կ'ըսկսի մտքի ներգործութեան սկզբունք : Արտաքին իմացականութիւնը , առանց մարմնոյ զգայարանաց վրայ նախընթաց փոփոխութիւն լինելու , ներգործութիւն չունենար և չկրնար ունենալ (թէ և մտաց միւս մասերու շարժումները այս մասի շարժումէն կախումն ունին) . առ այս ընդհանրապէս իմացականութեան մէջ , և մասնաւորապէս արտաքին իմացականութեան մէջ , երբոր անկարգ ներգործութիւններ տեղի կ'ունենան , յայտնի է որ մարմնոյ արամադրութեան մէջ եղած անկարգութեան հետ կապ կ'ունենան . անկարգ իմացման ներգործութեանց՝ մարմնոյ անկարգութեանց հետ կապակցութիւն ունենալուն ապացոյցն է , զրզըտեալ վերըմբռնումն կամ առ աչօք տեսիլքներն , թէ և առ աչօք տեսիլքները և երեակայութիւնները՝ աչքի զգայութեան է կ'ըսեմք , զի արտաքին և իրական բաներու պէս կը տեսնուին , սակայն գիտեալու է որ անոնք իրօք ներքին և մտաւոր հանդամանքներ են :

Մեր աչքի անտառի մէջ՝ երբեմն զրգուտայ վերջմբռնումն-
քէ կը պատահաւի :

Այս տեսակ վերամբռնումը որ քիչ՛ ժամանակի մէջ անյայտ կը լինի, աւելի կը պատահի մեզ այն ժամանակներու մէջ, երբ մենք անհամբեր կերպով մը մէկու մը կամ բանի մը կ'ըստատեմք կամ տեսնելու կը փափաքիմք : Այս ցնորք տղայոց վրայ աւելի շատ կը տեսնուի, որք նիւթոց կերպ կերպ իրական երևոյթներու մէջ իրենց մտացածին ցնորքները կը կազմակերպեն : Այն մը պատմը է թէ, «Օր մը ինձ լուր տուին թէ երկու սրղիքք մեռուցին. աւոր՝ բան մը չկրցայ խօսիլ : Քիչ մը վերջ տանս մէջ նստած աւորն՝ զիս անտառի մը մէջ կարծեցի, և երկու զաւակացս մերկ և արևնաթաթառ մարմինները ծառէն կախուած տեսայ, որք հովէն կը տարուբերէին : Քիչ մը վերջ տեսարանն անհետացաւ. նայեցայ որ տանս մէջ նստած եմ :»

Մտքի զրգուտէն երբեմն ձայնի վերամբռնում ևս կ'ունենամք, որոց երեխիւք և անյայտ լինիլը շատ քիչ միջոցի մէջ կը կատարուի : Երբեմն մարդիկ իրենց սենեկի մէջ մինակ նստած ատեն՝ կը կարծեն թէ դուրսէն ձայն մը զերենք կը կանչէ : Այս բանը այն ձայնն է, զոր երբեմն մարդը լսած է և վերամբռնած անորոշ ժամանակի մը մէջ և իրեն մտաց մէկ մասնաւոր հանդամանքի մը մէջ պահուած լինելով՝ այն բույէին որոշ կերպով, նոյնը, որ իրականութիւն չունի, իրրև իրական կը համարի և կը հաւատայ : Մէկը կը պատմէ եղեր թէ, ինքը քսան և չորս օրուան հեռաւորութեամբ իւր մօրմէն հեռի ուրիշ տեղ մը գտնուած միջոցին, զրասեղանի մը գլուխ նստած նամակադրութեամբ զբաղած ատեն՝ յանկարծ իւր մօր ձայն լսեր է այնքան որոշ կերպով մը որ համոզուեր է թէ զինք կը կանչէ. նամակը կիսատ ձգելով դուրս վազեր է, չորս կողմը նայեր է որ մարդ չկայ : Աւերամբռնման զրգուտը արդիւնք մը լինելն զգալով՝ ես զարձեւ է. բայց կէս ժամ վերջ մօրմէն նամակ մը ստացեր է որ զինք կ'ուզէ եղեր :

Մեծն Նարոզէօնի համար կը պատմուի թէ՛ երբեմն նստարանի վրայ մտախոհութեամբ զբաղած միջոցին, այնպէս կը կարծէ եղեր թէ զինք կը կանչեն. յանկարծ նստարանէն ելնելով՝ «Ո՞վ է այն որ զիս կը կանչէ» կ'ըսէ եղեր:

Առ աչօք երևոյթներու կամ տեղական վերրմբռնման պատճառներէն մին ալ աչքի ցանցակերպին ախտաւոր զգայութիւնն է:

Մինչև հիմա յիշուած վերրմբռնումները կամ առ աչօք տեսիլները վաղաքիցի էին. զի անոնք մեր նորոգեալ գաղափարներն էին, որք իբրև կենդանի և իրական լինելու վայրկենական հաւատք մը կուտային մեզ և կ'անհետանային:

Սակայն տեղական վերրմբռնումներ ալ կան, որք մեր աչքի ախտաւորութեան հետևութիւնը կը համարուին. ախտաւորեալ ըզգայութիւն ունեցող մարդը, ինք իրմէն այն խանդաբեալ զգայութեան զօրութեամբն կ'ըստեղծէ այն առարկաներու երեակայական պատկերները և կերպարանքները, որք էպէս իրական չեն, այլ առ աչօք և երեակայական:

Թէև անձի մը իբրև իրական կ'երևնայ, և որովհետև այս երեւմունքներու տեսիլները Ֆիզիքական կազմուածքի վիճակէն կախեալ են և ոչ թէ կամեցողութենէն, անոր համար այս մարդուն նկատմամբ կ'ըսեմք թէ առ աչօք երևոյթներու ենթակայ եղած է:

Մարդուն մէկը ըսած է, թէ երեւմունքները պատահելէն քանի մը ժամ առաջ՝ աչքիս մէջ մասնաւոր զգացում մը կ'ունենայի. այդ զգացումը կ'ունենայի՝ քանի որ երեակայական պատկերները աչքիս դէմն էին. և սատկերաց անհետանալուն հետ՝ աչքիս զգացումն ալ կ'անհետանար:

Մեր մարմնոյ արեան շատութիւնն ալ երբեմն առ աչօք երևոյթներ կը պատճառէ, ինչպէս որ գրավաճառի մը պատահած է ժամանակաւ որ հետևեալ կերպով կը պատմէ.

«Սինս և ուրիշ մէկը, առաւօտուն իմ դանուած սենեակս եկան, որ զիս մխիթարեն. բայց ես՝ քանի մը դիպուածներէ, որք շատ սաստիկ կերպով ներգործեք էին ըրարոյտկան զգացումներու վրայ, այնպէս խռոված էի, որ չկրցայ անոնց մտիկ ընել: Մէկ մ'ալ յանկարծ աչքիս մեռած մարդու կերպարանօք բան մ'երևցաւ,

նստած տեղէս տասը քայլի չափ հեռու . «Սա մարդը կը տեսնեն», ըսի կնոջս մատով ցուցնելով :

«Ե՛հ հարկէ՛ նա բնականապէս բան մը չէր կրնար տեսնել , վասն որոյ ըրած հարցումէս շատ խռովեցաւ և շուտով բժշկի մարդ ղրկեց : Ա՛յ թ վայրկենի չափ մնաց ցնորբը աչքիս առջևը . վերջապէս շատ լքեալ ըլլալով՝ անհանգիստ քուն մը եկաւ վրաս , որ կէս ժամու չափ տևեց :

«Թժիշկը , այս երեմունքը բուռն մտաւոր կրաշարժութեան մը վերընձայեց , և յոյս ցուցուց թէ մէկ մ'ալ չըլլար . սակայն մտքիս այն սաստիկ խռովութիւնը , անկարողութիւն մը պատճառեց ջլերուս մէջ կերպով մը և ասկէ այնպիսի հետևութիւններ ծագեցան , զորս արժան է որ մանրամասնաբար սլատմամ :

«Կէսօր չորս ժամ անցած՝ այն առաւօտուն աչքիս երեցած մարդը կրկին աչքիս առջևը եկաւ . այս միջոցին մինակ էի և սրտի նեղութիւն զգալով այս երեմունքին վրայ , ելայ կնոջս սենեակը դացի , բայց հոն ալ ետէս եկաւ նոյն ցնորական տեսիլքը՝ մեռելի նման . թէպէտ ատեն ատեն կ'աներևութանար , բայց միշտ կանգնած դիրքով կրկին աչքիս կ'երևնար :

«Ժամը վեցին սկտան ուրիշ շրջադայող կերպարանքներ ալ երևնալ , որք առաջինին հետ ամենեւին կապակցութիւն չունէին : Առաջին օրէն անդին՝ մեռած մարդուն կերպարանքը մէկ մ'ալ չտեսայ . սակայն անոր տեղը շատ ուրիշ կերպարանքներ յաջորդեցին : որոնց ոմանք ճանչորներ էին , բայց շատը՝ օտարական մարդիկ : Ճանչցածներու մէջ՝ ողջ ալ կար մեռած ալ . սակայն մեռածներուն թիւը ողջերուն հետ համեմատելով շատ քիչ էր :

«Գիտեցի որ տեսած ցնորքներու մէջ հետերնին ամեն օր կենցաղավարութիւն ըրած մարդիկս չկային , այլ զլիսաւորաբար քիչ մը հեռու տեղեր բնակող մարդիկ էին :

«Այս ցնորքները ամեն ատեն և ամեն պարագայի մէջ մի և նոյն յստակ և որոշ կերպարանքով կ'երևնային առանձնութեանս մէջ ալ բնկերութեան մէջ ալ , թէ՛ ցորեկ ատեն և թէ՛ գիշեր , թէ՛ տան մէջ և թէ՛ դուրսը . սակայն բարեկամի մը տուն ելած ատենս՝ այնչափ յաճախ չէին երևէր և փողոցի մէջ շատ քիչ ան-

զամ կը տեսնէի զանոնք : Երբոր աչքերս կը դոյնէի , այս երևումնքները երբեմն բոլորովին անյայտ կը լինէին , թէպէտ և եղաւ այնպիսի ժամանակներ ալ , որ աչքս խփած ատենն ալ կը տեսնէի . սակայն աներևութացած ժամանակին ընդհանրապէս աչքս բացած իս պէս նորէն զիմացս կուգային :

« Երբեմն բժշկիս և կնոջս հետ կը խօսակցէի , նոյն վայրկենին բոլորաբար պատող կերպարանքներն աւելի շրջագայելու հակամետ կ'երևնային քան թէ հանդարտ կեցած . սակայն շարունակ չէին մնար աչքիս առջևը : Շատ անգամ ատեն մը կը պակսէին զիմացէս . սակայն միշտ կրկին կուգային , քիչ կամ շատ ատեն կը կենային շարունակ , թէ՛ առանձին և թէ՛ ընկերութեամբ . բայց սովորաբար ետքի պարագայով : Ընդհանրապէս երկու սեռէ ալ մարդու կերպարանք կը տեսնէի . սակայն սովորաբար անանկ կ'երևնային թէ՛ իրարու վրայ ամենին նկատողութիւն մը չունին . և շուկան ամբողջ ճեղքել անցնելու ճիգով ան ու աս չնկատելով անցնող զացողներու նման , ասոնք ալ կ'երթային ու կուգային . բայց երբեմն ալ այնպէս կը թուէին թէ՛ իրարու հետ դործ կը տեսնեն .

« Երբեմն նաև ձի հեծած մարդիկ , շուներ ու թռչուններ ալ կը տեսնէի . բոլոր այս ցնորքները իրենց բնական չափովը կ'երևնային աչքիս և անանկ որոշ և յստակ՝ որպէս թէ կենդանի եղած ըլլային . իրենց մարմնոյ վրայ դոյնի այլ և այլ ստուերներ և հագուստներնուն վրայ այլ և այլ դոյներ և ձևեր ցուցնելով , թէպէտ և դոյները միշտ կենդանութիւննին քիչ մը կորսնցուցածի պէս կ'երևնային : Տեսնուածները , կերպարանքներնուն մէջ մասնաւոր կերպով ահարկու կամ ծագրաշարժ և կամ զզուելի երևոյթ մ'ունէին , և շատը անտարբեր երևոյթով էին , ոմանք ալ հաճոյական :

« Արշափ որ տեսց այս առ աչօք տեսիլքներու աչքիս երևնալը , այնչափ ալ սկսաւ յաճախ պատահիլ . և այս ցնորքներուն սկրզրնաւորութենէն չորս շարաթի չափ ետքը թիւերնին ալ շատցաւ . Ասկէց զատ սկսայ ձայն ալ առնել ասոնցմէ . երբեմն իրարու հետ կը խօսակցէին , բայց շատ անգամ խօսքերնին խնձի կ'ուղղէին :

ըրած խօսակցութիւննին կարճ կարճ բաներ էին, և երբէք անհաս
ճոյ խօսք մը չէին խօսեր :

«Երբեմն երբեմն սիրելի և կարեկից բարեկամներ կը տեսնէի,
թէ այր և թէ կին, որք ինձ հանդպած նեղութիւնը թեթեյնելու
խօսքեր կ'ընէին, որ դեռ բոլորովին գացած չէր վրայէս. իրենց
միսթարական խօսքերը ընդհանրապէս առանձնութեան ատենս կը
լսէի :

«Սակայն այս միսթարիչ բարեկամներն երբեմն ընկերութեան
մէջ եղած ատենս ալ քովս կուգային խօսելու, և եղաւ անանկ
ատեններ ալ որ, իրական մարդիկ հետս խօսած ատեննին, ասոնք
ալ զիս խօսքի բռնել կ'ուզէին :

«Իրենց ըրած միսթարական խօսուածքները երբեմն իբրև հետ
կապակցութիւն չունեցող խօսքեր էին, և երբեմն ալ կանոնաոր
զրուցուածքներ :»

Յիշեալ անձ, որ վառվռուն երեակայութեան տէր մարդ մը էր,
այս պատահարէն առաջ իւր զլխուն մէջ պտոյտ մ'ունեցած ժա-
մանակ զգալով թէ արենախուժութեան մէկ արդասիքն է, տղրուկ
կայնելով առողջացած է :

Այս առաջին փորձէն օրուս քաղելով, երկրորդ երեակայութե-
նէն վերջ նորէն տղրուկ կայնելով առողջացած է :

Յիշեալ անձ կը պատմէ եղեր թէ՝ «Տղրուկ կայցուցած ժամա-
նակս, որ միայն բժիշկը քովս էր, կը տեսնէի որ սենեակս ամեն
կերպ երևոյթներով լեցուն էին : Սակայն արեանս նուազութեան
հետ, երեակայութիւններն ալ հետզհետէ նուաղելով անհետա-
ցան :»

Սաստիկ ջերմով հիւանդացած մարդիկ ալ երբեմն զրգոեալ վեր-
ըմբռնումներ և երևոյթներ կ'ունենան, մասնաւորաբար ասոնք տե-
սութեան զգայարանաց իմացումն առաջ կուգան, որոց առ աչօք
տեսիլ կամ երեւումներ կ'ըսենք : Այս տեսակ մարդոց սենեակ-
ներ, իրենց հիւանդութեան ժամանակ, շարժուն և կենդանի ցնորք-
ներով կը լեցուին : Առ աչօք երևոյթներ կամ ընդհանրապէս զըր-
գոեալ վերըմբռնումներ, ինչպէս որ ուրիշ հիւանդութիւններէ,
նոյնպէս ալ ուղեղի բորբոքումէ առաջ կուգան :

Ուղեղը թէ՛ մեր հոգւոյն օթարանը լինի և թէ՛ չլինի, սա բանն ստուգուած է որ, մեր մարմնոյ կազմութեան այս մասը, մտքի ներգործութեանց և իմացողական կամեցողութեան հետ շատ մօտ կապակցութիւն ունի: Ուստի, երբոր ուղեղը որ և իցէ կերպով խանգարման մը հանդիպի, կամ ջախջախմամբ և կամ բորբոքումով և այլն, միտքն ալ ընդհանրապէս քիչ կամ շատ խանգարեալ ներգործութիւն մը կ'ընդունի:

Եթէ ըսուի մեր մտքի հետ կապակցութիւն ունեցող ուղեղին նիւթ չէ, այլ ուղեղին մէջ եղող արգիւնքն է, անտարակոյս այս կարծեաց հաստատութիւն տուող բան մ'է այնչափ շատ արիւնային հեղուկ ուղեղին մէջ շրջան ընելը, վասն զի անդամազնիներու մէջ ընդհանուր կարծիք մը կայ, թէ մարմիններու բովանդակած արեան մէկ տասներորդը անմիջապէս սրտէն ուղեղը կը խուժի, թէպէտ և ուղեղին ծանրութիւնը մարմնոյ մէկ քառասներորդին չափ է:

Այս ալ գիտելու է որ բորակային թթուտը և ջերմնառիթ կազերուն ժանտահոտութիւնը մարդուս մտքին ըրած ազդեցութեամբ արիւնին վրայ ըրած անմիջական ներգործութիւններէն կը պատճառի. սակայն միւս կողմանէ այս ալ ճշմարիտ է թէ արեան շրջանին մէջ արադութիւն մը կամ քանակութեանը մէջ աճում մը չկրնար պատահիլ, առանց ուղեղին զգալի ներգործութիւն մ'ըլլալու: Ուստի, թէպէտ և արեան շրջանին կամ քանակութեանը մէջ եղած փոփոխութիւններուն շատ բան կրնամք վերընծայել իրաւամբ, սակայն և այնպէս՝ կրնայ ըլլալ որ մտքին հանդամանքներուն մէջ եղած փոփոխութեան անմիջական պատճառն ալ ուղեղն եղած ըլլայ:

Այս ալ գիտելու արժանի է որ, կանայք արգանդի հիւանդութիւններու բորբոքման ատեն՝ երբեմն աչքի երևումներ կը տեսնեն: Եւրոպական լեզուա Իսպերիա կամ Հիսպերիա ըստած այս կանացի հիւանդութեան բնութիւնը լաւ հասկնալու և անոր վրայօք ընդարձակ ծանօթութիւն ստանալու և մէկ շատ մասնաւոր բնութիւն մը ունենալուն համար, ընթերցողք բժշկական գրքերէ թող տեղեկութիւն առնեն:

Այս ախար ստատիկ կը գրգռէ միտքը և շատ տեսակ ու դարձ

մանալի արդիւնքներ յառաջ կը բերէ, մանաւանդ երբոր ջղաձգական ակտը թունդ կ'եղնէ, ցաւագարը կը նայիս որ մէյ մը կը խնդայ, մէյ մը կուլայ առանց ամենեին բանաւոր կամ բարոյական պատճառի մը, անանկ որ գրեթէ խենդի կամ խեղագարի կերպարանք կ'ունենայ :

Իսկ առ աչօք երեւոյթներն կամ սաստիկ կենդանի վերըմբռնումներն, այս հիւանդութեան ամենէն զարմանալի արդիւնքներէն են : Եյս ակտն լանցողը ամեն կերպ բան որոշ կը տեսնէ. ծառեր, աունկեր, մարդիկ, կանայք, շուն, կատու և ուրիշ կենդանիներ, հրեղէն գունդեր, երկնային էակներ և այլն :

Ի հաստատութիւն այս բանիս՝ անկասկած ապահովութեամբ վերկայութեան կրնամք կանչել անոնց փորձառութիւնը, որք այս հիւանդութեան օրինակներ շատ տեսած են :

Թէ որ աեւիլ քննութիւն ընէինք, առանց շատ յուզականորութեան, կրնայինք գտնել, որ այս մեր քննած մտաւոր հանդամանքներն, առ աչօք տեսիլքներն կամ դրդուեալ վերըմբռնումներն ընդհանրապէս ուրիշ հիւանդութիւններու հետ ալ համագէպ կ'ըլլան :

Ստուդիւ այս նիւթը թէ՛ գիտութեան և թէ՛ մարդկային երջանկութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններու նկատմամբ՝ աքժանի է ուրիշ այնպիսի հետազօտութիւններու ետեւէ ըլլամք, որք աեւիլ լոյս կրնան ձգել անոր վրայ :

91

Իմացականութեան անկարգ ներգործութիւնը կամ խելագարութիւն :

Իմացականի անկարգ ներգործութեանց մին ալ մտաւոր խանգարումը կամ ինտելեկտուալ է. այս մտաւոր խանգարումը երբեմն բոլոր մտաց վրայ կը լինի, երբեմն մտաց մէկ մասի վրայ. ասոր համար կ'ընծմք ամբողջական խելաղարութիւն կամ մասնական խելաղարութիւն :

Արտաքին իմացականութեան առաջին կարողութիւնը՝ զգայութիւնն է : Զգայարանքներն ալ խանդարման հնթակայ են . և ըստ որում ներքին զգայութիւններն ալ , արտաքին կամ մարմնեղէն գործարանաց վիճակին նման կը լինին , վասնորոյ , եթէ զգայութեան գործարանին վրայ անկարգ կամ անկանոն փոփոխութիւն մը լինի՝ մտաց մէջ ալ հարկաւ անկարգ զգայութիւն մը կը պատահի : Առողջ զգայութիւնը , միշտ արտաքին պատճառի մը վերաբերութիւնը կ'ունենայ :

Իսկ երբ մարմնոյ գործարանաց մէջ հիւանդութիւն մը լինի , այն ժամանակ սոյն վերաբերութիւնը կը խանդարի , և հարկաւորապէս անկէ առաջ եկած ներքին մտաւոր հանդամանքներն ալ միւս զգայութեանց հետ բազլատելով , առ աչօք և խաբէական բան մը կը լինին . չէ թէ ինքնին խաբէական բան մ'ըլլալուն , քանզի ինքնին նկատելով (մտաց մէջ ծագած) զգայութիւն մի է , այլ՝ արտաքին բաներու խանդարեալ վերաբերութիւն մը ցոյց տալուն և իրականութիւն չունեցող արտաքին պատճառները մտաց առաջ բերելուն համար :

Զգայութեան իմացականին անցնելով , որ իւր մէջ կը բովանդակէ ներքին մտաւոր հանդամանքը , զայն պատճառող արտաքին առարկային վերաբերմամբ , և երբեմն ալ բաղդատութեան ներգործութեամբ՝ որոնցմով մէկ պատճառը միւսէն կը զանազանէ , այս բաղդատութեան ներգործութիւնները մասնաւորապէս այն իմացութեան մէջ կը լինին , որք (բնածինէն որոշելու համար) սպառնալիք կ'ըսուին : Արք զգայութիւնը խանդարի իմացումն ալ ի միասին կը խանդարի . երբեմն զգայութեան մէջ բնաւ անկարգութիւն մը չեղած տեղ , ներքին պատճառէ մը խանդարած կեղծ իմացումները առաջ կուգան . ինչպէս բանի մը վրայ մտադրութիւն ընելու անկարող մարդիկ բաղդատութիւն ընելու տկարութենէն մեր վերոյիշեալ պատճառներէն՝ մտաց խանդարումն ունեցողները կապոյտ գոյնը կանաչէն չեն կրնար որոշել . ոմանք ալ՝ երաժշտական եղանակները և խոսիւթեանց աղմուկները իրարմէ կարող չեն զանազանել . երբեմն իրենց մտքիմ բարեկամները ուրիշ անձանօթ մարդիկ կարծելով չեն ճանաչեր , զրերը չեն կրնար իրարու քով բեր-

ընդ ու հեղեղ, բառեր շինել, բաղդատել, համեմատել և այլն :
 Աղբընական թեւադրութիւններն ևս կը մնասուին մտաց խանդա-
 բուձն . այս սկզբնական թեւադրութիւնը երբեմն բողբոզվին եր-
 բեմն ալ բտա մասին կը խանդարի : Այս կարգի խեղադարութիւն
 ունեցող անդղիացի եկեղեցական մը կատարելապէս հատապցեր
 էր թէ, իւր հողոյ բանաւոր մասը իրմէ բողբոզվին հեռացած լե-
 նելով զայն կորսնցոցած է և միայն մարմնաւոր կամ անասնական
 կեանք մը ունի անբանից նման . այս անձը խօսակցութեան և գրե-
 լու մասին նշանաւոր ձրից տէր մէկն էր և իւր մասնական մտաւոր
 խանդարումն վերջ, իւր ախտին հետ կապակցութիւն չունեցող
 որ և է բանի վրայ լաւ կը խօսէր և կը գրէր :

Գիտակցութեան խանգարումը : Ատոր այլ և այլ ճանաչումներու
 կամ դատումներու հիմը անձնական նոյնութեանց նախընթաց գա-
 ղափարը կամ հաւատքն է : Աւստի եթէ այս ճանաչումը կորսուի,
 գիտակցութեան մէջ բովանդակեալ ամեն բանն ալ անոր հետ կ'ու-
 չնչանայ : Գիտակցութեան գործն է մտաց ներգործութիւնները նոյն
 խի մտաց հետ կապակցել և միմանց հետ զանոնք զուգորդել :

Ասկայն եթէ այսպէս ընդունիմք, թէ միտք չունիմք, կամ թէ
 որ մեր ինքնութիւն կամ անձնաւորութիւնը եղծանի, այն ժամա-
 նակ մեր գիտակցութեան կարողութենէն դուրս կ'ելնեն : Մեր ի-
 մացման կերպ կերպ ներգործութիւնները, իրեն տեղական կայանք
 մը ունեցող և մեր ներսի գին կատարուող ներգործութիւնները ճա-
 նաչել ինքնութիւննիս կը կորսուի, և մեզ յատկացեալ մտաւոր
 ներգործութիւններն ալ իրը թէ պարապ միջոցի մէջ գեղերող լոկ
 եղելութիւններ ըլլային, անհնարին լինելով՝ զանոնք տեղի մը կը
 յատկացնեմք կամ պատճառի մը կը վերընծայեմք : Այս տեսակ
 ընթացքն խիտ յարմար կ'երևի հետեւեալ Գաղղիացիին օրինակը,
 որ խեղադարեղն քիչ մը վերջ կ'ըսէ . «Զիս և ուրիշ մի քանի
 անձինք գլխատեցին, անոնց իւրաքանչիւրի գլուխները բերելով մեր
 վրայ դրին . սակայն դժբաղդութիւնն հոն է որ ուրիշի մը գլուխ
 բերի իմ վրաս գրին սխալմամբ :» Այս խեղադար շարունակ կը
 դանդաղէր թէ՛ «Ննչո՞ իմ մարդարտաշար ախպաներով և մաքուր
 շունչով գլուխս այնպիսի տղեղ գլխոյ մը հետ փոխեցին :»

Տեսակ մը խելագարներ , որք անձնաւորութեան և անձնական նոյնութեան ճանաչումները կորսնցուցած չեն , սակայն հատուցած են թէ մտքերնին և մտաց կարողութիւննին մէկ մէկու հետ կապող կապը ոչնչացած ըլլալով՝ թերևս իրենց յիշողութիւն , տրամաբանութիւն կամ երևակայութիւն իմանալի կերպով մը իրենցմէ առելի բաղդաւոր մտքի մը մէջ փոխադրուած լինի :

Խելագարութիւնը , դատողութեան կամ յարաբերական թելադրութեան վրայ ևս կը ներգործէ . զի մեր մտաց մէջ անկարողութիւն մը սպտահած ժամանակ՝ յարաբերական թելադրութեամբն ալ իւր վրայ քիչ շատ ներգործութիւն կ'ունենայ :

Ոմանց վրայ ալ մտաւոր թեխե պակասութիւն մը կը տեսնուի , որք գլխաւորապէս զոգորդեալ գաղափարաց վրայ ի գործ դրուելու սովորական գորութեան թերութիւնն են :

Այս հիւանդութեան ենթարկեալներու խորհուրդները մէկ առարկայէն միւսին կը թռչին շտապողական կերպով , խօսակցութիւննին կցկտուր և փոփոխական կը լինի , մարմիննին միշտ շարժման մէջ՝ գաղափարաց արագարար մէկէն միւսին յաջորդելովը , խօսակցութեան փոփոխական ընթացքէն յառաջ կուգայ մոռացում մը և գաղափարաց հաստատ ըմբռնուելուն անկարողութիւնը ինչպէս և անցեալ գաղափարները չյիշելը . ասոր համար ամեն բանի վրայ ծուռ դատողութիւն կ'ընեն , և թէ խառնիխուռն և թէ շատ երկար կը խօսին , այլանդակ գաղափարներ և փափաքներ կը յայտնեն . երբ գիրք մը ձեռք առնեն չեն հասանիր և մէկ զի նեաեւ լրով ուրիշ մը կ'առնեն . ընթերցութեամբ մը՝ գրուածին պէս չեն կարդար և ուրիշ բաներ կ'արտասանեն . փայտի կտոր մը ձեռք առած , իբրև կարկին կը մօտենան որ հասակդ , գլուխդ , ծնօտդ և այլն չափեն :

Մասնական խելագարութիւն կամ յիշողութեան խանգարումն :

Մասնական խելագարութեան տեսակներուն կարգը կրնանք զննել նաև տկարացած կամ խանգարած յիշողութեան սաստկադոյն տեսակներէն մէկ քանին :

Արնայ ըլլալ որ, իմացականին բոլոր միւս կարողութիւններուն (վասն զի պէտք է յիշել, որ հոս ըրած քննութիւններն իս միայն իմացականին անկարգութիւններուն վրայ է և չէ թէ զգացողութեանց և կամքին անկարգ ներգործութիւններուն վրայ) այսինքն է, իմացման զուգորդութեան, տրամաբանութեան և երևակայութեան ներգործութիւններն, գէթ ի յիշողութեանէ անկախութեամբ որչափ որ կրնան գործել առողջ և կանոնաւոր կը լինին, եթէ ոչ յիշողութեան կարողութեան ներգործութիւնը կամ էպպէս աւրուած և կամ տարօրինակ ու անմեկնելի անկարգութիւններու ենթակայ եղած է :

Գործիս համառօտութենէն այս նիւթիս վրայ հնարաւոր եղած լին չափ կարճ դիտողութիւն ընելով անցնելու ստիպեալ եմք. ուստի ըսածնիս բացատրելու համար միայն մէկ երկու օրինակ պիտի կրնանամք առաջ բերել :

Տկարացած կամ խանգարած յիշողութեան օրինակներն երեք կերպ են : Առաջին, յիշողութիւնը ընդհանուր կերպով մը տկարացած կը լինի վշտակրութեանէ, ծերութեանէ և ուրիշ այլ և այլ պատճառներէ :

Երկրորդ, անակնկալարար և բոլորովին տկարացած կամ կորստած կը լինի, մասնաւոր բաներու նկատմամբ և մասնաւոր ժամանակի մը մէջ, երբ այս ընդհանրապէս յանկարծական և անտանելի մարմնաւոր ցաւերէ կը պատճառի : Երրորդ, յիշողութեան նոյն իսկ կարողութիւնը այնչափ տկարացած և խանգարած ըլլալով, տարօրինակ, անկարգ և անկանոն ներգործութիւններ կ'ունենայ :

Առջև տեսակին վրայ հաւանականաբար հարկաւոր չէ խօսք ընել : Երկրորդ տեսակին օրինակ մի է Պիադգիլին պատմած մարդը, որ գլխուն սասախկ հարուած մը ընդունելով՝ Յունարէն լեզուն բոլորովին մտքէն ելեր է, բայց ուրիշ բան չէ մտոցեր ըստ երեւոյթին :

Ասոր մէկ ուրիշ օրինակն ալ Ապէրքոմպիի յիշած կինն է, որ երկարատե հիւանդութեան մը պատճառաւ՝ տասն կամ տասներկու տարուան չափ ժամանակի յիշելութիւնը կորսնցուցեր է, սակայն այն ատենէն առաջ պատահած բաներուն վրայ ճշգրտօք եղածներուն պէս կը խօսի եղեր :

Երրորդ կերպին օրինակ՝ սա հետեւեալներն են . Մէկը Յիւստինիոս բառը միտքը չկրնար պահել, միշտ ծխախոտին հոտը կ'ըսէ . մէկն ալ ձեռքն ուզած ատենը՝ խոզի կը խնդրէ և խոզի ուզած ատենը ձեռքն . մարդուն մէկն ալ, մէկ բանի անունը խօսքով չկրնար հասկնալ, բայց գրով կատարելապէս միտք կ'աննէ եղեր :

Այս երեք կերպ յիշողական խանդարումներն մանրամասն նկարագրուած են Ապէրքոմպի իմաստասիրին «Քննութիւն Իմացական Կրօնաբանական» ըսուած գործին մէջ : Քոնօլի մատենադրին Յոյս Խելքոմպիան ըսուած գրքին մէջ հետեւեալ պատմութիւնը կայ, որ այս բանին պատշաճ օրինակ մը կրնայ համարուիլ, և թերևս յիշուածներուն ամենէն աւելի հետաքրքրականն է :

«Շատ ստացուածքի տէր մարդուն մէկը, երկար ժամանակ այլ և այլ նիւթերու հետ մտադրութեամբ զբաղելէն ետեւ, նստեր է բան մը գրելու, նայեր է որ գրելու բանը չկրնար արտաբերել, ուղեր է տոմսակ մը գրել, անոր ալ երկու բառէն անդին չէ կրցեր անցնիլ . գիտեր է որ չուզած բանը կը գրէ թղթին վրայ և որչափ որ կ'աշխատի՝ ուզածը չկրնար գրել :

«Այս շփոթութիւնը կէս ժամի չափ տևեր է, և այն միջոցին իր զգայարաններուն մէջ անկարգութիւն մը չէ պատահեր, միայն թէ այն ատեն ունեցած գաղափարներն լոկ երևակայութեան բերմունքովը միտքն եկած բաներ են եղեր, առանց կարգի և նպատակի :

«Այս ալ զգացեր է որ այն միջոցին խօսած ատենը՝ բերնէն ես

լած բառերն ալ, խօսիլ ուզած բառերը չեն : Երբոր խելքը վրան եկեր է՝ նայեր է որ տոմսակը գրելու աշխատած ատենը որք է նրան շահը, յետո՞ւ լուր՝ գրելու տեղ՞ արդե՞ք էրկու-թիւնովը, յետո՞ւ լուր է գրեր : »

— —

93

[Մասնական խելագարութեան տրամաբանութիւն]

Որչափ որ քննութիւն ըրինք խելագարութեան նիւթին վրայ, մտքին առանձին առանձին կարողութիւններուն վերաբերմամբ եղաւ հետազոտութիւննիս :

Հաւանականարար մտքին ամեն կարողութիւնները և մանաւանդ իմացական կարողութիւնները խանդարելու վրայ են : Մինչև հոս այս նիւթիս նկատմամբ քննեցինք զգայութեան և իմացման սկզբնական թելադրութեան, դիտակցութեան, դատողութեան, զուգորդութեան և յիշողութեան կարողութիւնները : Հիմա՞ տրամաբանութեան կարողութեանը վերաբերմամբ շարունակենք հետազոտութիւննիս :

Յան խելագարներ, որոց վրայ տրամաբանելու կարողութիւնն ամենևին չտեսնուիր . մտադրութիւն և բաղդատութիւն ընելու կարողութիւն չեն ունենար . հետեապէս անկարելի կը լինի իրենց ձեռնարկութեանց նախընթաց առաջարկութիւններէն եզրակացութիւն մը վերջակնքել :

Արդէն առիթ ունեցանք յարաբերական թելադրութեան վրայ այս նիւթիս նկատմամբ խօսելու . երբոր այս թելադրութիւնը խանդարած լինի իւր պաշտօնը կատարելու, այսինքն չկարողանայ իրերը մէկ մէկու հետ բաղդատել, ասոր և տրամաբանութեան մէջ անանկ մօտ կասկածութիւն մը կայ որ ետքինն ալ հարկաւ կը խանդարի :

Այսպիսի սրբազաներու մէջ տրամաբանելու անկարողութիւնը ամբողջական կ'ըլլայ, այսինքն ամեն բանի կը տարածի : Սակայն

շատ անգամ այսչափով տրուած չըլլար տրամաբանութիւնը . այլ միայն այսինչ բաներու նկատմամբ խանգարած կ'ըլլայ և անոնց վերայով խեղագարին հաւատքին ազդեցութիւն մ'եղած կ'ըլլայ , երբ ուրիշ այնինչ բաներու վրայօք տրամաբանելու կարողութիւնը անխանգար կը մնայ :

Երբոր այս վիճակին մէջ եղող մարդ մը տրամաբանութիւն մը ընէ որ այն մասնաւոր բաներուն սահմանը մտնէ , այն ժամանակ յայտնի կը լինի որ միտքը խանգարած է . և այս դիտողութենէն ծագած է այն ընդհանուր ծանօթութիւնը , թէ տրամաբանութեան խեղագարութիւնը կամ խանգարումը սովորաբար առաջարկութիւնները իրարու հետ կապակցելուն և անոնցմէ ելած հետեւութիւններուն վրայ չըլլար այնչափ , որչափ որ նախընթաց առաջարկութիւններու վրայ :

Օրինակի աղաղաւ , խեղագարը կը հաւատայ թէ թագաւոր է , հետեւաբար ուղիղ տրամաբանութեամբ՝ թագաւորի վայել պատիւ կը պահանջէ ուրիշներէն . եթէ չտան՝ կը բարկանայ . բայց էական սխալմունք մ'ունի նախընթաց առաջարկութիւններուն մէջ , որոնցմով կը կարծէ թէ իրօք թագաւորի աստիճան ունի :

Օրինակ Տօն Քիչուէն :

Տօն Քիչուտ առասպելախառն պատմութիւններ կարդալով՝ իւր խելքին ալ բան մը դպեր է :

Թէպէտ և իրօք միտքը խանգարեր էր այս կերպով , սակայն խեղագարութիւնը , միայն այս յիշուած բաներու հետ վերաբերութիւն ունցող իրերու վրայ կայացած էր :

Բացայայտ կերպով ծանուցած է , ինչպէս որ բոլոր ըրած խօսակցութիւններովը յայտնապէս կը ցուցնէր թէ շատ աղէկ հասկացողութեան տէր մէկն էր , և ասպետութեան նիւթէն ի զատ ուրիշ բաներու վրայ չէր խօսեր :

Ասպետութեան վերաբերեալ խօսք մը եղածին պէս կը խեղագարէր : Ըստ այսմ օր մը սափրիչն և ժողովրդապետը իրեն տե-

սուրբեան եկած ժամանակնին՝ խօսակցութիւնը տէրութեան քաղաքական կարգադրութեանյ վրայ պատահեր է, և Տօն Գիշոտ ամեն ՚ի թի վրայ անանկ աղ որ խօսեր է, որ երկուքն ալ հաւատացեր են թէ խելարութիւնը բողոքովին գացեր է վրայէն, և ուղիղ գատողութիւն ընելու կարողութիւնը նորէն ձեռք ձգեր է :

Բայց երբոր անզգուշութեամբ Տաճկաց պատերազմին վրայ խօսք եղեր է, ասպետն ընդոստաբար ոտք ելնելով մեծ վեհապանծութեամբ և ծանրաբարոյութեամբ ըսեր է թէ իւր վեհափառութիւնը ուրիշ բան պիտի չընէ, այլ հրովարտակ մը պիտի հանէ, որ Սպանիոյ բոլոր ասպետները այնինչ օրը իւր պալատը գան. ու թէ և հինգ վեց հոգիէն աւելի մարդ ալ չգան, անոնց մէջը անանկ մէկը պիտի գտնուի, որ այն միայն հերիք պիտ' ըլլայ Տաճկաց բոլոր զօրքը ջնջելու :

ՎԵՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

94

Զ Գ Ա Յ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն .

Զգացողութեանց կարգաւորութիւնն եւ մտաց երեք բաժանմանսն զիսկ :

Արդէն ըսած եմք, թէ մեր միտք երեք բաժանումն ունի . այսինքն, իմացականութիւն, զգացողութիւն և կամք : Մեր մտաւոր բնութեան այս երեք երևելի մասերը ոչ միայն սեռօրէն իրարմէ ուրոշ են, այլ և իրարմէ ունեցած տարբերութիւննին այնչափ յըստակ և նշանաւոր է, որ կը զարմանամք անոնց իրարու հետ այնչափ շփոթուելուն վրայ :

Ատոնց երեքն ալ, ինչպէս որ քարքեր են իրարմէ, նոյնպէս ալ բնութեամբ և յարաբերութեամբ ևս կը զանազանին, ինչ որ եղած դիտողութիւններէն յայտնի կը տեսնուի : Իմացականութիւնը իւր միւս մասերէն՝ կարգաւ առաջ է և այն բաժանմանց ներգործութիւններուն հիմն է :

Արդ, մենք միայն մեր մտաւոր կազմուածքին այն մասերը պիտի հետազօտեմք, որք իմացականութեան նայելով, աւելի ներքին և հեռաւոր կ'երևան իրենց յարաբերական դիրքովն :

95

Զգացողութեանց ներգործութիւնը, իմացականութեան ներգործութեանէն կախեալ է :

Զգացողութեանց ներգործութիւնը՝ ժամանակաւ առաջ է իմացականի ներգործութեանէն . առանց նախընթաց իմացական ներգործութեան՝ զգացական ներգործութիւններ չեն կրնար շարժիլ, ասանկ ալ առանց իմացական ներգործութեան անհնար է որ շարժուի ինչ, բաղձանք կամ բարոյական պարտազգացութիւն առաջ գայ . եթէ մեր սրտի մէջ հաճութեան կամ տհաճութեան զգացումն ունենամք, հարկաւ մեր մտաց ներկայութեան գրուած հաճութեան կամ տհաճութեան առարկայ մը լինելու է :

Եթէ հաճութեան զգացումը ծագի մեր ներսի կողմը, հարկաւ իմացականի ներգործութեամբն մեզ յայտնուած բաղձալի առարկայ մը լինելու է մեր մտաց առաջ : Եթէ իմացականութիւն չլինի և կամ եթէ իմացական կարողութիւնները թմրած և անգործ մնան, ներքին շարժութիւններն և բաղձանաց ներգործութիւնները ևս չէ կարելի լինել :

Զգացողութեան երկուքի կը բաժնուին, բնականի և բարոյականի, որք իրենց յատուկ հանգամանքները ունին . մենք ևս զգացողութեան այս բաժանման հետեւելով՝ սլիտի սկսիմք մեր հետազոտութիւնները առաջ տանիլ ըստ կարի :

Բնական և բարոյական զգացողութիւնները, իրարմէ հիմնովին տարբեր գիտողութեամբ կը նկատեն իրենց գործողութեան ենթակայ եղած առարկաները և բնական իրերը, մեր անձին վերաբերմամբ : Բարոյականը, բոլոր հնարաւոր եղող գոյութեանց վերաբերմամբ՝ բնականին իրերուն բաղձալի լինելուն կամ չլինելուն կը նկատի . իսկ բարոյականը, արգարութեան գերազանց յատկութիւն ունենալուն կամ չունենալուն կը նկատի : Վերցուր խրդմամտանք և բարոյական բնութիւն մարդուս վրայէն, կը տեսնես որ նորա մտաց ներգործութեան շարժառիթներէն մեծ մաս մը բնա-

ջինջ կը լինի : Բնականը իւր օգուտը և բաղձալին կը փնտռէ . իսկ բարոյականը , այս սահմանէն դուրս ելնելով , յարմար առիթներով առ Աստուած , առ տիեզեր և առ մարդիկ դիմելու և յարմարութեամբ գործ տեսնելու կը հետամտի :

Մեր բնական ազդեցիկները ախորժակներէն վար դասուած են : Ախորժակներն ալ (մեր համարման նայելով) կիրքերէն ստորագաս են : Մեր բարոյական զգացողութիւնները աւելի մեծ համարման ըմբռնումներ կը գրդեն մեր ներսը , այսինքն , մեր տուած յարգութեան մէջ աստիճանաւ բարձրագոյն են ախորժակներէն , հակամտութիւններէն և կիրքերէն (որոնք մեր բնական զգացողութեանց գլխաւոր բաժանմունքներն են) : Բարոյական զգացողութիւնը՝ միւս զգացողութեանց բաժանման բնականին նայելով , դատաւորական իշխանութեան մը պէս է , որ ոչ միայն յարգութեան մասին՝ աստիճանաւ միւսէն վեր է , այլ և իշխանական զօրութեամբ ալ իրապէս անկէ բարձր է : Բարոյականը սուր աչքով կը քննէ մեր գործերու շարժառիթները , և շարժութիւն՝ շարժութեան հետ , բաղձանք՝ բաղձանաց հետ կը բաղդատէ . իբրև դատաւոր , արգարութեան կշիռ ի ձեռին , կրից ուղիղ կանոնաորութեան պէտք եղած բոլոր վճիռները և որոշումները կը սահմանէ :

Բնական զգացողութիւնն անբան կենդանիներն ևս ունին բնազդմամբ . զի անոնք ալ մարդկանց պէս՝ կերպ կերպ շարժութիւններ , ըմբռնումներ , ազդումներ , ախորժակներ , հակամտութիւններ , բաղձանքներ և կիրքեր ունին . և թերևս մարդիկներէն աւելի եռանդով հետապնդող լինին իրենց ախորժակաց հաճութիւն տուող բաներուն , իրաւորում կը ածին , կը մերժեն , կը բարկանան , կը սիրեն , կը սիրեն ինչ կ'ատեն . սակայն երբ ասոնց վրայ զգացողութեան միւս զգացողութիւնները ազդեցողութիւն մասը փնտռեմք , շեմք դռներ զանոնք և ապա զանոնք ասու կը լինիմք մարդկանց և անասնոց մէջ սեղ եղած զգացողութեանց :

Մեր բնական ազդեցիկները ալ կը և գէշը կը հասկնան , բնական կրից վերաբերողներն . սակայն մարդիկ՝ բնական բարին զիսնալէն ի զատ , բարոյական բարոյն գերազանց զիսութիւնն ևս ունին և կը ճանաչեն :

Բնական գիտությունները երկուք են . այս է , շարժումների և բաշխում . շարժութիւնները խիստ բազմաթիւ և զանազան են . իսկ բաղձանք՝ իւր մէջ կը պարունակէ ախորժակ , հակադրություն և կերտասիկայ ոչ թէ միայն ժամանակի յաջորդութեան կարգն է , այլ և ընութեան :

Երբ իմացականութեան սահմանէն զգացողութեան սահմանը կը մտնենք , նախ՝ շարժումները դէմերնիս կ'եւընէ , ինչպէս հաճութիւնն , տհաճութիւնը կամ որ և է շարժութիւն մը կ'ունենամք մեր ներս մեր իմացականութեան ճանաչման հանդիպած առարկայի մը վրայ : Այս շարժումը մեր մէջ ծագելէն յետոյ , սովորական մտաւոր ներգործութիւնները կատարուելով բաշխում մ'առաջ կուգայ : Իմացումը՝ զիտութենէն առաջ է , և մեր մէջ հաճութեան կամ տհաճութեան շարժութիւն մը եթէ չլինի , կարող չեմք բաղձալ բան մը ստանալու կամ մերժելու , առանց այն բաղձանքին հիմն եղող շարժութիւն մը կանխապէս ունենալու :

Այսպէս է նաև բարոյական զգացողութիւնը . եթէ բարոյական շարժութիւն չունենայինք , այսինքն եթէ բարոյական հաւանութեան և անհաւանութեան զգացողութիւն չլինէր մեր մէջ , անհնար էր որ մենք զմեզ բարոյական պարտաւորութեան տակ ճանաչէինք . ուրեմն վերջի մասնաւոր հանգամանքները՝ առաջինէն կախումն ունին :

ԲՆԱԿԱՆ ԶԳԱՅՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷ ԵՒ ՇԱՐՇՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷ .

Գիտակցութեամբ հմտութիւն կ'ունենալովք շարժութեանց վրայ :

Շարժութիւնները (թէ հաճութեան լինին և թէ տհաճութեան կամ որ և իցէ ուրիշ առարկայի) միշտ իմացողութեանց կամ իմացական հանդամանաց և բաղձանաց մէջ տեղը կը լինին , եթէ

բնական են . իսկ բարոյական շարժումները՝ իմացողութեանց բարոյական պարտազգացութեանց մէջ տեղը կը լինին :

Բաշխման ալ (շարժութեանց նման) մեր իմացող և ճանաչող ներգործութիւններէն ետքն է , բայց անմիջապէս չյաջորդեր անոնց : Իմացողական և ճանաչողական որ և է ներքին-բնական չեն կրնար բաղձանաց պատճառ դառնալ , մինչև որ իմացուած առարկայն մեզ հաճելի չերենայ , կամ մեր ներսը հաճութեան շարժութիւն չգրգռէ : Երբ բանի մը համար ըսեմք թէ՛ մեզ հաճելի է , անշուշտ անոր հաճելի լինելուն շարժութիւնը մեր ներսն ունեցած ըլլալ պէտք եմք արդէն :

Այսպէս ալ առանց բարոյական շարժութեանց միջնորդութեանց , ինչ և իցէ իմացողական ներգործութիւն մը չկրնար բարոյական պարտաւորութեան զգացմանց պատճառ լինիլ : Ուրեմն բաղձանքները և տնոնց հետ վերաբերութիւն ունեցող իրաբանչիւր բարոյական զգացողութիւններ , այնչափ անհրաժեշտ կախումն ունին շարժութիւններէն , որչափ որ շարժութիւնք կախումն ունին իմացողութիւններէն :

Համոզուիլ պէտք է թէ , նախ՝ իմացողութիւնք , երկրորդ՝ շարժութիւնք , երրորդ՝ բաղձանք . եթէ բնական զգացողութիւններ են , և պարտազգացութիւնք , եթէ բարոյական զգացողութիւններ են , ասոնց երկու վերջիններուն՝ անմիջապէս կը հետեւին կամաց ներգործութիւնները , որոնք բոլոր մտաւոր ներգործութիւնները կը լրացնեն և կը վերջացնեն : Իմացական ներգործութեան հանգամանաց փոփոխութեան հետ նոքա ալ կը փոխուին . օրինակի համար , տեղ մը կանգնած շատ մը առարկաներ կը տեսնեմք , ուր մի քանի առարկաներ ալ մեր աչքէն ծածկուած են , հետևաբար հոն դտնուած բաներու (իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնները) մեր տեսութեան խանդարեալ կ'երևնան : Այս պարագայիս մէջ , մեր ներսէն իմացուած շարժութիւնները , հաճելի լինելէն աւելի թերի և տհաճելի կ'երևնան և այնպէս կ'ըզգամք . սակայն երբ այն անուղիղները ուղղուին և մեր անկատար իմացումները շտկուին և կարողանամք մեր աչքէն ծածկուածները ճշդբիտ և պարզ կերպով տեսնելու , այն ժամանակ մեր շարժութիւններն ալ կը փոխուին և

Գոխանակ տհաճութեան՝ հաճութիւն կ'իմանաւք : Արեմն շարժուօ թիւնք խիստ մերձ կապակցութիւն ունին իմացողութեան ներգործութեանց հետ և անոնցմէ կախեալ են : Շարժութեանց յարաբերական գիւրքը, մէկ կողմէն իմացողութեանց և միւս կողմէն բաղձանաց և պարտազդպցութեանց մէջ տեղը ըլլալը հաստատուելն ի հարկէ կը հասկցուի թէ անոնց և միւս մտաւոր հանգամանայ մէջ իրական և նշանաւոր որոշմունք մը կայ :

Շարժութեանց վրայ ծանօթութիւն կուտայ մեզ այն գիտակցութիւնը և անոնցմէ ետև եկող մտաւոր հանգամանքներուն վրայ ևս գիտութիւն կրնայ տալ . և գիտակցութեան վրայ (այս երկու ծանօթութիւններով) ունեցած հմտութիւններնուս տարբերութիւնը հարակաւորապէս այս կ'իմացնէ, թէ այն գիտացուած բաներն ալ իրօք մէկ մէկէ տարբեր են :

Առաջին, մտաւոր հանգամանքներուն ուրիշ մասերու մէջ մէկ մէկէ ունեցած տարբերութիւններն ի զատ, երբոր գիտակցութիւնով անոնց բաղդատօրէն ինչ հանգամանքներ ունենալնին ստուգելու կ'ենենք, այս տարբերութիւնն ալ կը գանենք, որ շարժութիւնք՝ բաղձանաց պարտազդպցութեանց հետ բաղդատելով, շուտ և արագ կը ծաղին, նոյնպէս ալ շատ շուտով կ'անցնին կերթան : Մտքին մակերեւոյթին վրայ տեսնուելն և գրեթէ ժամանակ չանցած անտես լինելնին կամ երենալնին և աներևութանալնին մէկ կը լինի : Նման ամառուան եղանակին հանդարտ լճի մը մէջ տեսնուած մանր ալիքներու ծածանմունքներուն, որոնք ջուրին երեսը վէտ առ վէտ կ'ուռին և կը բարձրանան և դեռ գիտողին աչքը վրանին չհաստատուած կը հարթուին ու տնկերեւթ կը լինին :

Սակայն բաղձանք և պարտազդպցութիւնք, չէ թէ միայն ետքէն և ծանր կը ծաղին, այլ յայտնապէս աւելի հաստատ և անթեքելի բնութիւն մ'ունին . երբոր զօրաւոր բաղձանք մը կամ պարտաւորութեան զգացում մը հոգւոյն մէջ կը հաստատուի, աղէկ գիտենք որ զայն դժուար է արտաքսել :

Երկրորդ, այս երկու կարգ մտաւոր հանգամանաց մէջ եղած որոշմունքը ուրիշ պարապայով մ'ալ կը տեսնուի : Շարժութեանց թիւր ըստ տեսակի, բաղձանաց և պարտազդպցութեանց համեմատ չէ :

Բաղձանք և պարտազգացութիւնք թէպէտ և ուրիշ մտաւոր հանգամանաց նման մասնաւոր պարագաներով եղանակաւորելու ենթակայ են, սակայն ըստ ինքեանց նկատելով մի և նոյն բանն են. իսկ շարժութեանց այլ և այլ տեսակները կը լինին. զորօրինակ, շարժութիւն զաւարճութեան, որբութեան, ցնձութեան կամ քերթութեան. շարժութիւն պիտութեան, որբութեան և վշտի. շարժութիւնք զայրացման, սպանչացման և հիւացման. և շարժութիւնք յարգանաց, պարտականաց և ամբոյն :

Ունինք նաև ուրիշ կերպ շարժութիւններ ալ, որոնք բոլոր միւսներէն կը տարբերին. ինչպէս՝ շարժութիւն փեղեցիութեան, շէղութեան և վեհութեան. նաև բարոյական շարժութիւնք հասանութեան, անհասանութեան, ծողու և այլն :

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Բ Գ Ե Ղ Ե Ց Կ ՈՒ Թ Ե Ա Ն .

Գեղեցկութեան շարժութիւններուն հանգամանքները :

Գեղեցիութեան շարժութեան՝ միշտ հաճոյական կը լինին իրենց մեղ առթած բերկրութեամբ : Ամեն գեղեցիկ առարկայ իւր մէջ այնպիսի զբաւիչ բան մ'ունի, որ իրապէս իւր հակառակ առարկայէն կը տարբերի. այս մասնաւոր յատկութիւնը ինչ որ է, մեր մտաց մէջ առաջ եկած այն ներդրութեանց պատճառ կը լինի զորս մենք մեր ներսէն իմանալով՝ այն առարկային փեղեցիկ կ'ըսեմք :

Այն գեղեցկութիւնները, որք իրենց վրայ հաճութեան հանգամանք կը կրեն, բնութեամբ մի և նոյն բանն են. սակայն թէ իրենց ծաղման առիթներու կողմէն, և թէ իրենց սաստկութեան աստիճանաւ կը տարբերին իրարմէ : Երկնից և երկրի վրայ հետազօտութիւն ըրած ժամանակնիս՝ բնութեան սքանչելի տեսարանաց վրայ ակնարկ մը կը ձգեմք. այն ժամանակ մեր միտք կը շարժի և

յանկարծ հաճութեան աղբիւր մը կը բացուի մեր մէջ. մեր միտք կ'ըսկսի բերկրիլ այն զեղեցիկ առարկաներու վրայ և հաճութիւն կուտայ մեզ ըսելով թէ՛ ինչ զեղեցիկ տեսարան մի է : Այսպէս ալ քննութեամբ և զննութեամբ իմացական և բարոյական առարկաներու զեղեցիկութիւնները տեսած ժամանակնիս՝ սոյն անունները կուտամք և հաճութիւն կ'ըզգամք. ինչպէս՝ հանճար, իմաստութիւն, ճշմարտութիւն, արդարութիւն, յարգութիւն, վեհանձնութիւն, բարեսիրութիւն և այլն : Աքանչելի զեղեցիկութիւնները մեզ հաճութիւն կուտան, և ասոնց հակառակներն ալ զզուանք և տհաճութիւն կը պատճառեն ի մեզ :

Գեղեցիկ կը համարուին ընտիր տրամաբանութիւնները, հետաքրքիր բանաստեղծութիւնները, սրտաշարժ նուագերգութիւնները, բերկրալի տեսական և ծառայական արհեստները և գիտութիւնները, զորս տեսած և քննած ժամանակնիս հաճութիւն մը զգալով և իմանալով կ'ըստիպուիմք այն ազնիւ անունը տալ նոցա :

Գիտնալ պէտք է թէ մի և նոյն առարկաները՝ միշտ մի և նոյն աստիճանաւ մեզ հաճութիւն չեն պատճառեր. իրենց փոփոխութեան հետ մեր հաճութիւնն ալ փոփոխականութեան ենթակայ կը լինի : Երբեմն ալ մի և նոյն առարկան՝ մէկուն ինչ հաճութիւն որ պատճառէ, մի և նոյն բոպէին ուրիշի մը մի և նոյն հաճութիւնը չտար կամ չկրնար զգայնել :

Գեղեցիկութեան շարժութիւնք՝ իրենց աստիճաններն ունին տարբեր եղանակաւ : Ուղղութեան մէջ՝ տրամաբանութեան քաղցրութիւնն զգալի է. երեւակայութեան մէջ՝ բանաստեղծութիւնը իւր քաղցրութիւնն ունի. այսպէս նաև մտածելու է ամեն հաճութիւն պատճառող զեղեցիկութեանց վրայ : Բնական զեղեցիկութիւններ կան, որք մեր հաճութիւնը կը յափշտակեն, աչքերնիս կը շլացնեն անհակելի կերպով իրենց տեսարաններու վրայ. օրինակի համար, կակաչին դլիսիկոր տատանմունքը, արևուն նոր ծագած աշտարհասփիւռ շամանդաղները, կնձնիին բոլորաիբ պատուտող որթը, օձապոռոյտ գետերը և այլն զմեզ կը յափշտակեն իրենց տուած զուարճութեանց մտադրութիւն ընելու :

Երկնից ընդարձակ բոլորակաձև տարածութիւնը, երբ զիշեր ժա-

մանակ օղին պարզութեամբ կը զննեմք, զեղեցիկ առարկայ մի է մեր տեսութեան՝ իւր վրայ սփռած լուսափայլ աստեղաց անդադար հոլովմանց շքեղութենէն անկախաբար մտածելով: Իւր ահագին արեղնաձև կամարին մէջ երկնից երես պարզուած ծիածանը՝ անշուշտ շատ զեղեցիկ առարկայ մը պիտի համարուի, իւր նախանձ շարժող փառաւոր երգիներանց գոյններով և հիանալի երևոյթով:

Այս ամեն զմայլելի գեղեցկութեան տեսարանները մեծ ճարտարպետի և Արարչպետի առանձնաշնորհութեամբ՝ բնութեան ձեռքը հիւսուած զեղեցկութեան տիպարներն են:

Նաև մասնաւոր առանձնաշնորհութեամբ, մարդիկ ևս իրենց արեսական և ծառայական ներգործութեանց մէջ դարձեալ իրենց հանճարոյն զեղեցիկ տեսարանները կը բանան մեր հաճութիւն գրասուղ իմացութեան առջև:

Գոյներէ ոմանք, յետադայ զուգորդութեան միջոցաւ իրենց վերայ յաւելեալ որպիսութիւններէ անկախութեամբ, դիւրութիւն ունին մեր ներս այն հաճութեանց զպայումները գրգռել, որոնցմէ մենք հեղինակութիւն կ'առնեմք այն զլացմանց պատճառները զեղեցիկ անուանելու: Այնպէս գոյներ կան, որ սկզբնական կամ ներքին զեղեցկութիւն մ'ունին, լոկ գոյներու վրայ նայելէն հաճութիւն առաջ գալը մանկական հասակի մէջ ստեպ տեղի կ'ունենայ:

Այս հաճութիւն՝ շարժութիւն գղալէն է, որ մանուկները այնչափ կանուխ կ'ըստին պատուհանէն ներս ծագած, կամ ուրիշ աղբիւրէ մը իրենց տեսութեան զգայարանքին հասած լուսոյն վրայ նայելով զուարճանալու, զմայլելու և ապշութեամբ մ'աչքերնին անոր յառելու: Երբ ծաղիկ մը տեսնեն՝ շուտ մ'անոր կը վազեն, գոյնին վրայ կ'ըզմայլեն, մէկը միտին հետ կը բաղդատեն, կը համեմատեն: Տղայներէն ի զատ, վայրենի աղգերն ևս աւելի հետամուտ են բնութեան այս զուարճալիաց և մեծ հաճութիւն կ'իմանան անոնց առաջին երևոյթով: Այս զեղեցկութեան շարժութեան պատճառ սուտը՝ պէտք է ըսել թէ առարկայի ներկայութիւնն է:

Փորձով ապացուցուած է, որ գոյները մեր կազմուածքէն յարմարութիւն ունին մեր ներքին կողմը զեղեցկութեան շարժութիւնները պատճառելու:

Գեղեցկութեան շարժութիւն պատճառելու զօրութիւնը ձայներու վրայ ևս ներդրածութիւն ունի, սակայն ձայներ ալ կան որ իրենց մէջ բնածին քաղցրութիւն մ'ունին, ինչպէս որ նոցա հակառակն ևս կայ որք անախորժ են. օրինակի համար, սղոցի, խարտոցի ձայն, օձի սուլումները, սիրամարդի ճշելն, իշու զուլն, ագուաի կունչելն և այլն: Ախորժելի են ոչխարաց մայելն, կովու բառաչելն, սոխակաց դայլայլիկն և ուրիշ կենդանեաց ձայները. սակայն այս պարագաներու մէջ զգացուած քաղցրութիւնը, ձայնէն աւելի, ներքին յաւելուած պարագաներէ առաջ եկած հաճութեանց համարելու է. զի ասոնք զուգորդեալ գեղեցկութիւններ են: Գառին մայելը, դարնան զուարճալի օրերու մէջ խիստ գեղեցիկ է, սակայն ձմրան ժամանակին՝ նոյն ձայն ախորժելի չէ: Օ՛րձէւնէ՛ն յայնը, առաւօտեան պահուն ախորժելի է, իսկ ցորեկ ժամանակ իւր նշանակութիւն կը կորսնցնէ: Սփռալէ՛ն յայն, անդամ մ'արշալոյսին ինչ քաղցրութիւն որ կուտայ, ցորեկ ժամանակ մի և նոյն քաղցրութիւնը չընծայեր. այն երաժշտական քաղցրանուագ ձայները լոկ յաւելուած չըլլալէն ի զատ, բնածին կամ ներքին գեղեցկութիւն մ'էս ունին: Այլ և այլ հաճոյքներ չմերժելով հանդերձ՝ երաժշտական ձայները բնութեամբ քիչ կամ շատ գեղեցկութիւններ ունին: Այս ձայները իրենց կապակցութիւններէ և խօսքերէ անկախութեամբ, իրենց վրայ այնպիսի մի հանդամանք ունին, որով ուրիշ բոլոր ձայներէ կը տարբերին, այսինքն իրենց թրթռման ատենին՝ մէկ չափաբերական համեմատութիւն ունենալին, կ'երևի թէ մարդու սրտի մէջ (ձայներու գեղեցկութեան) բնածին զգացութիւն մը կայ: Ասոր ապացոյց կրնայ համարուիլ բնորոթեան կարողութիւն չունեցող տղայք, որք ուր որ երաժշտական ձայն մը լսեն՝ հոն կը վազեն մեծ հաճութեամբ և բերկրութեամբ և շատ անդամ խաղերնին ձգելով և անօթի լինելնին մոռնալով, անշուշտ նոցա ներսէն քարշողական զօրութիւն մը կ'ըզգացնէ, որ ամեն բան մոռցնել կուտայ անոնց, և երաժշտութեան ձայնէն յափշտակել կուտայ նոցա միտքը, մանաւանդ որ եղանակներու բերմանց համեմատ կը թռչտին և կը կաքաւեն:

Ի ծնէ խօսլ մէկին ախանջը բացուած ժամանակ, երբ շատ մը

ձայներու հետ նուազարանի ձայն ալ ականջին հասեր է, զմայլմամբ մեծ հաճոյք զգացեր է, յայտնելով թէ իւր կենաց մէջ այս տեսակ ուրախութիւն մը երբէք զգացած չէ եղեր. և երբ այն ձայն անհետացեր է, ինքն ալ տրամբ և կէս անզգայ մնացեր է, և կարծես թէ նուազարանը նորա հոգին հետը տարեր է :

Ձայներէն ոմանց բնածին կամ ներքին գեղեցկութիւն ունենալէն ի զատ, անոնց միմեանց հետ ներդաշնակութեամբ կապակցելոյն մեծապէս կը նպաստէ զուգորդութիւն, որով բնականին վրայ արհեստական ալ աւելնալով քաղցրութիւնները կը կրկնապատկոխն: Ըմբռնման ծրագիրն ալ, մեծ գործ ունի ներդաշնակութեանց կանոնաւորութեան վրայ, որու հետ նաև պէտք է ճաշակ և ճարտարութիւն :

Շարժումն ալ գեղեցկութիւն կը սրածառէ, ինչպէս որ ամառնային զեփիւռները, ծովերուն վրայ ծածանումը, արտերուն վրայ ցորենի հասկերուն տատանումը, անտառաց ծառերու և թփերու վրայ ներգործած ձօճումը և նոցա ծայրերու թաւալումը և խոնարհումը գեղեցիկ կ'երևին մեզ. երբ հովի փշմանէն նաւի առազատներն ուռած, ակոսի պէս ծովը ճեղքելով, իբրև կենդանի՝ շարժուն, ուղղութեամբ դէպի իւր նպատակ նաւահանդիստ կը դիմէ, մանաւանդ ալիքներու ներգործութենէն նորա ել և էջ, մերթ այս և մերթ այն կողմն ձօճալով, ալիքներու յետադարձութիւնը և իրարու յաջորդական վետաւիտութիւնը մեզ մեծ հաճոյք կը պատճառեն :

Հիացմամբ կը նայիմք փրփրալից կարկաչահոսանքներու վրայ որք լերանց դլխէն ի վայր կը հոսին և գոռալով իրենց խարսխին վերայ կ'իջնան խորտակուելով: Շարժման զանազան ձևերը թէ՛ արագ լինին թէ՛ դանդաղ, իրենց հաճելի զիրք կ'ունենան. նաև շատ երկարատև շարժումներն ալ երբ իմացման բնական ընթացքին համաձայնին նորէն հաճելի են. իսկ ամենարագ շարժումները քիչ մը ժամանակ հաճութիւն տան նէ ալ, երբ չափէն աւելի արագութեամբ անցնին այն ժամանակ հաճութենէն աւելի, զլուսնք կը պատճառեն: Երբեմն շատ դանդաղ շարժումներ կան որք դարձեալ մեր իմացմանց բնական ընթացից դանդաղութիւն պատճառելը

նուն համար, նորէն ձանձրոյթ կը պատճառեն : Կանոնաւոր շարժումը՝ անկանոնէն նախապատիւ է :

98

Զուգորդեալ գեղեցկութիւն :

Գիտնալ պէտք է թէ մէկ տեսակ գեղեցկութիւն կայ, որ սիրզընական կամ սկզբնաժին գեղեցկութիւն կ'ըսուի. իսկ զուգորդութենէ կախեալ գեղեցկութիւնը, ինքն իրմէ գեղեցիկ բան չէ, միայն թէ մենք մեր յառաջագոյն տեսած գեղեցիկ առարկաները, զորս մեր մտաց մէջ պահած կամ մոռցած էինք, երբ ուրիշ գեղեցկութեան տեսարան մը տեսնելով կը զուարճանամք, զուգորդութեամբ այն մեր մտաց մէջ պահած տեսարանն ալ՝ ներկայ տեսարանին վերայ յաւելցնելով, մեր հաճութիւնները կ'աւելցնեն՝ նոյն գեղեցկութիւնները տեսնելով : Այս է ահա գեղեցկութեան զուգորդութիւն. ոչ թէ զուգորդութիւնը գեղեցկութիւն կուտայ մեր հաճութեան, այլ արդէն մտքի մէջ ունեցածնիս յիշեցնելով՝ նոր բերկրութիւն մը կը պատճառէ :

Այն վայրերը ուր որ նշանաւոր դէպքեր պատահած և քաղցր յիշատակներ ձգուած են ու այսօր ամայի դաշտեր դարձած, այն տեղերէն անցնող պատմագէտ ճանապարհորդը, զուգորդութեան զօրութեամբ, այն անցեալ յիշատակաց գեղեցիկ տեսարանները իբրև ներկայ իւր աչաց առաջ ունենալով՝ չկրնար այն գեղեցիկ քաղցրութիւններն անտես ընել. զի մէկ հայեցուածով զուգորդութիւն իրեն յիշողութեան կը բերէ իւր նախնեաց քաջութիւնները, իւր որորան եղած տեղը, ծննդեան և սննդեան վայրը, իւր ընկերակիցները, եկեղեցին և անոր պայծառութիւնը, վեհարանը և անոր վեհութիւնը, իւր ծնողաց քաղցր յիշատակները, բարեկամաց և սիրելեաց հետ ունեցած յարաբերութիւնները, խնձոյքները և ուրաթիւնները : Այս ամեն գեղեցկութիւնները, թէև զուգորդութիւնն ինքն իրմէ չտար մեզ, սակայն կարողութիւն ունի մեր մտաց մո-

ուսցութեան խորերէն հանել այն յիշատակները և իբրև կենդանի պատկեր՝ մեր աչքին տեսարանաց ներկայացնել :

Զուգորդութեան աղբիւրներէն բղխած գեղեցկութեանց մի բանին ալ՝ որ իւրաքանչիւր մարդու իրեն ճաշակի համեմատ հաճելի է , իւր ազգային երգերը , սովորութիւնները , զգեստոց տարազները , շինուածոց ձևերը , կերակրոց տեսակները և այլն են :

Գեղեցկութեան շարժութիւն : Սոյն հանգամանաց մինն , հանգեցնելէն է . միւսն , իբրև արտաքին առարկաներէ պատճառեալ , անոնց վերընծայուած հաճութիւնն է : Ամեն գեղեցիկ առարկայ ինք իւր մէջ յանկուցիչ բան մ'ունի , որով գեղեցկութիւն չունեցող առարկաներէն կը տարբերի : Սակայն լուսաւորութիւն մը ևս կայ , որ մեր միտք կը վերադարձնէ այն առարկաներուն վրայ : Այս իմացմամբ , կ'ըստիպուիմք ըսելու թէ գեղեցկութիւնը՝ թէ՛ բնածին է և թէ՛ զուգորդեալ :

Գեղեցկութեան շարժութիւն ըսած զգացումնիս , մինակ բնական բաներու վրայ հիմնեալ չէ , այլ արհեստի գործերու , երեակայութեան ստեղծումներու , իմացական և բարոյական բնութեանց տեսակ տեսակ ձևակերպութիւններու պատճառի և այլն : Մարդու մը տաց մէջ՝ բնածին ընդունակութիւն մը կայ շարժութեանց ընդհանրապէս , և գեղեցկութեան շարժութիւն , մասնաւորապէս : Կան առարկաներ ալ որ իրերու բնութենէն այնպիսի վիճակի մը մէջ են , որ անոնց իմացումէն գեղեցկութեան շարժութիւն կը հետևի : Ու մանք ալ այս հանգամանքներէն զուրկ են և անոնք որ այս հանգամանքն ունին , անոնց կ'ըսեմք ի բնէ գեղեցիկ . ասոնք երբ մեր մը տաց ներկայութեան դրուին , անոնց իմացումէն գեղեցկութեան շարժութիւն կը հետևի , առանց անոնց հետ մէկ տեղ յաւելեալ կամ մերձաւոր պարադաներու ազդեցութիւնը օգնական ունենալու :

Շատ առարկաներ կան , որք առանձին մտածելով գեղեցիկ չեն համարուիր , մինչև որ կերպ կերպ բաներու հաճոյական և զարթուցիչ յիշողութիւններու հետ չզուգորդուին , որք զուգորդութեամբ կը գեղեցկանան . և անոնք որ ինքնին գեղեցկութիւն ունին , սոյն պատճառաւ աւելի հաճոյական շարժութիւններ առաջ կը բերեն : Գեղեցիկ կարծուածներու և չկարծուածներու կարծեաց տարբերութիւն տուողը մեծ մասամբ զուգորդութեանց տարբերութենէն է :

Շարժութիւնք վսեմութեան :

Այն շարժութիւնները որք զեղեցկութեան շարժութիւններէն ուր շարժմամբ վսեմական են, կարգ մը *պոփ-սոփիզմ* են, որոնք զեղեցկութեան շարժութեանց հետ մէկ տեղ շատ բան ունին հասարակութեամբ և տեսակաւ իրարմէ շատ տարբեր չեն, որչափ որ աստիճանաւ : Երբ այս կրկին զգացումները քննեմք, երկուքի մէջն ալ յառաջագիտութիւն կը դանեմք, որք իւրեանց սաստիկ աստիճաններն ունին : Թէև մինն միւսէն աւելի վառվառն և մէկ քանի ժտար տարերքներու հետ խառնուած, բայց մեծ մասամբ էսպէս նման իրարու : Ամենամեծ վսեմութեան շարժութեան և զեղեցկութեան զգացմանց միմեանց հետ յառաջափրահան կապակցութիւն մը կայ :

Տկարէն հղօրագոյնին անյնեւու յառաջափրութեան մէկ օրինակը յառաջ բերելը բացատրութիւն մը կը համարուի :

Երբ մէկը գետի մը առաջին ակը կամ սկզբնական աղբիւրը կը տեսնէ, որ լեռներէն իջնելով, քանի որ պատտաւոր կերպով առաջ կ'երթայ, աստիճան աստիճան կը մեծնայ, դաշտէ ի դաշտ, ձորէ ի ձոր յորդելով և ընդարձակուելով վերջապէս լայնածաւալ Ովկիանոսի մէջ կը հոսի և կ'անհետանայ : Այն ժամանակ մարդուն ներս իմացուած զգացումները, որք առաջի եղած տեսարանէն պատճառեալ են, նոքա զեղեցկութեան շարժութիւններն են :

Վսեմութեան շարժման առաջ կուգան այն առարկաներու *դեմոնիստիկ*, որք մեծ տարածութիւն և ընդարձակութիւն ունին : Ինչպէս են ծովերու լայնածաւալութիւնը, դաշտերու ընդարձակութիւն և տարածութիւն : Անհնարին բարձրութիւնն ալ վսեմական զգացմանց կրնայ առիթ դառնալ : Ինչպէս, սպարզ գիշեր ժամանակի մէջ լուսին և երկնից զարդ եզուլ աստեղք իրենց շարժակամ ընթացքով և անխոտոր ճանապարհորդութեամբ վսեմ տեսարան մը կ'ընծայեն դիտող սէրին :

Պոյներն ալ՝ մարմնոց ձևերուն նման սահմանաւոր չափով մը կրնան վսեմ շարժութիւններ պատճառել . ինչպէս են արեգական ծագման շառաւիղներու գոյները, գիշերային հիւսիսայգներու և ծիրանի գօտիի գոյնզգոյն տեսիլքները, հրաբուխներու բոցերու գոյները՝ և այլն :

Չայներն ալ իրենց դերն ունին այս մասին մէջ . ինչպէս, քաղցրալուր ներգաշնակութիւնները, երգեհոնի դաշն և խորունկ աւազմունք, սաստիկ հովերէ շարժուած անտառներու ծառոց տարուբերելուն ձայները, ջուրերու խոխոջմունքը, որոտումները և այլն . նաև գետնաշարժները և դերբնական զօրութիւնները պատճառ կը լինին վսեմական զգացմանց : Մտաւոր բաներու զննութիւն ևս կը ծագի վսեմութեան զգացումն . իմացական զօրութիւն՝ որ մտքի մէկ յատկութիւնն է և նորա էրկային ալ վսեմ . վասն զի ամեն բանի շարժիչը զօրութիւնն է : Աւարկաներ ալ կան, որ բնականապէս վսեմ են :

Վսեմութեան շարժութիւնները մտամբ բնածին են, սակայն անոնց մեծագոյն մասն ալ զուգորդութեան մէկ արդիւնքն է . վասն զի, նոր վսեմութիւն մը տեսած ժամանակ, եթէ զուգորդութեանը նման օրինակ մը հին վսեմութիւնները մեզ չտխրեցնէր, այն նոր տեսածնիս այնչափ վսեմ չպիտի երևնար մեզ :

100

Եարժութիւննք ծաղու :

Մասնաւոր բնութիւն ունեցող կարգ մը շարժութիւններ ալ կան որք ծաղը շարժելու հաճութիւն և բերկրութիւն տուող զգացումներ են :

Այս շարժութիւններէն ստացած հաճութիւննիս՝ անբացատրելի մասնաւոր եղանակաւորութիւն մը ունի, որ առաջ կուգայ շարժութեանց պատճառ եղող անձին կամ բանին վրայ անպատշաճութիւն մը կամ անհամամատութիւն մը իմանալէն :

Մենք, երբ ուրիշի մը կամ առարկայի մը և կամ խորհրդի մը վրայ անակնկալ և անսովոր բան մը կը տեսնեմք կամ կը լսեմք, ծաղու զգացումը կ'ունենամք :

Հանճարաբանութիւնը յանկարծ մեր յուշ կը բերէ իրարու հետ կապակցութիւն ունեցող գաղափարներու հաւաքում մը, որք մեր վրայ ծաղրական զգացումներ կը պատճառեն : Ծաղր շարժող հանճարաբանը, երևելի, շքեղ և վեհ երևոյթ ունեցող բաները ճարտարիտութեամբ մը ցածցնելով այնպիսի եղանակաւ կը նկարագրէ, որ հանդիսականք յոչ կամաց կ'ըստիպուին խնդալու . վան զի հանճարաբանը ըստ կամաց հսկայն՝ թզուկ կը ձևացնէ, դաճաճին՝ հըսկայութեան հասակ կուտայ, կերպ կերպ երևութական բաղադրութիւններ կը շինէ, անքակտելին կը քանդէ . յարալեղ և եղջերուաքաղ ձևակերպութիւնները իբրև հաճոյատես յառաջ կը բերէ, անհետեւ յատմութիւններ կ'ընէ, սուտերը կը չափազանցէ, անյարմար խօսքեր և շարժումներ ընելով՝ արհեստական ձևակերպութեան մը տակ, ուրիշները ի ծաղը կը շարժէ :

Մարդուս ծիծաղը կը շարժի այն անձանց վրայ՝ որք կերպ կերպ թերութիւններ ունին . ինչպէս են, ինքնահաւանութիւն, յիմարական խօսքեր ու գործեր, նախանձորութիւններ, որկրամոլութիւն, ցուցամոլութիւն, բարկասրտութիւն, իմաստակութիւն, կրից շտապաւ յուզումն և շուտով անցնիլը ևայլն : Երբեմն ալ մարդկանց անզգուշութեան վրայ կը լինի այս բանը . ինչպէս, զինովի մը դըլտորուիլ և ինկնիլը, խենդի անկարգ շարժումները : Ծաղը՝ երբեմն անուղղելի մարդկանց գործնական դաս կը լինի յուզութիւն ածելու, վասն զի ծաղը՝ տեսակ մը նախատինք է . ուստի շատերը կ'ըզգուշանան անոր առարկայ լինելէ :

Զուարթութեան, քերկրութեան և ուրախութեան շարժութիւններ :

Առարկաներ կան (որոց վրայ նայելով կամ լսելով) մեր ներքին

զգացումները կ'արթնցնեն և պատճառ կը լինին մեր զուարթութեան, բերկրութեան և ուրախութեան. ինչպէս են քաղցր նուազարաններէ ընդունուած հաճութիւննիս, զուարճալի տեսարաններէ ստացած զուարթութիւննիս, մեր հեռաւոր բարեկամաց զալը լսելու ուրախութիւննիս և այլն :

Այս ուրախութեանց և զուարճութեանց մէջ՝ թոյնի գաւաթներ ևս կան պահած, որք երբեմն դառն և տխուր տպաւորութիւն կը ներդործեն մեզ. ինչպէս, բարեկամիդ ուրախութիւնները վայելած ժամանակ՝ տխրաւիթ զոյժ մը կ'առնես թէ հայրդ մեռաւ. նոյն կէտին ուրախութիւնդ արտումութեան կը փոխուի, այսպէս ալ երբ զուհարստութեանդ վրայ նայելով բերկրութիւն մը կ'ըզգաս, յանկարծակի լուր կ'առնես թէ նաւդ ընկղմեցաւ կամ վաճառատունդ կրակ առաւ. այն ժամանակ, քաղցրութեան՝ դառնութիւն կը յաջորդէ :

Վէ՛լք և սքսմո-լիւն : Վշտացեալը՝ իւր վիշտերը ուրիշին կը յայտնէ. իսկ տրտումը՝ ինքն իւր մէջ լղու կը մնայ և իւր տրտումութիւնը մէկու մը չյայտնէ :

Երբ նորաձև և անպիկնկալ բան մը կը տեսնեմք ընտութեան մէջ կամ հասարակ դէպքերու վրայ նոր կերպ պարզ շարժութիւն մը կ'իմանամք, անոր կ'ըսեմք զգացումն զարմացման կամ նխաջման և կամ **սքսմո-լիւն :**

Երբ զարմացման աստիճանը սաստիկ լինի, որ մարդուս բոլոր մտաւոր ներգործութիւնները կախ թողու, այն ժամանակ զարմացման՝ հիացումն և ապշութիւն կ'ըստի. երբ զարմանքի առիթ եղող եզելութիւնները և դէպքերը այնպիսի եզական և ապշեցուցիչ որպիսութիւններ ունենան, որ ստիպուիմք երկար ժամանակ անոնց վրայ յառած մնալու, այն ժամանակի զգացումները **սքսմո-լիւն** պիտի կոչեմք :

Չարմացումները և սքանչացումները երբեմն զմեզ այնչափ կը յափշտակեն, որ չեմք կրնար իմանալ թէ ո՛ր եմք և ինչ պիտի ընեմք :

Երբեմն տհաճելի զգացումներ կ'առնենամք և կը խորշիմք անոնցմէ, որոց կ'ըսեմք **սքսմո-լիւն**, **սքսմո-լիւն** և **սքսմո-լիւն**, որք ասոյ յիշանաբար իրարմէ տարբեր են :

Պարկարանաց, համեստութեան և ամբողջ շարժութիւններ ալ կան, զի երբ մենք զմեզ անվայել գործողութեան մը մէջ կը տեսնեմք, այն ժամանակ այս զգացումները կ'ունենամք, որք դարովանաց հանդամանքներ են, այսինքն անկարգութեան և քեզի շարժման վատկառանաց զէմ: Փախաստի և վեհերորութեան զգացմանը, պարտոյ և յարգանաց շարժութիւններ ևս կան:

Երբ մէկու մը վրայ դերազանց մտաւոր ձիւրք մը կը տեսնեմք, ինչպէ՛ս՝ իմաստութեան, հանճար, հշմարտութեան, արդարութեան և կամ արտաքոյ կարգի ձիւրքեր, քանր-բարոյութեան, վեհութեան և այլն, յարգանաց զգացումն կ'ունենամք, և ծայրագոյն վեհութեանց վրայ մեր յարգանքները մեծարանաց կը փոխուին, և մեծարանաց աստիճանի բառերութիւնն ալ պաշտելութեան կը փոխուի, այն ծայրագոյն խնամութեանց մէջ՝ որ միայն Աստուծոյ կը վերաբերի:

Բաղձանաց բնութիւնները եւ բնական զգացողութիւնք:

Բնական զգացողութեան բաժանմանց յատկական մէկ տարրն ալ այն մտաւոր հանդամանքն է, որուն բողոքն է կ'ըստի, որ միւս մտաւոր հանդամանքներէն կը տարբերի: Բաղձանքը՝ ամեն ախորժակներու, հաճութեան և կրից հետ առնչութիւն և կապ ունի:

Բաղձանաց տակ դտնուող մասնաւոր զգացումներուն՝ բաղձական զգացողութիւն կ'ըսեմք: Բողոքն է պարզ և մտաւոր հանդամանք մ'է հաճոյական բնութիւն ունեցող, որոյ նախընթաց զգացումը կայ, որ շարժութիւն մի է, և որ բաղձանքին ու բաղձացեալ իրին իմացման կամ ծանօթութեան մէջ տեղը կը մտնէ: Երբ զգացում մի է, բոլորովին տարբեր է, թէ առարկային իմացումէն (որ իրմէ առաջ է) թէ առարկայի վրայ եղած բաղձանքէն (որ իրմէ ետք կուգայ):

Ուրեմն առանց շարժութեան բաղձանն անհնար է: Բաղձանաց զգացողութիւնները, շարժութիւններէն արեւելի հաստատուն են, զի

շարժութեան զգացումները արագութեամբ կուգան, կ'անցնին կ'երթան, մտայ երես կ'երնեն և կ'իջնեն (յուզեալ ծովու անհաստատ արեաց պէս)։ սակայն բաղձանաց զգայութիւնք, որք ծագմամբ ժամանակաւ յետագայ են և անոնց յուզեալ աշխրներու մէջէն ելած կամ անոնցմէ ծագած կրնան համարուիլ, այնչափ զիւրաշարժ և վաղանցիկ չեն. անգամ մը որ իրենց յատկացեալ տեղ զանեն, քիչ շատ հաստատութեամբ հոն կը մնան. ասոր համար մտայ զգացումները անոնց մէկ հանդամանք կրնամք համարել։

Բաղձանաց հանդամանքներէն մին ալ այն է որ միշտ որոշ առարկայ մը կը վնտուէ, և առանց առարկայի անհնար է բաղձանք առաջ բերել. ինչպէս է բանտարկելոյն իւր ազատութեան բաղձալը, պանդխտոց իւրեանց հայրենիք վերադառնալուն բաղձալը։ Բաղձանաց աստիճանի սահմանը, երբեմն բաղձացողի ֆիզիքական վիճակէն կախումն ունի, երբեմն ալ առարկայի յատկութեան կողմէն։

Երբ առարկան զրաւիչ է, ի հարկէ բաղձանքներն ալ բուռն կը լինին։ Իմացական հասողութիւնն ալ իւր ըմբռնման աստիճանին համեմատ ներգործել կուտայ բաղձացողին. բաղձալին որչափ որ որոշ ըմբռնուի, այնչափ առարկայն եղած բաղձանքն ալ բուռն կը լինի. եթէ կամքը հաւանութիւն չտայ, բաղձանքն ինքնին կարող չէ ներգործութեան դալ, թէև գալ ևս ուզէ՝ կամքը զայն կը բըռնագատէ և կ'արդելու։

103

Բնագղումն։

Երբ բնաւ բանի մը վրայ չխորհած և չմտածած յանկարծակի զայն անանելով առ այն բաղձանք մը կ'ուզդեմք, անոր քնազգոտն կ'ըսեմք. քանզի միայն քնաութեան ազդուելով առ այն բաղձանք կ'ունենամք։

Երբ բնութեան մէջ մի քանի զօրաւոր և անփոփոխ անկանխա-

խորհրդեր մեր մտնքներ կան, որոց արագաշարժ դրդիւններէն առաջ եւ հաճ արդեանց՝ բնադրումն կ'ըսուի. վասն զի առանց մտքի խորհրդին և տրամարանութեան ու կամաց հաւանութեան, լոկ գրգռման արդիւնք մի է :

Բնադրման գործերը, երբեմն մտաւոր են և երբեմն մարմնավոր. Այս մարմնական բնադրումը, կենդանեաց վրայ աւելի կը փայլի, որք զիստես թէ խորհրդով կը գործեն. ինչպէս է, թունոց բոյն շինելը, մըջուններու ձմեռուան համար ուտեստ սպարաստելը, մեղուններու մեղը շինելով պաշար պահելը, շերամներու մատաքս հիւսելը, թունոց ամառնային և ձմեռնային տեղափոխութիւնը և այլն, որք նախախնամութեան մէկ տարրն է նոցա խորհրդեան պակասութեան թերին լեցնելու համար : Բնադրման՝ կենդանեաց վրայ բրած ներգործութիւնն ինչ աստիճան սաստիկ լինելուն մէկ օրինակն առաջ բերեմք : Ար պատմին թէ Աալէն փիլիսոփայն անդամ մը ուղ մը առաւ իւր սատկած այժ մօրմէն : Այս կենդանին, որ բնաւ բան մը կերած չէր և ոչ տեսած՝ մօրմէն առած անդէն ի գատ, երբ սենեկի մը մէջ գրուելով քիչ քիչ տարցաւ ու կենդանութիւն զգաց, փիլիսոփայն իբրև փորձ շատ մը ամաններ պատրաստելով, ոմանց մէջ գինի, ոմանց իւղ, ոմանց մեղր և ոմանց կաթն և ուրիշներու այլ և այլ հեղանիւթեր լեցնել տալով, այսպէս ալ կարգ մը հ'նտեղէն և պտուղներ՝ զատ զատ դնել տուաւ. երբ կենդանին ոտք ելաւ, գնաց այն ամեն բաները հոտտելէն յետոյ՝ կաթի ամանին մօտեցաւ, սկսաւ կաթը խմել ի մեծ զարմացումն հանդիսականաց : Երկու ամիս յիշեալ կենդանին կաթով սնուցանելէն վերջ, տեսակ տեսակ տուռկեր, ընձիւղներ, խոտեր, տերևներ բերելով դարձեալ զատ զատ շարեցին և կենդանին թող տուին անոնց մէջ. նա գնաց այժերու սովորական խոտերէնի վրայ և սկսաւ անկէ ուտել :

Մարդկանց շնչառութեան գործողութիւնը բնադրմամբ կը կատարուի. ծծելը և կուլ տալը շատ մը յօդուածոյ գործողութեանց պէտք ունի, վասն զի երեսուն զոյգէն աւելի մկանուք կը հաշուին, որոց ամենքն ալ պէտք է որ գործեն ամեն մէկ ումոյ ներս առնուած ժամանակ, և այս մկանունքներու ամեն մէկը իւր յատուկ

ջիզն ունի, որ առանց անկէ ներգործութիւն մը ընդունելու չկրնա՞նար գործել, նաև այս բոլոր մկանունքներու և ջղերու գործելը յանկարծական չէ, այլ յաջորդական կարգով մը կը գործեն, և գործելնին որչափ էապէս հարկաւոր է, այս կարգապահութիւնն ալ նոյնչափ անհրաժեշտ է: Այս կանոնաւոր և մանուածոյ գործողութիւնն արհեստի ամենանուրբ կանոնաց համեմատ կը յառաջավարի: Նորօգնութիւն մը որ ոչ արհեստ ունի, ոչ գիտութիւն, ոչ փորձառութիւն և ոչ ունակութիւն, իւր անկարող մարմնոյն պաշտպանութեան առաջին ճիղը և յանկարծական ցատումները՝ անշուշտ բնազդումն են: Այսպէս ալ մի քանի կիրքեր ցանկականին կը վերաբերին: Յասմական բնազդումն են, տղային ոտք քարի զարնելէն վերջ, այն ցաւէն բարկանալով քարը պատժել ուզելը: այսպէս ալ վայրենի ազգաց պատերազմի մէջ իրենց վրայ եկած սլաքները վէրքէն քաշելով կտոր կտոր ընելը: Բւր որ արամաբանութիւն իւր զօրութիւն չկրնար ի գործ դնել, հոն հարկաւոր է բնազդումը:

Ախորժակ:

Նորօգնութիւնը՝ բաղձանք մի են, որ անօթութեան և ծարախ կը վերաբերին. իրենց ծագումն մարմնէն է, և ասոնք հասարակ են մարդոց և կենդանեաց, նաև ասոնց գործողութիւնը շարունակ չէ՝ երբեմնական է:

Ախորժակները, իրենց հետ անհանդստութեան զգացումը ևս կապուած ունին. այս անհանդստութեան զգացումը միշտ բաղձանքէն կամ ախորժակէն առաջ կ'երթան կամ անոր կը նախորդեն և անոր էական հանգամանքն են: Ախորժակները մեր կենդանութիւնը պահպանելու համար սահմանուած են: Առանց ախորժակի բանականութիւնը կարող չէ մեր կեանքը պահպանել և նորա պաշտօնը կատարել:

Ախորժակն է որ կ'ընտրէ կերակուր ուտելու և ջուր խմելու ժամանակները, նոցա օգտակար անասկները և որչափ աննեղու քանակութիւնը :

Երբեմն վայելուչ բաղձանք մը կուգայ կը միանայ ախորժակի հետ, զայն գրգռելով կը շարժէ և անկէ առաջ գալիք հեշտութիւնը մեզ կը ներկայացնէ : Երեակայութիւն և գաղափարաց զուգորդութիւն կ'ընկերանան կրից և երբեմն բարոյական կարողութեանց, որոց հետ յօդուածոյ կիրք մը կազմելով՝ այն յօդուածոյ կրից մէջ ախորժակը միայն մէկ տարր կը լինի :

Այս կիրք որչափ որ յագեցնել ուզեմք, այնչափ ալ նա անյագ կերպով կը բռնանայ, մինչև որ անկարելի կը լինի անոր բնութեան դէմ դնել : Որեմն ախորժակը ինքնին հեշտական չէ, մինչև որ վերը յիշուած յօդուածոյ կրից հետ չմիանայ :

Արհեստական կամ ստացական ախորժակներ ալ կան որք սովորութեամբ ունակութիւն եղած են, զորօրինակ, ողելից ըմպելիները, ափիոնը, ծխախոտը, դեղօրէից գործածութիւնը և այլն : Այս բաները մարդու ջղային կազմածք գրգռելու զօրութիւն մը ունին և այդ գրգռութեան միջոցով հեշտութիւն մը կը պատճառեն :

Այս հաճոյական գրգռութենէն անմիջապէս ետք՝ նոյն չափով թուլութիւն և ուժահատութիւն մը կը յաջորդէ, որ անկէ ազատելու համար ենթակայ եղողը՝ կրկին արբեցուցիչ ըմպելիքին կամ դեղին կը դիմէ : Այս միջոցով չէ թէ իւր թուլութիւնը կ'անցնի այլ իւր ջիղեր նորէն կը գրգռուին և կ'արթնան, որուն ետեւէն կրկին լքումն և թուլութիւն կը յաջորդեն :

Ասանկով, կրկին և կրկին կը գործածէ ողելից ըմպելիքը, ծխախոտը, ափիոնը կամ ինչ արբեցուցիչ բան որ սովորութիւն բրած է, մինչև որ ախորժակը այնչափ կը զօրանայ, որ ալ բոլորովին կը յաղթէ իրեն և գերի կ'ընէ զինքը և անոնց շարաշար գործածութեամբը մարդկութենէ կը հանէ և անասունի կարգ կ'իջեցնէ :

Այս առաջին սխալական քայլն առնելէն ետև՝ այսպիսի ունակութենէ մը զերծ մնալուն մէկ հատիկ ճամբան, արբեցութեան հաճոյական գրգռութենէ ետ կենալն է, մինչև որ բոլոր մարմնին գրութիւնը իւր բնական վիճակի գտնէ և իւր աղէտքը իւր ճգամբը վրայէն հեռացնէ :

Բոլոր ախորժակաց գործողութիւնը երկուք է, ազդական և կամաւորական. թէ որ իբրև իրենց վերջին նպատակ, իրենց յիպատեզին հասնելու համար ի գործ գրուելու ըլլան, առանց ուրիշ բանի նկատողութեան, այն ատեն իրենց գործողութիւնը յայտնապէս զուտ ազդմանց գործողութեանը նման կ'ըլլայ:

Սակայն առաջին անգամ յագենալէն ետև կրնան ներքին ներգործութեան վրայ ազդել ոչ այնչափ իրենց վերջին վախճանը դիտելով, այլ մանաւանդ զիրենք յագեցնելէն առաջ գալու երջանկութիւնը մտածելով. և ասանկով երբեմն կը պատահի որ իրենց ներգործութիւնը առջևնին եղած վայելման նկատմամբ՝ խռովեալ և բռնական կ'ըլլայ:

Բայց սակայն, այս տեղ մեր մտքին ուրիշ սկզբունքներ կրնանք օգնութիւն առնել, զանոնք մասնաւոր աստիճանաւ մը սանձահարելու, կանոնաւորելու և զիտաւորութեամբ մը զանոնք վարժեցնելու համար:

Եւ որչափ որ այս բանը ընելու կարող ըլլամք, յայտնի է թէ, անոնք ալ այնչափ կամաւորական ներգործութեան մ'ընդունակ եղած կ'ըլլան:

Եւ ահա ախորժակաց բարոյականին հիմը հոս է. որչափ որ ասոնք ըլկ ազդական ներգործութեամբ գործեն, չենք կրնար ըսել թէ բարոյական որպիսութիւն ունին. որովհետև թէ բարի ըլլան, թէ չար, իրենց սեպհական տեղը շատ օգտակար են. սակայն բարոյական գիտողութեամբ, պարզապէս իբրև անմեղ նկատուելու են:

Միայն կամաւորական ներգործութեամբ գործած միջոցին, կամքին հասողութեանը և իշխանութեանը տակ ինկած ատեննին է որ հնարաւոր կ'ըլլայ իրենց բարոյապէս բարի կամ չար և կամ առաքինական կամ մոլեկան լինելը հասկցուի:

Այս կերպով ախորժակաց վրայ եղած առաքինութիւնը ու մոլութիւնը, չէ թէ նոյն իսկ ախորժակներուն իրենց ներքին բնութեանը մէջն է, այլ իրենց կիրաւութեանը վրայ կը կայանայ, և միայն այն կիրաւութիւններուն, որոնք կամքին իշխանութեանը տակ կ'իշխնին:

105

Հակամիտութիւնք :

Հակամիտութիւնք , որոյ հաւանութիւնը առարկային կողմ կը գառնայ , կշիռքի մէտի պէս , իւր մէջն ունի անձնապահութեան սկզբունք կամ պրեւու բաղձանք , հետաքրքրութիւն կամ գիտութեան բաղձանք , ընկերականութիւն կամ ընկերութեան բաղձանք , ինքնասիրութիւն կամ երջանկութեան բաղձանք , պատուոյ բաղձանք և այլն :

Անշնապահութիւնք այնպէս մի սկզբունք է , որ շատ անգամ և գրեթէ միշտ դժուար պարագաներու մէջ զմեզ կը հարկադրէ մեր ամենասիրելի ինչք և ստացուածք տալ՝ մեր անձը կամ կեանք փրկելու համար : Երբեմն պատուոյ , հայրենասիրութեան և պարտականութեան զգացումները կը մրցին և կը յաղթեն այս զգացման : Անձնապահութիւնը կրկին է . ազգային և կոմսոբային : Ազգական կամ բնազգականը կը պատահի , երբ մարդս ինչալու վիճակի մէջ կը գտնուի . բնազգեցութեամբ ձեռք կը կարկառէ ինքզինք պաշտպանելու կամ բռնելու համար . սոյն գործողութեանց երբ տրամաբանութիւն և հետազօտութիւն միանայ և կամաց որոշումն ալ յարելումն լինի վրան , այն ժամանակ կամաւորական կը համարուի :

Հետաքրքրութիւնք մեր բնական բաղձանքներէն մին է , որ միշտ հետամուտ կը լինի իմանալու ամեն արտաքոյ կարգի և հետաքրքրական դիպուածոց և պատահարաց անցքերը և անոնց սկզբնապատճառները : Բանաստեղծները և առասպելագատումները շարունակ կ'աշխատին որ իրենց գրուածոց և վէպերուն մէջ միշտ նորանշան կամ արտաքոյ կարգի դէպքերու տեղի ունենալը պատմեն , որպէս զի ունկնդրաց հետաքրքրութիւն շարժելու նպատակ կարողանան :

Հետաքրքրութեան մէջ մասնաւորապէս ուսանողները՝ աղջիկ , խուլերը , մանջերը և կոյրերը մեր մտաց մէջ նմանողութեամբ հակամիտելու սկզբունք մը կը ձգեն , որով կը բաղձանք ուրիշներուն նմանիլ կամ անոնց բրածին պէս ընել և կամ նոցա պէս խօսիլ

և այլն . քաջերուն օրինակին նմանիլ , խոհեմներու ընթացքն օրինակել , առաքինիներու վարքը մեզ օրինակ առնել : Սակայն չար օրինակներու հակամիտութիւն ևս կայ , որոցմէ հեռանալ պէտք է . կայ նաև պարտաւոր իշխան հակամիտիլ մը , որ մեծ ներդրածութիւն ունի մեր վրայ . պատուոյ իղձը , մեր կեանքէն աւելի արժանիք ունի . շատեր կան որ կեանքերնին կը զրկեն , պատիւնին պահելու համար . տղայք անդամ երբ փոքր անարգանք մը կրեն իսկոյն բնական զէնքերով վրէժխնդրութեան կը շարժին և մեռնելու կամ մեռցնելու չափ առաջ կ'երթան . ասոր հակառակ՝ յարգանաց և մեծարանաց ալ պարանոց կը խոնարհեցնեն և մեծամեծ զոհողութիւններ կ'ընեն զայն ձեռք բերելու համար :

Վերջապէս այս բաղձանք մարդուս մտաց բնական և էական կազմուածքին մէկ մասն է : Անն մարդիկ ալ որք իրենց մասնաւոր շահերու և առժամանակեայ հանդստութեան կը ծախեն այս շնաշխարհիկ սկզբունք . ոմանք դերեզմանէն վերջ ևս կը փնտոեն այս պատիւը , անոր համար այնպիսի գործեր կը թողուն որ այս գործոց պատիւն իրենց ետեւէն յաւերժանայ : Ինչպէս որ յաճախ կը տեսնեմք ոմանց ետեւէն պատիւ , յարգանք ու զովութիւն , և ոմանց ետեւէն նախատինք , արհամարհանք և անէծք :

Ստացման քաղցն : Զինուորը՝ դափնի պսակ մը ստանալու համար՝ կեանք կուտայ . իշխանը՝ աթոռ մը ստանալու համար՝ մեծամեծ պարտականութիւններ կատարելու ուխտ և դաշինք կը հաստատէ . փոքր տղայք ալ բնականաբար այս բաղձանքն ունին , ինչպէս որ իրենց խաղերու մէջ ի գործ կը դնեն նախադասութեան , աթոռոց և այլն բաղձալով , և զանոնք ստանալու իղձը կը յայտնեն և կ'աշխատին ձեռք բերելու :

Ստացման բաղձանքը , ուրիշ հակամիտութեանց նման ազդական ներդրածութիւն ունի . սակայն իւր բարոյական բնութիւն՝ բոլորովին իւր կամաւորական ներդրածութեանց վրայ կայացած է . Այս բաղձանք՝ երբեմն անմեղ է իւր գործերով , երբեմն առաքինի և երբեմն ալ մոլի . Օրինակի համար , երբ օրինաւոր միջոցներով և աշխատութեամբ կը բաղձամք հարստութիւն մը ձեռք բերել , այս անմեղ է , երբ զայն ձեռք բերելով բարի նպատակի մը գործ :

ածելու բաղձանք կ'ունենամք, այս առաքինական է. բայց երբ բաղձանք կ'ունենամք յափշտակութեամբ, զողութեամբ, զրկանօք և անիրաւութեամբ հարստութիւն ձեռք բերել (նպատակնիս ինչ ալ որ լինի) զործը մոլեկան է մանաւանդ թէ անարդարանալի:

Զօրութեան բաղձանք մ'ես ունիմք, որ մեր մտաց մէկ ստորոգելիքն է. ասոր վրայ հմտութիւն կ'ունենամք ներքին իմացականութեամբ, այսինքն զգայարանաց հետ ուղղակի (կապակցութենէ) անկախութեամբ զործող իմացականութեան մէկ ներգործութիւնով: Զօրութիւնը ոչ կը տեսնուի տարածութիւն ունեցող բանի մը պէս, ոչ ալ կը շօշափուի նիւթականի պէս, և ոչ ճաշակման և կամ հոտառութեան առարկայ կը լինի, այլ մտաց կը յանձնուի սկզբնական թելադրութեան ներգործութեամբ: Երբ այդ ներգործութեան յարմար առիթները պատահին, զօրութիւնը զգայարանաց տակ չմնար, սակայն զգայարանաց ծանօթ գոյութեան նման՝ իրական և շարժութեան ու բաղձանաց առարկայ եղող բան մը կը լինի, և մտաց տեսութեան առջևը որոշ և իմանալի երևոյթով մը կ'ըմբռնուի:

Ինչպէս որ տարածութիւն և գոյն ունեցող նիւթ մը մեր մարմնոյ աչաց կը տեսնուի, այսպէս ալ մենք բաղձանքի զօրութիւն ունիմք կրնամք բեւ. զի ուր որ բան մը կամ առարկոյ մը կայ, հոն զօրութեան բաղձանք մ'ալ կայ: Զօրութեան բաղձանքը բնական է մարդուս մտաց, կամ զօրութեան բաղձանքը մտաց մէկ բնածին սկզբունքն է: Զօրութիւնը ինքն իւր բնութեամբ բաղձալի բան մի է և ամեն մտաւոր էակաց մէջ գոյացական ստորոգելին է: Զգայական և իմացական գոյութեան և երջանկութեան բաղձանք՝ բնական է մարդուս և այս երկու բնական բաղձանքները (առանց զօրութեան) անհնար է որ լինին, վասնորոյ կը հետեցնեմք թէ, զօրութեան բաղձանք մարդոց բնութեան մէջ էական և ինքնաբոյս բան մի է: Փոքր մանուկներն անգամ, երբ իրենց գողողջուն զօրութիւնները ի գործ կը գնեն, մեծ հաճութիւն կ'ըստանան և հազարաւոր շարժումներ կ'ընեն իրենց տկար զօրութեան վրայ նոր զօրութիւն մը յաւելում ընելով զործ մը կատարելու համար: Զօրութիւնը բնազդմամբ և կամաւորութեամբ ի զործ կը դրուի, ի բարին ալ

կը գործածուի ի չարն ալ : Աերջապէս ամեն բանի մէջ զօրութիւն կայ . ամեն գործողութեան և գործոց մէջ զօրութիւն հարկաւոր է : Մարդկանց զօրութեան միացումը՝ իշխանութիւն կը կազմէ . զօրութեան տիեզերական աղբիւրը՝ Արարչապետին ձեռքն է :

Մարդս Ինքնասիրութեան և Երջանկութեան հակամիտեալ բաղձանքներ ալ ունի . կը սիրէ զինք ամենէն և ամեն բանէ աւելի , յարգանաց ու մեծարանաց կը բաղձայ , մեծ անուն վաստկիլ և մեծ իշխանութեան հասնիլ կ'ուզէ , կ'աշխատի և կը համբերէ , ոչ միայն ներկային , այլ և ապագային համար . նաև յախտենական փառքի մը հասնելու բաղձանքով՝ բարիք կը գործէ և առաքինական գործողութիւններ կ'արտադրէ :

Ինքնասիրութեան մեր բնութենէն չ'որոշուիր , զի անոր էութեան մէջ տնկուած է . իսկ Երջանկութեան՝ ինքնասիրութեան ապակասնեալ կամ խանգարեալն է : Ինքնասիրութիւնը օրինաւորութենէն չշեղելով՝ առ Աստուած , առ ինքն և առ ընկերն ու ընկերութիւնն ունեցած պարտքերը կը կատարէ . իսկ անձնասիրութիւնը՝ իւր իշխանեցող ազդեցութեան տակն եղող արարածը կը նուաճէ և մինչև իսկ կը յանդգնի ինքզինք իւր ընկերէն և Աստուծոյ նախապատիւ դասելու , առանց նոցա շահուն և պատուոյն խնայելու : Ինք՝ միայն իւր կարծեցեալ օգուտ կը փնտռէ : Ինքնասիրութիւնը՝ իւր ընկերը իւր անձի պէս կը սիրէ . անձնասիրութիւնը՝ զայն կը կեղեքէ և նորա պատիւը կը կապտէ , իւր պատուոյն վրայ յաւելուած մ'ընելու զեղով . մինն՝ արդարութեան պահանջը իւր իրաւունքէն նախապատիւ կը դասէ , միւսը՝ իւր շահը արդարութենէն բարձրապատիւ կը բռնէ : Ընկերականութեան սկզբունքը մեր մտաց մէջ սկզբնական ստորոգելիք մի է , զի մարդիկ , բնապէս (առանց որ և իցէ շահու նպատակի) իրենց նմաններու ընկերութեան կը բաղձան . և այս մեր մտաց մէկ ձգտումն է , առանց ընկերութենէն առաջ եկած բարիքները ի նկատի առնելու : Մարդիկ լոկ բնազդմամբ ընկերականութիւն կը սիրեն , և այս իւրեանց բաղձանաց մէկ հանգամանքն է . այս ընկերասիրութեան փորձը կը տեսնենք տղայոց վրայ ալ , որք միշտ ընկերաց հետ կենակցիլ և կենցաղավարուիլ կ'ուզեն :

Այս բանը այնչափ բնական է մարդուս, որ եթէ իրենց նմաննին չգտնեն՝ կենդանեաց, թուչնոց, չորքոտանեաց, ձկանց և ամենամանր ժժմունքներու հետ անգամ կ'ուզեն ընկերակցիլ: Մարդիկ իրենց ընկերակիցներէն բաժնուած ժամանակ, շատ մտաւտանջութիւն և անհանգստութիւն իմանալով՝ երկար ժամանակ ալ անմխիթար կը մնան մինչև որ նոր ընկերներ գտնեն:

Կան ընկերութիւնք ալ, որք իրարու դէմ կ'եղնեն, զիրար կը փնասեն, պատերազմ կը բանան, միմեանց բարեաց վրայ կը նախանձին, միմեանց փնասիւնք կը հասցնեն և զրկանքներ կ'ընեն. ասոնք բնական բաղձանք չեն. ասոնց մէջ՝ շահու, փառասիրութեան, իշխեսլասիրութեան, նախանձու և ատելութեան կիրքեր կը մտնեն. երբեմն ալ մեծ մասամբ սխալ ըմբռնումները՝ այդ գեղեցիկ սկզբունքը ի շարն և ի փնասակարն կը յեղաշրջեն:

106

Բարեատեաց կիրքեր:

Կիրքերը, ուրիշ տեսակ բաղձական զգացողութիւններէ կ'որոշուին. նախ՝ սա հանգամանքով, որ անոնցմէ աւելի յօդուածոյ են: Երկրորդ՝ այն պարագայով, որ մեր անոնց վրայ ունեցած համարումներու մէջ աստիճանաւ բարձր են, բաց ի որոշ երկրորդական կամ ստորակարգեալ որոշիչ նշաններէ կամ հանգամանքներէ:

Կիրքերը, մտաւոր հանգամանքներ են, որք թէև մասամբ իւրիք պարզ շարժութիւններ կը համարուին, սակայն միանգամայն պարզ շարժութիւններէն կը տարբերին, վասն զի իրենց մէջ մաս մը բաղձանք կոչուած մտաւոր հանգամանքներ ունին: Մէկը կ'ըսէ. «Կիրքերը միայն շարժութիւն մի են հաճելի կամ անհաճոյ, և անոնց հետ մէկ տեղ կցուած բաղձանք մը»: Կիրքերը երկու տեսակ են. Բարեւեր և Բարեարեաց: Բարեատեաց կիրքերը, իբրև ընդհանուր բան մը, անհաճոյ շարժութիւն մը կը բովանդակեն, անոր հետ մէկ տեղ շարեաց բաղձանք մը միացած, անհաճոյ շարժութեան

պատճառ եղող առարկային դէմ. իսկ բարեւեր կիրքերը, ասոր հակառակ, մեծ մասամբ հաճոյական շարժութիւն մը կը բովանդակեն, անոր հետ մէկ տեղ բարութեան բաղձանք մը կըցուած, հաճութեան պատճառ եղող բանին վրայ:

Սակայն այս երկու կարգ իրարմէ զատող հանդամանքը՝ իրենց բովանդակած շարժութեանց տեսակը չէ, այլ՝ անոնց հետ միացած բարւոյն կամ չարին բաղձանքն է:

Յոսոսան կամ **բարի-բիւն**: Ասոնք միւս կիրքերու նման յօգուածոյ են բնութեամբ, և իրենց մէջն ունին անհաճոյ կամ ցաւալի շարժութիւն մը և անոր հետ մէկ տեղ բաղձանք մը տհաճութիւն և ցաւ տալու այն բանին՝ որուն որ շարժած է: Երբ ուրիշներու իրական կամ կարծեցեալ ապօրինաւոր մէկ գործի պատճառաւ անհաճոյ կամ ցաւալի շարժութիւն մը կ'ունենամք, բնականապէս մենք ալ կը բաղձամք (այսպիսի պարագաներու տակ ծագող սրտմտութեան կիրառութեան, անոր նման ցաւալի զգայման) հատուցումն ընել պատճառ եղող անձին կամ ներգործողին:

Կիրքերն ալ (ախորժակաց նման) երկու տեսակ ներգործութիւն ունին, **ազդելն** և **կոտորելն**: Երբեմն, յանկարծական և առանց խորհրդի ու մտածութեան կը գործեն, երբեմն ալ, մտածելով և մտաց կանխորոշ դիտաւորութիւններով: **Յոսոսան**, որ ազդականի մէկ զրգիւն է, ի գործ կը դրուի այն ամեն բաներու վրայ, որք մեզ մեծա կամ նեղութիւն կուտան դիտմամբ, կամ առանց դիտման:

Այս ցասման գործը կայծակի արագութեամբ կը զրգուի (մեր միտք անոր ետեւէն չկրնալով հասու լինիլ թէ զիտմամբ է, թէ առանց զիտման) ուստի, լոկ բնազգմամբ չխորհելով իւր զայրոյթ ի գործ կը դնէ առանց հետեւութեան վրայ մտածելու: Այս բնազգմամբ եղած ցասումն, երբեմն զազանօրէն գործել կուտայ մեզ և մինչև իսկ քարի և փայտի հետ կուռելով զանոնք կը պատժեմք. այս կիրք զմեզ կը պաշտպանէ շատ անգամ յանկարծական և անակնկալ արկածներու մէջ:

Իսկ կամաւոր ցասումը, քիչ շատ խորհելով համբ կը գործէ: Կարագաները կը քննէ, եթէ ցասման զայրոյթ ի գործ դնելու

պէտքն արդար լինելը տեսնէ, այն ժամանակ կամաւ կը գործէ և սորա առիթը միշտ անխրաւ թիւն է, և անոր դէմ ի գործ կը դնէ իւր զօրութիւն :

Ամաւորական ցասումն ի նկատի կ'առնու գործ և գործողի դիտաւորութիւնն ու նպատակը և միջանկեալ պարագաները : Երբ ասոնց ամենքն ալ անխրաւ գտնէ՝ ցասմամբ, արդարութեան դաւազանաւ կը պատժէ զայն անխրաւութիւն : Բարկացողն ալ ցասման մէկ տեսակն է քիչ տարբերութեամբ, և այս կիրքերը դարձեալ չարակամ կրից մէկ տեսակն է, որ իւր սաստիկ յուզմամբ և ալէկոծութեամբն մեր խաղաղութիւնը կը վրդովէ և երջանկութիւնը կը կորսնցնէ :

Նախնայն ալ ցասման մէկ թիրութիւն է, իւր ամենաանարգ և արհամարհելի գործերով : Այս կիրք, միշտ դատապարտուած է և կը դատապարտուի արդարութեան վճիռներէն, սակայն չըզպատանար : Արեւելն ալ ասոնց կարգէն կը սեպուի, որ դարձեալ իւր քննադատելի կողմերը և եպերելի գործերն ունի : Իւր նմանին ֆեստող և արհամարհող վերոյիշեալ չարակամ կրից հետ մեկ տեղ, ուրիշ շատ մը կիրքեր ալ կան, որք դարձեալ իրենց յոռի ներգործութիւններն ունին : Ասոնք չափաւորութեան մէջ պահելու միակ միջոցն է դաստիարակութիւն՝ մտաց և խղճի :

107

Բարեւէր կիրքեր :

Սէրոյ կիրքը, միւս կիրքերու նման յօգուածոյ է բնութեամբ : Եւ իւր մէջ կը բովանդակէ բանէ մը պատճառեալ հաճոյական շարժութիւնը և այն բանին վրայ բարութեան բաղձանք մը : Սիրոյ առարկայ եղող բանը, հաճութեան շարժութիւն զրգուելու կարող որպիսութիւն մը ունի, ձեռք, գեղեցկութեան, յարաբերութեանց, ընտրութեան, իմացական կարողութեանց, գերազանցութեան և բարոյական հանդամանաց պատուականութեան վրայ : Այս շարժութիւնը

իւր ետևէն եկող բազմանոց հիմն է. սակայն տիրապէս կիրք կազմող շարժութեան և անոր յաջորդ բազմանոց անլուծանելի կապակցութիւնն է : Ասոր յարակից են բարեկամութիւն, յարգանք և այլն :

Սիրոյ աստիճաններն իրարմէ տարբեր են . զի այլ է ծնողական սէրը, այլ է որդիականը . այլ է եղբայրականը և այլ ընկերասիրական կամ մարդասիրականը . այլ է հայրենասիրականը և այլ բարեկամականը . այլ է երախտադիտականը և այլ կարեկցականը և գթասիրականը : Սէրն ալ միւս կրից պէս, երբեմն առանց մտածելու և խորհրդածութեան, յախուռն բնազգմամբ կը գործէ . բայց երբեմն շատ կամ քիչ կանոնաւորութեան ենթակայ լինելով խորհրդիս սահմանը չկոխտե՛ր, սահմանուստ կերպով կամաց հասնութեամբ կը գործէ :

Ծնողական սէրը կամ որդեսիրութիւնը մարդուս մէջ ընդարոյս և բնածին է, այն առնչութեամբ, որ որդին իւր ծնողաց արիւնն է . ծնողն ալ՝ իւր որդին իբրև իւր մարմին և հոյին կը սիրէ : Այս անբակտելի կապակցութիւնը այնչափ կ'ընդարձակէ սիրոյ սահմանը, որ ծնողը իւր կատարած ամենագծուար և անտանելի պարտականութիւնները առ ոչինչ կը համարէ որդիական սիրոյն առջև : Մարդկանց, իրենց որդւոյ վրայ ունեցած սիրոյ մէկ մասը կըրնայ կամաւորութեան և խորհրդածութեան մէկ արդիւնք համարուիլ այն տեսակէտով թէ, ծնողաց այս սէրը իրենց զաւակներէն ապագայ բարիք մը յուսալու մէկ փոխարինութիւնն է, զոր յառաջագոյն կուտան անոր : Սակայն սիրոյ բնական լինելն ալ չ'ուրացուիլու և ասոր յայտնի ապացոյց կը տեսնեմք բանականութիւն չունեցող միւս կենդանեաց վրայ, որք լոկ բնական ազգման սիրով իրենց ձագուկները կը սիրեն, կը խնամեն և կը դարմանեն : Ար պատմութիւն, նաու մը ալէկոծութեան վտանդին մէջ յուսահատեալ մայր մը իւր փոքր մանկիկը շատ մը աղերսանօք նաու հրամանատարին յանձնեց զայն պաշտպանելու : Երբ մանկիկն հրամանատարի վերարկուի տակէն սահելով ծոֆն ինկաւ, ողորմելի մայրն անմիջապէս ինքզինք ծով նետեց, իւր սիրելի որդին ազատելու յուսով, սակայն մայրն ալ իւր կեանք կորոյս իւր որդւոյն կենաց հետ : Այս արկածը սիրոյ անսահման զօրութիւնը ցոյց կուտայ մեզ :

Ծնողապետութիւնը թէև բնական է, սակայն դարձեալ մի քանի պարագաներու մէջ որդեսիրութենէ կը տարբերի. վասն զի զօրութեամբ ստորին է միսէն, և ամենօրեայ դործնական փորձառութիւնները կը հաստատեն թէ ինչ խանդ ու եռանդ որ ծնողքունին իրենց որդւոց վրայ, նոյնն որդիք նուազ ունին իրենց ծնողաց վրայ: Այս բանը մենք Նախախնամութեան մէկ տնօրինութեան դործն է կ'ըսեմք. վասն զի եթէ ծնողաց սէրը այնչափ վառ և բուրբոք չլինէր, ի հարկէ զաւակաց պէտք եղած սննդապահութեան հոգ և խնամք զանցառութեան քօղի տակը մտալով, մարդկութեան շղթան խանդարման ընդդիմութեանց պիտի պատահէր: Նաև ծնողասիրութեան կրից մէջ բնագոյումէն աւելի կամաւորականը կը փայլի, իսկ որդեսիրութեան մէջ՝ կամաւորէն աւելի բնական բուրբոքը կը գործէ:

Երբեմն փոխադարձ սիրոյ առաւելութիւն կամ նուազութիւն լինելուն պատճառը, սխալ ըմբռնման հետևութիւնն է (այսինքն, սխալ հասկնալը և սխալ հասկցուիլը՝ սիրոյ զգացումը կը մեղմացնէ):

Ծնողասիրութիւնը երբեմն արտաքոյ կարգի կը լինի, ինչպէս որ պառաւ կին մը իւր յանձանաց համար, մահուան վճիռ կ'ըստանայ. սակայն բանտապետը խնայելով պառաւ կնոջ՝ թողեր է զայն բանտի մէկ խորշ որ անօթի մեռնի. շատ զարմացեր է բանտապետը երբ տեսեր է որ առանց հացի և ջուրի մնացած կնոջ աղջիկը, որ դարձեալ կին մ'էր, եկեր օր մը մեծ աղբսանօք արտօնութիւն ստացեր է մօր քով երթալու, և չորս կողմ որոնելով՝ երբ տեսեր է որ մարդ չկայ, նստեր իւր պառաւ մայրը իբրև կաթնկեր մանուկ, իւր ծծի կաթամբ զիեցուցեր է, և սնունդ տալով նորա կեանք երկարացուցեր է: Այնը՝ իրեն կենդանութիւն տուողին փոխադարձ կեանք կուտայ իւր կաթովը:

Բնական է նաև եղբայրական սէրը, որք արեամբ առինչ են իրարու: Մէկ հարկի մէջ բնակիլը, մի և նոյն ծնողներէն սնունդ առնելը, մի և նոյն կենսական արեան հաղորդ լինելը և այլն պարագաները, եղբայրական սիրոյ զգացման առաւելութիւն մը կուտան, որով կը տարբերի ընկերական և բարեկամական սէրէն:

Այն ամեն բարեսէր կիրքերը, որք բնական և ազատական են, որք չափ որ հաճոյական և քաղցր լինին, մենք՝ զանոնք բարոյապէս բարի կամ չար չենք կրնար անուանել: Իսկ այն կիրքերը, որք կամաւ և խորհրդով կը գործեն և իրենց գործերու նպատակը բարոյական բարոյ նկատուենք ունի, կրնան բարոյական առաքինութեան շարքի մէջ մտնել:

Մարդասիրութիւն, ազգասիրութիւն, հայրենասիրութիւն, բարեկամութիւն, գթութիւն, երախտագիտութիւն և այլն կիրքերը՝ սիրոյ ուղղելի մէկ զգացումն է, որ դարձեալ բնական է մարդու և իւրեան օգտակար կիրքերը կամ բաղձանքներն են: Թէ՛ ունեցողին և թէ՛ առ որս որ ունին, անոնց համար գործնական ամենօրեայ առարկաները մեր աչքով տեսնելուն համար՝ ապաշոյոյց բերելու հարկ չեն տեսներ:

Աստուածասիրութիւն:

Մարդս ի սկզբան աստուածէն սկզբունքով ստեղծուած է, և աստուածասիրութեան սկզբունք մեր բնութեան մէջ ի բնուստ կայ, այն ներշնչական բանական հոգւոյ զօրութեամբ, որով և եթե մեք կենդանի, շարժուն և գործող և գիտակ բարոյ և շարի:

Աստուածասիրութիւն: Միւս կրից պէս թէ՛ բնազգամար է և թէ՛ կամաւոր, նմանապէս բնութեամբ և գործողութեամբ անոնց պէս է, սակայն ներգործութեան աստիճանի և ուժգնութեան կողմէ՛ մեծապէս կը տարբերի անոնցմէ. վասն զի մտաց ընդունակ եղած բոլոր զօրութեամբն, այն սէրը կը մատուցանէ իրեն տիրապէս առարկայ եղող Դակին, Ուրկէ որ ընդունած է իւր էութիւն, դոյութիւն, կեանք, շունչ, հոգի ու ամեն բան և Անոր անսխալ օրէնքներով կը նախախնամուի և կ'ապրի: Ատերախտ կը լինիմք եթէ աստուածասէր չլինիմք. վասն զի այն ձիրքերը, այն բարիքները, այն շնորհքները և այն տուածելութիւնները զորոս Աստուած

մեզ պարզեցած է (ի հարկէ զմեզ աւելի սիրելուն համար) միտարարածոց և ոչ մէկուն տուած է մեր չափով. ուրեմն այս սիրոյ պարզեաց փոխարէն՝ ի սրտէ և յողոյ սիրել պէտք է զինք: Ոչ թէ Նա մեր սիրոյն պէտք ունի և կամ կարօտ է, այլ որպէս զի մեր երախտագիտական պարտքն առ Այն՝ մեր ունեցած սիրով կարենամք յայտնել:

Առաջին սէրը Աստուծոյ կը վերաբերի, վասն զի ամենէն և ամեն բանէն վեհագոյն և բարձրագոյն է, Աստուածներու Աստուածն է, Տէրերու Տէրը, Թագաւորաց Թագաւորը, Գատաւորաց Գատաւորը, Իշխանաց Իշխան և արարածոց Արարիչն է. ուրեմն ոչ միայն սիրել պէտք է, այլ և երկրպագանել ու պաշտել պէտք է զԱյն իւր անիմանալիութեան, անհունութեան, վեմուութեան և վեմմ գործոց համար: Մէկը, իւր խղճմտանք չմեռցնելէն առաջ, յստուածասէր լինելէ չկրնար դադրիլ կամ ետ մնալ:

109

Ունակութիւնք զգացողութեանց:

Ունակութիւնք մտաց զանազան կարողութեանց վրայ կ'ազդէ, զի մտաց ներգործութիւնները, ունակութեան կրկնութեամբ և սովորութեամբ, զօրութիւն կ'ըստանան: Երբ մեր բաղձանք կամաւոր ջանքով մը կրկին և կրկին կը կատարուի, օր ըստ օրէ կը սաստկանայ և տիրապետող իշխանութիւն մը կ'ըստանայ մեր վրայ: Այս իրողութեան ճիշդ լինելուն վկայութիւնը՝ ողելից ըմպելիքներ գործածող և յետին աստիճանի հասնողներէն կրնամք առնել, որք կը խոստովանին թէ չգործածելը իրենց կամաց իշխանութեանէն ելած է:

Այս կրկնութեան ունակութեան տակն են, հակամիտութիւն, ապահոյթիւն, շոյալութիւն և ամեն բարի և չար կրից անխորհուրդ գործողութիւնները որք անդադար կրկնութեամբ ունակութիւն ստացած և առաջ երթալով վերջի աստիճանին հասած են մինչև որ

վերջի զըջումն անօդուտ մնացած է : Ըսուած է , « Ստէպ կրկնութիւնը՝ երկրորդական բնութիւն կը դառնայ : »

Ազահի ընչասիրութիւնը , բնական չէ , այլ կրկնութեան օրինօք այն մոլութիւնը կ'ըստանայ , ասոր պէս են , որովայնամոլները , խաղամոլներն և ուրիշ մոլիկները :

Ուրիշ տեսակ մտաւոր հանգամանքներ կան , որք ներդործութեան երկրորդական սկզբունքները կը համարուին . ինչպէս են՝ հաղուստի , կահ կարասեաց և զարդերու և այլն բաղձանքները : Այս տեսակ կիրքերը մեր բնութեան մէջ ընդարդոյս չեն , եկամուտ են . սակայն երբեմն կրկնութեան ունակութեամբ այնչափ առաջ կ'երթան , որ բնականէն աւելի հզօրապէս կ'արմատանան : Այս բաղձանաց նպատակը՝ մեր պատուոյն և սնափառութեան համար է , և ոչ թէ իրաց զեղեցկութեան համար : Այս օրինակի տակն են երկրորդական կարդի ակործակները , հակամիտութիւնները և զանազան կիրքերը :

— —

110

Բարոյական զգացում կամ Խղճմտանք :

Բարոյական զգացումն՝ բնականէն կերպիւ մը տարբեր է , սա տեսութեամբ որ բարոյականը՝ բնականին չափ յօգաւորութիւն չունի : Բարոյականի պատահական յարաբերութիւնները մէջ բերելով , կը տեսնեմք որ երկու մասէ կը բաղկանայ . նախ՝ Բարոյական շարժումն , երկրորդ՝ Բարոյական պարտազգացումն : Բնական շարժումը կը լինի զեղեցկութեան վսեմութեան , ծաղու , զարմանաց , յարգութեան , ամօթոյ և այլն վրայ . իսկ բարոյական շարժութեան զգացումն կը լինի միայն հասունութեան և անհասունութեան միջոցաւ :

Բարոյական զգացումն ամեն սրտի մէջ կայ , և հեթանոսներն անգամ ունին այն խճի օրէնք , որով իրենք զիրենք ուղիղ սահմանի մէջ կը պահեն , ուղիղ բարոյականութեան կը հաւանին , կ'ընդունին և ի դործ կը գնեն այն ամեն բարիք՝ որոց վախճանը ար-

դարութեան օրինաց համաձայն բարի է : Չեն հաւանիք , կ'արհամարհեն և կը մերժեն այն ամեն առարկաները՝ որոց նպատակ չար է , գործն անիրաւ է և պատուաւոր չէ : Բարոյականութեան օրէնքները մեր մաքուր խղճմտանքէն կը բղխին . միշտ արդար են և օրինաւոր (այս օրէնքները) . քանի որ մեր խղճմտանք՝ մեր կիրքերէն նսեմացած չէ :

111

Խղճմտանք :

Խղճմտանք՝ ոմանց ըսածին պէս՝ ստացական ունակութիւն չէ , այլ՝ բնական զգացում մի է , որ իւր յստակ օրէնքներն ունի , չարերէն խորշելու , չարագործները պատժելու , բարիները սիրելու և յարգելու ու վարձատրելու , և գործելու : Խղճմտանք , եթէ կիրքերէն չնսեմանայ , նոյն իսկ իւր գործոց դատաւորն է , անվայել գործ մը գործած ժամանակ՝ խղճմտանաց խայթը զինք կը տանջէ և կը պատժէ . մինչ բարի և արդար գործ մը կատարած ժամանակ՝ խղճի հանդարտութիւն մը կ'իմանայ :

Խղճի և տրամաբանութեան օրէնքները շատ մը պարագաներու մէջ համաձայն են . սակայն խղճմտանք և տրամաբանութիւն մի և նոյն բանը չեն , ինչպէս որ ոմանք կը շփոթեն իրարու հետ :

112

Բարոյական պարտագրացութիւն :

Բարոյական պարտագրացութիւն , մեր բնութեան մէջ ընդաբոյս լինելուն տպացոյցութիւնը , մեր խղճի ձայնէն կրնամք առնել : Երբ առարկայ մը մեզ ներկայանայ , և անոր վրայ հաճութիւն կամ տհաճութիւն զգա՞ք և կամ՝ թէ անոր ետեւէն երթամք կամ չերթամք , նոյն՝ միջոցին մեր ներսէն մեզ ազդումն կը լինի : Եթէ բա-

րի է, հաւանութիւն տալ և ետեւէն զնալ կը բաղձամք. իսկ եթէ շար է, մերժել և անկէ խորշիլ. ահա այս ազգումն է պարտազգացութեան առարկային ետեւէն զնալը: Այն առարկայն, որ շատ ախորժելի է մեզ, սակայն նպատակը շար է, մեր բարոյական պարտազգացութիւնը կը բռնադատէ մեր կամք՝ նորա ետեւէն չերթալու:

Ուրեմն բարոյական պարտազգացութիւնը բնական է և խղճի մէկ մասը կը կազմէ: Գործեր կան՝ որ եթէ գործեմք մեր շահն է, մեր փառքն է, մեր հաճոյքն է և մեզ սիրելի. սակայն երբ զայն գործադրեմք ուրիշներուն զրկանք և անիրաւութիւն բրած կը լինինք. հետեւաբար բարոյական պարտազգացութիւն զմեզ կը յորդորէ չընելը, որպէս զի մեր շահով՝ ուրիշին անիրաւութիւն ու զրկանք առաջ չբերեմք:

Սակայն գիտնալու է թէ բարոյական պարտազգացութիւնը պարզ մտաւոր հանդամանք մի է, և ոչ թէ ուրիշ մտաւոր հանդամանաց պէս յօդուածոյ է:

Խղճմտանք՝ մեր ներսի դատաւորն է. բարոյական պարտազգացութիւնն ալ՝ անոր որոշումները կամաց գործադրել տալու խրատիչն է և ուղղութիւնը մատնանիշ ցուցունող: Բարոյական պարտազգացութիւնը կ'ուզէ որ մարդս բարի, պատուաւոր, արդար և ճշմարիտ վախճանի մը առաջնորդուի:

Բարոյականութիւն՝ իւր մէջ կը բովանդակէ կամք, ընտրութիւն և առաջադրութիւն ընելու զօրութիւն. իսկ բարոյական շարժութիւններն են՝ հաւանութեան և անհաւանութեան զգացումները, որք բարոյական պարտազգացութեան միջոցաւ կը ներգործեն կամքին վրայ:

Մարդս գործելու չըսկսած պարտականութեան զգացումները կը յաջորդեն բարոյական շարժութեանց, և անկէ ետք գործելու կը ձեռնարկէ: Բոլոր միւս մնացած շարժութիւններն ալ բաղձանաց միջոցաւ կը գործեն. այնպէս որ կամքը իւր առաջադրութիւնները բրած ատեն, միայն երկու կարգ մտաւոր հանդամանաց վրայ անմիջական ճանաչումն կ'ունենայ, այն է՝ քաղցր և դժոյճ արդարութիւն:

Անբան անասուններն ալ ընդհանրապէս խօսելով, մարդոց ունեցած բոլոր բաղձանքներն ունին. բսել կ'ուզենք, բոլոր այն

զղացմանց եղանակաւ որով թիւնները, զորս ընդհանուր բաժանման տակ դասեցինք, այն է՝ բնական ազգամունք, ախորժակք, հակամիտութիւնք, այլ և այլ կիրքեր, ինչպէս՝ ցասումն, սէր, որդեսիրտ թիւն և այլն։ Սակայն այս վիճակովն ալ տակաւին պարտականութեան բոլոր զգացումներէն զուրկ լինելուն համար (անոնց համար) ամենեին բարոյական բնութիւն ունին չենք կրնար ըսել, զանոնք երբէք չենք գովեր իրենց պարտքը կատարելուն համար, կամ երբէք չենք պարտաւեր և գատապարտեր պարտաւորութիւննին չկատարելուն համար։ Մեր անոնց հետ ունեցած վարմունքը բոլորովին սարբեր սկզբանց վրայ է։ Մարդիկ ալ ճիշտ ասանկ պիտի լինէին թէ որ բարոյական պարտականութեան զգացումներն բոլորովին զուրկ լինէին և բաղձանաց այլ և այլ կերպերէն ի զատ ուրիշ շարժառիթ չունենային ներգործութեան։ Եւն ատեն, անոնք ալ երբէք բարոյապէս պատասխանատու չէին համարուեր, երբոր բարի գործէին, վարձքի արժանի չէին լիներ, և երբոր շարագործութիւն ընէին՝ մեղադրանաց և պատժոյ արժանի չէին դատուեր։

113

Բարոյական միօրինակութիւն։

Բարոյական շարժումնն է, որով գործի մը հաւանութիւն կամ անհաւանութիւն կ'ունենամք։ Բարոյական պարտազգացութիւնն է այն խղճի ձայն՝ որ մեզ առաջնորդ կը լինի և կ'ազդէ թէ, ո՞ր գործերն են որ գործելու է, և որոնք են՝ որոցմէ որ խորշիչ պէտք է։

Իսկ բարոյական բնութիւն կամ խղճմանքի որոշմունքն ալ կայ, որ միշտ միօրինակ է և երկու տեսակ է. նախ՝ խնայան կամ սխալման և վնասման միօրինակութիւն, երկրորդ՝ արդարացիութեան երկայնի միօրինակութիւն։ Սկզբնական միօրինակութենէն կը հասկցուի, թէ օրէնք մը կայ, որով կը չափուի և կ'իմացուի և այս օրինաց վրայ հաստատուած է բարոյական բնութեան միօրինակութիւն, ուրիշ կը բղխին

բարոյական որոշումները, որք իմացուած իրողութեանց համաձայն կը լինին : Ասկէ կը հետեւի, թէ խղճմանքին օրէնքները նոյն են ամեն մարդկանց մէջ (բացառութիւն է այն ներգործութիւնները, որք բարոյական խանգարումէն առաջ կուգան) : Իսկ արտայայտութեան գալով՝ այս միօրինակ չգործեր. զի իրողութեանց և անոնց յարաբերութեանց մէջ, փոփոխակի ճանաչումն ունեցած ժամանակը, գործերը կը զանազանէ, ըստ ըմբռնման առարկային :

Այս զանազանութիւնները առաջ կուգան մեր հմտութեան քանակութեան տարբերութենէն ու թերի ըմբռնումէն : Խղճմանքը իւր կողմէն չսխալիր. սակայն առարկաներու սխալ ըմբռնումը և անոնց կողմնակի տեսութիւնները, սխալման մէջ կը ձգեն խղճի օրէնքները : Երբեմն և շատ անգամ կիրքերը այնչափ բուռն կերպով կ'ազդեն մեզ, որ կ'ըստիպուիմք խիղճերնիս քնացնելով, նորա օրինաց հակառակ գործել, և այս կրից բուռն զօրութեամբ եղած գործերը, երբ ստէպ կրկնեմք, այն ժամանակ խղճի օրէնքները անգործութեան կը դատապարտուին. անոր համար կ'ըսուի՝ խիղճը մեռած է :

Երբեմն զուգորդութեան անուղղակի ազդեցութիւնն ալ մեր խղճի օրինաց վրայ կ'ազդէ. զի երբ մենք զմեզ խղճի օրինաց դէմ մեղանշած տեսնելով պատժել կ'ուզեմք, միւս կողմէն զուգորդութիւնը, հազարաւոր այս տեսակ գործերը և գործողները կը ներկայացնէ մեր դատողութեան, որոցմով մենք մեր խիղճ կը հանդարտեցնեմք և պատիժները կը մեղմացնեմք կամ բնաւ պատժոյ արժան չենք սեպեր. երբեմն ալ կրից յուզումը խղճի օրինաց վրայ ըստուեր ձգելով՝ չթողուր որ ամեն բան պայծառ և լուրջ տեսնեմք : Թէև կիրքը հանդարտեւէն վերջ՝ նորէն խղճի օրէնք կ'ըսկսի գործել, սակայն ամենէն մեծ և դժուար խնդիրն հոն է, որ կիրքերը հանդարտութեան մէջ մնան և խղճի իրաւանց սահմանը չեկոխտեն. սյս ալ ուրիշ միջոցաւ չէ կարելի ձեռք բերել, բայց միայն բարոյական դատախարակութեամբ, որ դժբաղդաբար նա ալ մեր մէջ իւր արժանեաց համաձայն նշանակութիւն չունի այսօր :

114

Ներգործական ճանօթութիւնը՝ անկարգ զգայական ներգործութեանց վրայ :

Մինչև ցատտ խօսեցանք բնական և բարոյական զգացողութեանց վրայ, այժմ խօսիլ պէտք է անկարգ կամ զարտուղի զգացողութեանց վրայ :

Երբեմն կը պատահի զգացողութեանց մէջ այնպիսի ներգործութիւններ, որոնց մեր մտաց, սրտի և բարոյական նախընթաց օրինակներուն սովորական կամ բնական ընթացքէն հեռու գտնուելուն համար՝ իրաւամբ կ'ըսեմք, *անհարբ, խնդրէ՛լ, անհարբ, շարժուի և այլն* և շատ անգամ ժամանակ, կը լինի խելագարութիւն կամ մտաց խանգարումն, որոյ գործերը բնականաբար խանգարեալ և անկանոն պիտի լինին, քանի որ գործողի միտք խանգարեալ վիճակի մէջ է :

Երբեմն, *անհարբ* և *անհարբ* չեն ընդհատուիլ կը ծագի մեր մտաց խանգարումն, թէ *անհարբ* և թէ *անհարբ* : Անձնապահութեան սկզբունք, ազատագրութեան բաղձանք, ընկերութեան բաղձանք և ասոնց նմանները՝ երբեմն դարձեալ անկարգ ներգործութեանց ենթակայ կը լինին : Անձնապահները, երբեմն մտաց խանգարմամբ կ'երեւակայեն թէ մէկը զիրենք կը հալածէ փնտրող համար, վտանորոյ կը փախչտին և առանձին տեղեր կը փրկուեն և կամ այն երեւակայեալ անձին դէմ դնելու կը պատրաստուին : Շատ անգամ աներևոյթ վտանգներ ու ցնորական նախատուին :

Ար պատմուի զնոսորականի մը համար, թէ տեսակ մը մտաւոր հիւանդութեան հանդիպած էր, որ եթէ մէկը ըսէր՝ հիւանդ եմ, կը կասկածէր իւր վրայ թէ ինքն ալ հիւանդ է. եթէ պատմուէր թէ այսինչ մարդ խելագարած է, « Ես ալ իմ խելքս կորսնցուցած եմ » կ'ըսէր. ամեն բան իրեն համար ահաւորի առարկայ էր

և սխալ դադափարներով լեցուած խանդարեալ միտք մը ունէր : Վերջապէս ամեն բանի չափազանցը մտաց խանդարումն և ներդործութեանց զարտուղութիւն առաջ կը բերէ :

Համակրական նմանողութիւն :

Խումբ մը մարդիկ , երբեմն իրենց ներքին շարժմամբ , բաղձանօք կամ կրիւք սաստիկ կը որդուին և իրենց ներքին յուզմունքները իրենց դէմքով , շարժմամբ և ուրիշ արտաքին նշաններով կ'արտայայտեն : Այս մտաւոր դրդումը ուրիշներուն ալ կը փոխանցի և նոքա ալ մի և նոյն շարժումները առաջ կը բերեն : Այս գործողութիւնները և շարժումները բնական բերմամբ յառաջ կուգան , իբրև բնական սկզբունքի մէկ զօրութիւն , և այս բանին՝ մէկ կողմէ կ'ըսեմք նմանողութեան ընդհանուր ձևոյն մէկ եղանակաօրութիւն , և միւս կողմէ՝ մեր զգայական բնութեան մէկ որոշ մասը կը համարիմք :

Երաւունք ունիմք հաւատալու թէ , մեր զգացումներուն և արթաքին նշաններուն մէջ տեղ այնպիսի մի փոխադրական հաղորդութեան զօրութիւն կայ , որ այն զօրութեամբ՝ նմանողութեամբ եղած շարժումները անմիջապէս մէկէն մէկալին կը փոխանցուին : Երաւամբ ըսուած է թէ «Տրամութեան և ուրախութեան ախտերը փոխադրական են» . ինչպէս որ շատ անգամ տեսնուած է որ ընկերութեան մէջ երբ մէկը յօրանջէ , ամենքն ետեւ ետեւ կ'ըսկսին յօրանջել , ասանկ ալ խումբ մը մանուկ տղայոց մէջէն եթէ մինն յանկարծ լայ , ամենքն ալ կ'ըսկսին նորա պէս լալ առանց պատճառի : Այս տեսակ համակրական նմանողութիւնը , շատ պարազաներու մէջ օգուտէն աւելի փնասակար հիւանդութեանց ենթարկած է իրեն ննթակաները :

116

Կրից անկարգ ներգործութիւնք, կամ մոտաւոր հանգամանաց նախազգացութիւնք :

Թէ՛ բարեսէր և թէ՛ բարեատեաց կրից մէջ ևս անկարգ գործողութիւններ կը գտնուին . բաց ասկէ , երբեմն , դէպք մը չպատահելէն առաջ՝ մարդիկ որոշ և ազգու կերպով իրենց ներսէն նախաղցացած են , որ այնինչ բանը պիտի պատահի կամ կատարուի : Կը պատմեն անդղիացի մատենագիր Այվազի համար թէ , որ մը ըսած է , « Ես պիտի մեռնիմ այսինչ օրը , վասն զի այնպէս զգացի » . և երթալով իւր բոլոր բարեկամաց և հետեւին տեսնուելով մնայր բարեաւ ըսելէն վերջ , իւր նախաղցաց օրն ալ իւր սենեակ մտնելով մեռեր է :

Սեամաղձութեան ակտի կայանք՝ զգացողութեանց անկարգ ներգործութեանց մէջ կը կայանայ . ասիկայ իրականին նայելով՝ սրտի խորին ճնշումէն կը պատճառի , և ենթական միշտ ակտի և միշտ սեւաթափիծ կը պահէ :

Երբեմն այս ակտի առիթը և հիմնական պատճառը , մտաց մէկ ուրիշ մասի անկարգութիւնը կը լինի : Սեամաղձութեան թեթևազոյն տեսակներու մէկը երևակայութեան անկարգ ներգործութենէն առաջ կուզայ . տառապելոյն միտքը անհաճոյ բանի մը վրայ կը հաստատուի , հտանականաբար այնպէս բանի , որ մէկ մասնաւոր վերաբերութիւն ունի իւր ներկայ և ապագայ դիտումներուն :

Այս բանը կ'առնէ ու կ'անցնի շարունակ իւր խորհրդոցը մէջ պտրացնելով ու որոճալով , իւր երևակայութիւնը կը ստառնի անոր վրայ , և առելի խորունկ ստուեր մը ձգելով՝ այն արդէն խաւար երեցած բանը ևս առաւել կը մեծցնէ և մտքին մէջ անկարգութիւն մը կը պատճառէ , իւր սովորական և օրինաւոր ներգործութեան եղանակէն կը խոտորի ու կ'եղնէ այն վիճակէն ուր առաջ կը գտնուէր և որուն մէջ մնալու սահմանած էր զինք բնութիւնը :

Ուրիշ կերպ և աւելի նշանաւոր սեամաղձութիւն մը կայ , որուն ծագումը հաւատքի կարողութեան խանդարմանը հետ կապակցութիւն ունի : Ամեն կերպ սեամաղձութեան պէս , ասոր ալ ենթակայ եղողը անգաղար մտաւոր ասուպանք կը կրէ . խիստ թախճազին և տառապեցուցիչ ըմբռնումներ կը ծագին մտքին մէջ , չէ թէ ընդհանրապէս չափազանցեալ և թիւր դաղափարներէ պատճառելով , այլ հաստատուն և անախորժելի կեղծ հաւատքէ մը առաջ գալով :

Մէկը կը նայիս կ'երեակայէ թէ հոգի չունի . մէկ ուրիշը՝ թէ ստոյնձան աստիճան , սակայն արագութեամբ , սպառելու վրայ է . և միւս մ'ալ թէ կենդանիի մը փոխուեր է կամ բոյսի մը փոխակերպուեր է :

Օրփիա կոմսը , իւր յիշատակագրոց մէջ կը ծանուցանէ , թէ այս վերջին յիշած դաղափարնիս Պուրպոնեան իշխաններուն մէկուն մտքին մէջ մտեր է , և այնքան խորունկ տպաւորուեր է այս ծանօթութիւնը , որ շատ անգամ պարտէզը կ'երթայ կը կենայ եղեր , որ տունկերուն հետ մէկ տեղ ջրուի ինքզինքը բոյսի կարգ դնելով : Ոմանք ինքզինքնին ապակիի պէս թափանցիկ երեակայած են . ոմանք ալ այլանդակ հաւատքով մը ինքզինքնին մեռած կարծած են : Թէպէտ և սեամաղձութիւնը ինքնին նկատելով , իւր կայանը զգացողութեանց մէջ դրած է , սակայն ծագումը՝ երբմն մտքին մէկ ուրիշ մասին անկարգ ներդործութենէն կրնայ առաջ գալ :

Երբեմն ալ կը պատահի , որ այս ախտը որ և իցէ զգայական ներդործութեան մը խանդարումէն կը պատճառի . սեամաղձութիւնը՝ չէ թէ միայն իրրև իւր յատուկ կայանը զյացողութեանց մէջ զետեղուած է այլ երբեմն ալ իւր ծագումն անկէ կ'առնէ :

Անդղիացիի մը համար՝ որ հեղահամբոյր և ազնուաբարոյ մարդ մ'է եղեր , կը պատմուի թէ , ան ամ մը իւր եղբայրը ատրճանակով զինքը սպաննելու փորձ փորձած է , սակայն այն՝ ճարտիկութեամբ կրցեր է ատրճանակը եղբորը ձեռքէն խլել և քննելով տեսեր է որ կրկին գնդակով լեցուած է եղեր . այս եղելութենէն անանկ սոսկում մ'է եկեր վրան և այնպիսի զղուանքով լցուեր է մարդոց բնաւորութեանցը վրայ , որ միայնակ տեղ մը քաշուեր ու առանձնացեր է , որոշելով որ այնուհետև ամենին ընկերութեան

երես չտեսնէ : Մինչև անգամ իւր զաւակները , զինքը դալ տեսնել ուզողները չթողուր եղեր երբէք որ իրեն մօտ գան : Ստուգիւ զիւրին է տեսնել որ այսպիսի պարազաններու մէջ՝ մարդու մը զգացողութիւնները կրնան այնպիսի ուժգնութեամբ մը սարսիլ , որ մշտընջենաւոր դժգոհութեան և թախծութեան մէջ ինկնի . այս եղանակաւ և այս կերպ պատճառներով՝ յարասե սեամաղձոտ մը կրնայ ըլլալ :

117

Սեւամաղձութեան ջնդիաստութիւններուն և դարմաններուն վրայ :

Սեւամաղձութեան մտաւոր ախտին մէջ ընդհանրապէս թախծութեան և տխրութեան զգացում մը ըլլալ կը հասկցուի , սակայն այս լքամոլութեան զգացումը , ամեն ախտնդանոտի վրայ մէկ աստիճան չէ :

Ամեն տեսակ սեւամաղձութեան մէջ այս տխրութիւն և այս սրտի ճմլիլը քիչ թշուառութիւն չեն պատճառեր . սակայն ոմանց վրայ խիստ սաստիկ ըլլալնուն՝ անանկ ամենադառն կերպիւ կը ներդործեն , որ մարմնաւոր ցատերը անոր քով ոչ ինչ կը համարուին :

Սակայն արժան է այս ալ ծանուցանել , որ ոմանց վրայ այս ախտը երբեմնական ընդհատութիւններ կ'ունենայ : Նայիս դիպուածական խօսք մը կը խօսուի , կամ՝ յանկարծական գաղափարներու կապակցութիւն մը կը պատահի , և կամ աղւոր օր մը կ'ըլլայ և այլ և այլ ուրիշ պատճառներ կը հանդիպին ու ասոնցմով ախտնդանոտին մտքէն տխրութիւնը կը փարատի . քիչ անգամ չլպտահի որ ախտաւորին սիրտը , ասանկ պարագաներու մէջ խիստ շատ կը բացուի ու չափազանց զուարթութիւն մը կ'արտայայտէ իւր ունեցած առաջի տխրութեանը աստիճանին համեմատ :

Որովհետեւ այս ախտը մինչև անգամ երբեմնական ընդհատութիւններով չափաորեալ եղած ատենն իսկ շատ անտանելի արդիւնքներ ունի . վասնորոյ արժան է հոս մէկ քանի դարմաններու վրայ

անհարկու թեամբ մը ծանօթութիւն տալ, որոնք երբեմն դործածուած են աղաքինութեան համար :

Առաջին, այս ախտին դարման ընելու առաջին քայլը՝ մարմնոյ դործողութիւններուն և մասնաւորաբար ջղերուն ներգործութեանը կողմէն ու կենդանութիւն տալն է : Զի մարդու ջղերը, զգայութեանց մեծ միջոցներն են, որովհետեւ անոնք են այլ և այլ ձևերով մարդու զգայարանքները կազմողը : Զգայարանքներն ալ հաստքի և հմտութեան թելադրող երևելի աղբիւրներն են : Հետեւաբար երբոր ջղային կազմութիւնը (զգայարանքներն ալ ի հարկէ մէջ առնելով) անկարգ վիճակի մէջ գտնուի, մարդու մը ծուռ զգայութիւններ և կեղծ արտաքին իմացումներ ունենալը և անանկով թիւր հաստքի տէր լինելը յայտնի կը լինի : Երբոր մարդու մը ջղերը անկարգ վիճակի մը մէջ լինին, ինքն ալ անկարգ զգացումներ կ'ունենայ : Այս տեսակ ախտաւորաց մարմնաւոր կազմութիւնը ուղիղ ներգործելու յատկութիւնը տեղը բերուելու ըլլայ, անոնց ունեցած թիւր հաստքն ալ, եթէ զգայարանաց վրայ հիմնեալ է, կը վերնայ իւրեանց մտքէն, և ասիկայ վերանալով իւրեանց ներսի գին տիրապետող խորին թախծութիւնն ալ կը փառատի կ'երթայ :

Երկրորդ, որովհետեւ ախտնգանոտին բոլոր վազեմի զուգորդութիւններն իւր միտքը եկած են քիչ կամ շատ և իւր ունեցած ախտէն գէշ կերպարանք մը առած են, վասնորոյ ջանք ընելու է զանոնք մտքէն արտաքսել և հեռացնել, իւր մօտ եղող առարկաներուն մէջ փոփոխութիւն մտցնելով, զինք նոր նոր ընկերութեանց մէջ մուծանելով և կամ ճանապարհորդութիւն ընել տալով, այսպիսի միջոցներով հասանական է որ իւր խորհուրդները շեղին, ոչ միայն այն մասնաւոր բանէն, որուն որ խելքը միտքը տուած է միշտ, այլ նոր շարժում մը հաղորդուի մտքին, որ այդ շարժման բերմունքը, այն շարագուշակ և հաստատուն շարժութիւնները միտքէն դուրս հանէ ուր արդէն զանիկայ պաշարած են :

Երբոր սեամաղձութիւնը բարոյականի վերաբերեալ նկատողութեան վրայ հիմնեալ երևնայ, այն ատեն ախար երբեմն կը բժշկուի կամ գոնէ կերպով խիք կը թիթեւայ, անոնց հակառակ ներդրո-

ծութիւն ընող բարոյական շարժառիթներ առջևը դնելով, օրինակի համար, թէ որ մտքին տիրութիւնը կարծեցեալ ֆիասէ մը ծագած է, աղէկ կ'ըլլայ որ բոլոր այնպիսի հաստատուն պատճառի վրայ հիմնեալ դիտողութիւններն և պատճառարանութիւնները իւր առջևը գրուին, որոնցմով հնար է կամ կարելի է գուցէ որ ցաւագարին իրեն եղած ֆիասին վրայ ունեցած համարումը նուազի:

Թէ որ եղած ֆիասը շատ մեծ ու աչքի երևցող բան է, ներողամտութեան բնութեանը և պարտականութեանը վրայ դիտողութիւններ հաղորդելը օգտակար է: Բայց ապաքինութեան համար ինչ ընթացք որ բռնուելու լինի, աղէկ է որ ցաւագարին մտադրութիւնը կարելի եղածին չափ քիչ շարժուի իւր ունեցած ախտին վերայով ուղղակի խօսք մ'ընելով:

Տօբզր ճօնարն, որ իւր ցաւալի փորձառութիւնովը կարող էր ուղիղ դատումն ընելու, այս բանիս վրայ կ'ըսէր թէ սեամաղձութեան վրայ խօսիլը, ախտին ճարակ տալ է: Ըստ այսմ, Պօղվէլին՝ որ այն ալ իրեն պէս մտքի սեամաղձութիւն ունէր, խրատ կուտար որ բնաւ անոր վրայով խօսք մը չընեն իւր բարեկամներուն կամ ընկերներուն մէջ:

118

Երկխօսի կիրքին անկարգ ներգործութիւնը:

Երկխօսի կիրքը, քանի որ շորս կողմը այլ և այլ այնպիսի կարծեցեալ բաներ կան որ վտանգաւոր են, յայտնի է թէ իմացական դիտումներով մեր ներս սպրդած կիրք մ'է, որ անկանոն կերպով կամ անկարգութեամբ կը ներգործէ:

Այս անկարգ ներգործութիւնը կը յայտնուի այն առիթներէն, որք պատճառ կը լինին երկխօսը շարժելու: Բայց յայտմանէ առաջ կուզայ շարժած երկխօսին սաստկութեան աստիճանէն. օրինակի համար, ոմանց ունեցած այս անկանոն երկխօսը, այնպիսի առարկաներէ կը պատճառի, որոնք մարդուս խելքը կը վկայէ թէ վաճառ
99

չարժեւու բաներ չեն : Մարդ կայ, օրինակի համար, որ մութ տեղը կենալու կը վախնայ . խաւարը իրեն մեծ շփոթութիւն տուող բան մ'է : Մարդիկ ալ կան, որ մուկերէն և կամ տրիշ ասոնց պէս բաներէ վախ կը կրեն և թերեւ այնքան սաստիկ, որ հատուց հանդիպած ատեննին ինչ ընելիքնին չզիտնալով, մեծ տաղնապի մէջ կ'ինկնին :

Գարձեալ վախին ուժգնութիւնը այնքան սաստիկ կրնայ ըլլալ, որ էապէս վնաս կը հասցնէ մարդու մտքին և մինչև անդամ խելագարութիւն*) կը պատճառէ : Հաւանականաբար աղէկ հասկցուած չէ այս կիրքին ինչ զօրութիւն ունենալը . ստոյգ բան է սակայն որ անխոհեմ մարդոց և մասնաւորաբար տղոց՝ ուրիշները վախցնելու համար, մինչև անգամ խաղ ընելու մտօք, ըրած քանքերէն շատ սարսափելի հետեւութիւններ առաջ եկած է : Շատ անանկ անձինք կը պատմուին, որոնք մէկ յանկարծական վախնալէ մը կամ մտքով կամ մարմնով և կամ երկունքով մէկէն մշտնջենաւորապէս և ծանր կերպով համակուած են զանազան ախտերով :

Երբեմն մասնաւորաբար մնայուն պատճառներէ յառաջ եկած ատեն, երկիւղը, աստիճան աստիճան կը սաստիկանայ և այնքան կը զօրանայ որ մինչև յուսահատութեան կը փոխուի Յուսահատութեան յատկանիշ հանգամանքը, որով որ երկիւղի բոլոր ուրիշ եղանակաւորութիւններէն կ'որոշուի, այս է (ինչպէս որ անունին ստուգաբանութենէն ալ կը հասկցուի) որ յուսոյ զգացումէն բոլորովին թափուր կ'ըլլայ ինչատեն ուրիշ պարագաներու մէջ՝ երկիւղին հետ միացած կը դսնուի չափով մը : Ուստի յուսահատութիւնը կրնայ ըլլալ սաստիկ կամ չնչին, և յուսահատեալին մտքին տուած տառապանքին նայելով՝ ծանր կամ թեթեւ, իրեն առիթ եղող բանին բնութեանը համեմատ : Երբոր ներկային կամ ապագային վերաբերեալ մեծ կորուստ մը կամ վնաս մը պատահի, մէկու մը միտքը

*) Այս վախի ուժգնութիւնէն վնասեալներու համար, նախազարգարումը՝ գէշ բնութիւնը, շար ոյիները և այլն կ'ընտեղծէ, և կը հետեւցնէ թէ, նոքա զարկած լինին : Ուստի, փոխանակ բժշկական օրինաց դիմելու՝ խաբարայ կախարգութեանց մայրն միջոցներու կը դիմեն ընդ համբաւին :

այն բանին վրայով յուսահատութեան վիճակի մէջ մտնելէն ետեւ, ալ անոր կրած թշուառութիւնը ի հարկէ յետին աստիճան սաստիկ կ'ըլլայ :

119

Բարեսէր կրից թմրութիւն :

Փիլիսոփային մէկը, նշանաւոր անզգայութեան մը կամ կրից թմրութեան մը վրայ կը խօսի, և կ'ըսէ. «Անգամ մը Փիլատոսէլֆիացի մարդու մը հետ կը խօսէի որ իւր միտքը առողջ վիճակի մէջ եղած ատեն, իւր կնոջը և որդւոցը վրայ ունեցած սիրոյն կողմանէ նշանաւոր մէկն էր, երբեմն այս կրից թմրութեան ակտովը այնքան կը տառապէր, որ ակտը զինքը բռնած ատեն անոնց ամենուն վրայ ունեցած սէրը գլխովին կորսնցնելով կ'ըսէր թէ, եթէ զանոնք առջևս բերեն ու գլխատեն, կրնամ առանց ամենին վշտակութիւն մը զգալու, կամ զանոնք պաշտպանելու մինչև անգամ տեղէս չշարժելու չափ անտարբեր մնալ :»

Երբեմն անանկներ ալ կը պատահին, որոնց վրայ բարեսէր կիրքը ոչ միայն գոյութիւն չունենալ կ'երևնայ, այլ և ատելութեան փոխուած : Յիշեալ փիլիսոփայ բժիշկը ծաղկահասակ կէն մը կը յիշէ, որ իբրև լուսնոտ Բէնսիլվանիայի հիւանդանոցն է գրուեր : Ասոր խելագարութեան մէկ հանգամանքն այս է եղեր, որ իւր հայրը կ'ատէ եղեր, ասիկայ կամաց կամաց բժշկուեր է և հիւանդանոցէն ելնելէն շարաթներ առաջ՝ առողջ մտքի տէր ըլլալուն բոլոր նշանները տեսնուեր են իւր վրայ, միայն թէ այս բնութենէ դուրս՝ ատելութեան կիրքը դեռ վրան մնացեր է ատեն մը. որ մ'ալ ուրախութեամբ սրտի զգացեր է որ իւր առ հայրն ունեցած որդիական սէրը՝ կրկին վրան եկեր է, յետ որոյ շուտով արձակուեր է հիւանդանոցէ իբրև ապաքինած :

Ուրիշ օրինակներ ալ կան, որոնց խելագարութիւնը լոկ բարեսիրական կիրքին սաստկութենէն յառաջ եկած է անուղղակի կերպ-

բոլոր, այս տեսակ ցաւազարներուն սէրը այնքան զօրաւոր և այնքան ուժգին կ'ըլլայ, որ չեն կրնար յանկարծական և մեծ ընդդիմութեան ու ձախողութեանց զխմանալ, Գեղջուկ կնկան մէկը, կ'ըսէ նոյնը, երեք անգամ խելքը թռցուց, նախ՝ եղբօրը մեռնելուն վրայ, երկրորդ՝ մօրը մահուանը վրայ և երրորդ՝ հօրը մահուանը վրայ: Երրորդ անգամ խելքը գլուխը զալէն ետև, եկաւ ինձ խորհուրդ հարցնելու: Ինք շատ կրօնասէր կ'իմ մ'էր, վասնորոյ կը դանդաղէր իւր այս դժբաղդ բնաւորութենէն, որ իրեն սիրելի եղող անձանց մահուանը վրայ կրօնքին ներածէն աւելի վիշտ կ'ըզգար: Ըսկէ յայտնապէս կ'երևնայ թէ որչափ որ իւր ձեռնհաս եղած շարժառիթներովը աշխատէր դէմ դնելու, նորէն կը յաղթուէր և տեղի կուտար չափազանց վշտակրութեան:

Փինէլն ալ պատանի մը կը յիշէ, որ հայքն ու մայրը մեռնելուն վրայ շատ չանցած, զորոնք շատ զօրովալից սիրով կը սիրէ եղեր, սաստիկ խելագարեր է: Իրաւ է որ այս կերպ դէպքերու մէջ պատահած խելագարութեան մերձաւոր պատճառը, տրամութիւնը կամ կսկիծն է. սակայն հեռաւոր պատճառը, այն պատճառն է, որ առանց անոր այն ցաւալի արգիւնքներն յառաջ պիտի չդային: Բարեսէր կրից չափազանց և անզուսպ ուժգնութեան վրայ խօսելէն ետք, արժան է այս տեղեկութիւնն ալ տալ հոս, որ քանի քանի անգամ յանկարծական և ուժգին ուրախութեանց ըզգացումներէ իսկ մշտնջենաւոր մտքի խանդարումն և մինչև անգամ մահ պատճառած է:

Համբաւաւոր Լէպնացիին որդին, այս պատճառաւ մեռաւ, որ իրրոր սնտուկ մը բացաւ՝ մեծ գումար մը դտաւ մէջէն,

Անկարգ ներգործութիւնն բարոյական գուզորդութեանց:

Մեր բարոյական զղացողութիւնները՝ բնականին նման և խղճմբռնօք՝ սրտի ծճան անկարգութեան և խանդարման ենթակայ են:

խղճարեւելի կր խանդարի՝ կամարեւելան և բնական կերպով: Մարդ մը յանկարծակի եղեռնադործ չլինի, քինչև որ խղճմտանք չխանդարուի. եթէ խղճմտանք խանդարեալ չլինի, անկարգ ներդործութեանց դէմ կը դնէ. սակայն երբ խղճի դէմ կամաց ներդործութիւնները առաջ երթան և կրկնութեամբ ունականան, յետ այնորիկ խղճի օրէնքները՝ ճնշման կ'ենթարկուին և չեն զօրեր գործելու, հետևաբար անկարգութեան կը դատապարտուին և նորա երեւութական մահ առաջ կուգայ:

Խղճմտանք՝ իւր այս անդործութեան վիճակի մէջ, դարձեալ նորանոր զօրութիւններ հաւաքելով, դէմ կը դնէ իւր վրայ ճնշումն ի գործ դնող կամքին և կը մահացնէ իւր սուրբ օրէնքները ոտնակոխ ընող այն անզուսպ կամք: Բնականապէս խղճի խանդարումն կը տեսնուի կարգ մը մարդոց վրայ, որք ֆիզիկապէս կամ մտաւորապէս պակասութիւններ ունին. ինչպէս, համբերութիւն և ժուժկալութիւններն քիչ կը լինին, և ըմբռնման կարողութիւնն՝ անզօր, և քննելու, գատելու, որոշելու, տրամաբանելու անկարող վիճակի մէջ կը գտնուին: Այս տեսակ անձանց խղճի զօրութիւնը պակաս կը լինի:

Եւ այս տեսակները քինչև աստիճան մը բարոյական պատասխանատուութենէ ազատ կը համարուին. վասն զի պակասութիւնն իրենցը չէ, այլ՝ բնութեան, որ զանոնք այդ ողորմելի վիճակի մէջ դրած է:

Բարոյական պարտականութիւնները ամեն մարդոցմէ հաւասարապէս պահանջելու արդարութիւն չէ, այլ իրենց կարողութեան չափով միայն պահանջելու է: Այն բանը՝ զոր բնութիւնը տուած չէ անոնց, մենք անոնցմէ պահանջելու իրաւունք չունինք:

Մինչեւ այս տեղ հոգոյ երկու մասանց վրայ խօսեցանք, այն է՝ իմացականութեան և զգացողութեան, իրենց ամեն ճիւղերուն եւ մասերու վրայ ըստ կարի ճառելով. յետ այսորիկ պիտի խօսինք հոգոյ երրորդ մասին, այն է՝ և նորա ներդործութեանց վրայ:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Դ

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Ր Ո Ր Դ

121

Ա Ա Մ Ա Յ Ն Ե Ր Գ Ո Ր Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Բ .

Կամք եւ անոր գործերը :

Կա՞նք իբրև մեր հողույ հանդամանքներէ մին , որքան որ որոշ յատկութիւն մի համարիմք , սակայն նա մտաց ընդհանուր բնութեան մէջ մասնակցութիւն և անոր բոլոր զանազան ներգործութեանց եղանակներու հետ սերտ համակրական կապակցութիւն ունի : Հողույ բնութեան մէջ կատարուած ամեն ներգործութիւններ և փոփոխութիւններ պատահած ժամանակ , անշուշտ կամաց վրայ ալ ազդեցութիւն կը լինի . սակայն այս ալ ստոյգ է որ , իւրաքանչիւր մաս , իրեն սեպհականութիւններն ունի յատուկ և մասնակի կերպով :

Ինչպէս որ իմացականը , իրեն վերաբերեալ յատուկ և մասնակի սեպհականութեամբ զգացողութենէն կ'որոշուի , այնպէս ալ կամք , իւր բնութեամբ , ունեցած զիրքով կ'որոշուի իմացականութենէն և զգացողութենէն :

Մեր ստացած հմտութիւնները , մեծաւ մասամբ ղիտակցութեամբ են . մենք դարձնելով մտադրութիւննիս այն առարկային մէկին վերայ և զայն քննելով՝ նորա արժանեաց համեմատ բաղձանք մը կը յարուցանեմք մեր ներսը , որով ըստ կարգի յաջորդութեան՝ կամաց ազդումն ալ կը լինի և անկէ յետոյ բան մը կը գործեմք . բսեղ է որ խնդիր մը նախ ըմբռնել , յետոյ քննել և անոր վրայ

բաղձանք յարուցանել և կամաց հաճութիւնը առնելէն վերջ, կըրնամք ի գործ դնել զայն (այս պարագայէս դուրս է բուն բաղձանաց և յուզեալ կրից գործերը) : Կամաց և իմացականութեան մասին ըստած է . «Իրարմէ որոշ կարողութիւնները, իրարմէ որոշ գործակատարներ չեն համարուիր, այլ մի և նոյն գործակատարին տարբեր տարբեր կարողութիւններն են : Մարդն է, որ կ'իմանայ, կը սիրէ, կ'ատէ և կը գործէ, և ոչ թէ մարդուն հասողութիւն, կամ սիրտ, կամ իւր կամքն . ինք՝ իրարմէ որոշաբար կը գործէ : »

Իմացումը՝ առանց զգացողութեան չլինիր և ոչ ալ յիշողութիւն՝ առանց մտադրութեան . այնպէս ալ տրամաբանութիւն չլինիր առանց յիշողութեան և զուգորդութեան, և ոչ իսկ տրամաբանութիւն կամ երեակայութիւն կը լինի առանց յարաբերութիւնները իմանալու կարողութեան, այսինքն վերաբերական թելադրութեան : Ուրեմն ասոնց հանգամանաց և ներգործութեանց ամեն կարողութիւնները քովէ քով զետեղուած են և միշտ պատրաստ միմեանց օգնական և ձեռնտու լինելու . և առանց փոխադարձ օգնականութեան, ինքնին անզօր և անպատու են :

Ղերոյիշեալ սկզբունքով բացարձակապէս կրնամք ըսել թէ, իմացականութիւն, զգացողութիւն և կամք, ներգործութեանց մասին որքան անջատ, այնքան ալ առինչ են իրարու :

Հասողութեան կամ իմացողութեան համար մասնաւորիւ կրնամք ըսել որ, թէ զգայական և թէ կամական բնութեանց գոյութեան և ներգործութեան հիմն ու խարխիւր որու մէջ կը գտնուի : Նախ զգացողութեան վերաբերմամբ, երբ մեր բնութեան այս մասը ներգործութեան մէջ է ըստ պարագայից, մենք հաճեալ կամ տհաճ, լցեալ զմայլմամբ կամ զզուանօք, սիրող կամ ատող, հաւանող կամ չհաւանող, դովող կամ պարստաղ և ըստ սոցա այլ և այլ շարժութիւնք և բաղձանք կը յո զին ի մէջ մեր : Այլ ամենաթեթեւ զննութիւնը կ'ուսուցանէ մեզ թէ, այս բաները չէին կրնար առաջ գալ և այս մտաւոր հանդամանքները չէին կրնար ի գոյութիւն գալ, առանց ստացման գիտութեան, որ ի հարկէ իմացականի ներգործութիւն ըսել է : Եթէ հաւանինք կամ չհաւանինք բանի մը, պարզ և յայտնի է թէ հաւանութեան կամ անհաւանու-

Թեան առարկայ եղող բանի մը նախընթաց հմտութիւնն ունիմք : Թէ իր մը կայ, որուն վրայ այս շարժութեան գ. ացումները կայացած են : Գարձեալ՝ եթէ ունենամք մեր ներս ներդործութիւն մը սիրելոյ կամ ատելոյ, իմացականութիւննիս նախընթացաբար զբաղած կը լինի այն առարկաներուն դոյութիւնն և որակութիւնները ի ծանօթութիւն բերելու, առ որս մեր սիրոյ և ատելութեան կիրքերն ուղղեալ են :

Հաստատութիւն՝ կամաց հետ, զգայութեանց միջոցաւ սերտ կապակցութիւն ունի. վասն զի, երբ գիտութիւն, առարկայի դոյութիւն մը, իւր աչքին առաջ չունենայ, կարելի չէ որ կամքն անոր վրայ ներդործութիւն ունենայ, առանց զգացողութեան գրդուման և շարժութեան :

Ինչպէս որ մենք մէկէ մը բան մը պահանջած, կամ գործ մը կատարել տալ ուզած ժամանակնիս, ամեն ջանք ի գործ կը դիմեմ նորա կամաց հաւանութիւնը ստանալու, զի առանց կամաց հաւանութեան չէ կարելի գործ մը գործել, որքան որ նոյն գործ օրինաւոր, բարի և օգտակար լինի. սակայն ստոյղ է որ կամք շահելու համար ալ, նորա մտաւոր կազմութեան ունեցած յարաբերութիւնները յօգուտ ածելով, առաջարկելի գործոյն պատշաճութիւն և օգուտները բացատրելով և նորա խելամտութիւն կամ հասողութիւն համոզելով կարենամք իւր կամքն ի գործ գրդուելու :

Հասողութեան յատկական կամ սեպհական վախճանն է գիտութեան ստացումն. և գիտութիւնն ալ առանձնապէս իշխելու կարողութիւն չունի կամաց վրայ, այլ՝ գիտութեան հետ զուգընթաց զգացումը ևս հարկաւոր է : Ինչպէս իւր հետևորդ շարժութիւնք, բաղձանք, պարտաւորութիւն և զգացողութիւն, միանալ պէտք են, որպէս զի կամք համողութի հաւանութիւն տալու : Զգացողութիւն միջնորդ և կապ է իմացականութեան, և կամաց մէջ սեղը իմացութիւն՝ ինքնին կամաց հետ շփանար. այլ զգացողութիւն պէտք է որ իմացութեան մէջ գտնուած իրերուն գրգռիչ շարժութիւններ և զեղեցիկ ձևեր տալով՝ կամաց ներկայացնէ, որ նա՛ այսինքն կամքը, հաւանութիւն տայ : Առատաձեռնութեան հաճութիւնը, աղահին չբացատրելէն առաջ՝ նորա բաղձանք չգրդուելն աս

ուջ՝ չէ կարելի նորա կամաց հաւանութիւն ստանալ առատաձեռնեւ նեւրո համար ։

Ուրեմն , մտաց հասողութեան մեր կամաց վրայ ունեցած իշխանութիւն կամ՝ ազդեցութիւնը՝ անուզակի է . ուղղակի կը լինի , երբ զգացողութիւնը իւր պարադաներով մէջ մտնելով , միջնորդութեան պաշտօն կատարէ . սակայն հասողութեան՝ զգացողութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը կամ կապակցութիւնը ուղղակի և առանց միջնորդի է ։

Իմացականութեան ներդրածութիւնները կամաց ներդրածութեանց հիմն են . սակայն աւելե կարելի չէ հետևցնել թէ կամաց աշխուժութիւնը և զօրութիւնը միշտ կատարեալ համեմատութիւն կ'ունենայ իմացական իշխուժութեան և զօրութեան հետ . զի բնութիւնը միտք մեր իմացական կարողութեան զօրութեան համեմատական զափով կամք չընորհեր մեզ . երբեմն կ'ընծայէ և կ'աւելցնէ կամ առատ բաժին մը հուտայ այնպիսի մտաց տէր եղող կամքերու , որոց մտքերը շատ սեղմնալ են և շատ անգամ հզօր կարողութեանց հետ՝ անզօր և սկիար կամք մը կը լծորդէ ։

Ա՛րնդունուի թէ կամքն ալ , գործնական կրկնութեամբ , կրնայ հետզհետեւ զօրանալ և հաստատութիւն ունենալ , զինք իւր փոփոխական վիճակէն հանելով . ասոր հակառակն ալ , անգործութեամբ քէպ ի նուազումն ետ կ'երթայ ։

Կնչպէս որ երբեմն զօրաւոր միտք , իրեն չափ զօրաւոր կամք մը չգտներ այսպէ՛ս ալ շատ անգամ զօրաւոր կամք , իրեն պէս զօրաւոր ընկեր միտք մը չգտներ ։

Ձեր ջատկէս , թէպէտ հասողութիւն և կամք իրարու յարակից են և միմե միւսին հինաց և գործունէութեան հիմն ու խարխսն է , սակայն քրկուքի մէջ միշտ կատարեալ համեմատութիւն չտեսնուիր ։ Պիտանց վրայ մինն և ոմանց վրայ միւսն զօրաւոր և գործօն կը լինի ։

Զգացողութեանց՝ կամաց հետ ունեցած յարաբերութիւն կամ
առնչութիւն :

Զգացողութիւն, որ շատ տեղ սիրտ ալ կ'անուանի, սերտ յարաբերութիւն ունի կամաց հետ. արդէն խօսած եմք զգացողութեան վրայ, որ իւր մէջ կը պարունակէ շարժութեան բաղձանք. և պարտազգացութեան բաղձանքն ևս իւր մէջ կը բովանդակէ ատորձակ, կիրք և հակամիտութիւն :

Աւելորդ չեմ համարիր աստ, փոքր տեսութիւն մ'նս ընել սրտի շարժութեան, բաղձանաց պարտազգացութեան վրայ, մեր առաջարկած նիւթէն լոյս մը առնելու յուսով : Առաջին՝ շարժութիւնք արարելիքն է : այս դասին վերաբերեալ զգացումներն, շատ զանազանութիւն ունին ըստ տեսակի . ինչպէս՝ շարժութիւնք զուարթութեան, ուրախութեան և ցնծութեան . տխրութեան, տրտմութեան և սղոյ . զարմացման, սքանչացման և հիացման . շարժութիւնք դեղեցիկութեան, շքեղութեան և վսեմութեան . շարժութիւնք ծաղու և շարժութիւնք բարոյական հաւանութեան ու անհաւանութեան :

Որովհետև շարժութիւնք պարզ մտաւոր հանդամանքներ են, ուստի զանոնք սահմանելու աշխատիլը ոչինչ է, շատ է որ իւրաքանչիւր որ իւր դիտակցութեան դիմէ ծանօթանալու համար թէ, ինչ է զուարթութեան, տխրութեան, զարմացման, պատկառանաց, տհաճութեան, դեղեցիկութեան, հմտութեան բաղձանաց շարժութիւնք, որ մտքին զգայական հանդամանաց կամ զգացողութեանց ընդհանուր բաժանմունքին մէկ ուրիշ որոշ մասն է : Ինչպէս որ ասոնք, այսպէս ևս բաղձանաց հմտութիւն՝ մեր դիտակցութենէն ստանալի է . վասն զի, ասոնց ինչութիւնք, որոշմամբ յինչութենէ շարժութեանց, անհնար է բացատրել խօսքով : Ատորձակի շարժութիւն, ինչպէս՝ անօթութիւն և ծարաւութիւն : Հակամիտութիւնք, ինչպէս հետաքրքրութիւն կամ բաղձանք դիտութեան, պատուասիրութիւն, նմանողութիւն, փառասիրութիւն կամ իշխանա-

սիրութիւն և սոցիւն նման կիրքեր թէ՛ բարեսիրական և թէ՛ բարե-
 տեսեաց, դիտակցութիւնը կ'ուսուցանէ մեզ :

Պարտազգացութիւնք, այսինքն է բարոյական պարտականութեան
 զգացմունք անուանեալ իղձերն ալ զգացողութեանց բաժինին մէկ
 որոշ մասն են, և որոնք՝ հակադրութեամբ ընդդէմ բաղձանաց, կը
 ծագին բարոյական շարժութիւններէ և ոչ թէ բնականներէ. ա-
 սոնց և բաղձանաց մէջ տեղն եղող տարբերութիւնը մինչև անդամ
 հարեանցի ներքին քննութեամբ մը իւրաքանչիւր ումք յայտ յան-
 դիման կ'երևնայ : Շարժութիւնք բարոյական հաւանութեան և ան-
 հաւանութեան կամ անցեալ և կամ ներկայ առարկաներու որպի-
 սութեանցը վերաբերութիւն ունին. սակայն պարտականութիւն կամ
 պարտաւորիչ զգացողութիւնք ասպառնիին վերաբերութիւն ունին,
 ինչպէս որ պարտազգացութիւնք ալ՝ գլխովին ասպառնիին հետ կը
 կապեն զմեզ :

Այս յաւելեալ կէտն ալ կայ, երկաքանչիւրոյ իրարմէ ունեցած
 տարբերութեանց մէջ, որ պարտազգացութիւնք միշտ յետագայ են,
 ըստ ժամանակի հաւանողական և պարտաւորական շարժութեանց և
 անհնար է որ գոյութեան գան, առանց նախընթաց կայութեան
 նոցին : Իմացականութենէն առ կամքն առաջ գնալու միջոցին զգա-
 ցողութեանց մէջէն անցնելով, կը տեսնեմք թէ իմացականի ներ-
 գործութիւնները, անմիջական հպատակութիւն ունին շարժութեանց
 հետ. իսկ հասողութենէն առ սիրտն յառաջացած ժամանակ՝ նախ
 շարժութեան սահմանէ և յետոյ բաղձանաց և պարտազգացութեանց
 սահմաններէ կ'անցնին. վասն զի շարժութեան անմիջական աղբիւ-
 րը՝ հմտութիւնն է, այսինքն, իմացականի ներգործութիւնները :

Մտի շարժութիւնը, ինքնին չկրնար կամաց վրայ իշխել և հա-
 ւանութիւն ստանալ, մինչև որ բաղձանք և պարտազգացութիւնը
 իրեն շօժանդակեն. վասն զի բաղձանք՝ բնական իրաց զրգոխչն է.
 պարտազգացութիւնն ալ, բարոյական իրաց համդիչ. մինն՝ բնա-
 կանները կը գովէ կամ կը պարսաւէ. միւսը՝ բարոյականը կը քա-
 րողէ :

Իմացականութիւնը, բաղձանաց հետ անմիջական կապ չունի.
 վասն զի շարժութիւնք, անոնց մէջ տեղը ղետեղուած են : Ասկէ

կը հետևի թէ, մտաւոր գործողութեանց ընթացք՝ յիշողութենէն շարժման և շարժումէն՝ բաղձանաց կ'անցնին : Իմացողութիւն, ծագումն կուտայ հաճոյականի և ցաւոյ շարժութեանց և շարժութիւնները ևս մեր սրտի մէջ զանազան բաղձանքները կը յարուցանեն : Ուրեմն բաղձանքները այն տեսակ զգացողութիւններն են, որք կամաց ներգործութեանց անմիջական նախորդները կը համարուին :

Այս կարգին կը վերաբերի նաև պարտազգացութիւն, որ դարձնալ սիրաբար յարակից կը ցուցնէ կամաց բաղձանաց. միայն թէ նա՛ ընականէն, իսկ սա՛ բարոյականէն կ'ընկնին իրենց գործողութիւնները :

Պակայն այս ալ ուրանալու չէ, որ երբեմն ընական բաղձանք և բարոյական պարտազգացութիւն զոյգ կը ներկայանան կամաց, իրարու հետ կատարել մըցմամբ. մինն՝ կ'ուզէ կամօր առ ինքն ձգել ընական և հաճելի ախորժակներով, միւսն՝ կը ձգնի կամօր առ ինքն յանկուցանել օգտակար, պատուաւոր և երկնային ցանկութեամբ :

Հաւանութեան զգացումը պարտազգացութենէն առաջ է, պարտազգացութիւնն ալ կամեցողութենէն առաջ է. որ երբեմն կը հետևի թէ օրինաւոր գործոց երևան բերելու վերջին վճռակէտն կանքն է :

123

Բաղձանաց զօրութիւն :

Բաղձանքներու և անոր հետ կապ ունցող շարժութեանց ստատիկութիւնը, շատ անգամ՝ այլ և այլ աստիճանաւ կ'երևնայ այլ և այլ անձանց վրայ : Այս զանազանութեան պատճառը իմացականութեան կամ հասողութեան ներգործութեանց մէջ յայանուած սարքերու թիւններն են, այն օրինօք՝ որ յարաբերութեան մէջ են հասողութիւնը և շարժումն : Հարձակութիւնները թէ հաճոյական լինին և թէ անհաճոյ, զանոնք պատճառող առարկայից վրայ մեր ունեցած հմտութեան պէտպիսութեան հետ կը սարքերին. և հմտութեան կատարելութեան ու թերութեան համեմատ՝ զօրաւոր կամ

տկար կը լինին, և որովհետև մտաւոր դործողութեան բնական ընթացք՝ շարժութիւններէն բաղձանաց կը փոխանցի, անոր համար՝ կը պատահի որ բաղձանաց զօրութիւնն ալ, նախընթաց շարժութեանց սաստկութեան հետ միշտ կանոնաւոր համեմատութեամբ կը տարբերի :

Այս եղանակին և այս ձևին նման է նաև պարտազգացութեանց զօրութեան կամ սաստկութեան ատիճանը, որ կը տարբերի հըրտութեան քանակութեանէն . զի որչափ որ վերահասու լինիմք բարոյական գործոց ըստ ինքեան և ըստ իւր յարաբերութեանց, անոր վրայ մեր հասնողական կամ մերժողական զգացումներն ալ՝ նովին համեմատութեամբ սաստիկ և զօրաւոր կը լինին . իրաւ է որ հաւանութեան և անհաւանութեան զգացումները, իրենք իրենցմէ անկարող են կամօք ի գործ շարժելու, հարկ է որ անոնց ետեւէն դան պարտազգացութիւնք կամ պարտաւորիչ հանգամանք մտաց և ատոնց զօրութեան աստիճանը, ճիշտ համեմատութեամբ, իրենց նախորդ բարոյական շարժութեանց չափով կը լինի : Եթէ շարժութիւնք զօրաւոր լինին և բանին մէջ անձնական գործողութեան առիթ գտնուի, հարկաւ, անոնց հետևորդ պարտազգացութիւններն ալ անոնց համեմատ ուժգին կը լինին :

Բնածին կազմակերպական աարբերութիւնները և զգացումները իրենց զօրութեան և անզօրութեան կարողութեանց չափով կը ներգործեն այլ և այլ անձանց վրայ : Զգացողութիւնք, ոչ միայն կամաց վրայ կ'ազդեն, այլ նաև հասողութեան վրայ : Մարդու մտաց կազմութեան վրայ մեր ունեցած հմտութիւնը մեզ ակնարկել կուտայ թէ երբ մեր զգացողութիւնները մեծ գրգռման մէջ կը լինին, այն ատեն իմացականի ներգործութիւնը՝ ազատ և անվրդով չկրնար մնալ : Այս և նախընթաց գլուխներուն մէջ խօսուածներէն ըստ բաւականին հասկցուեցաւ, որ մարդու մտքին երեք գլխաւոր բաժանմունքներու ներգործութեան եղանակը, յաւեալ յաջորդական է, քան թէ միասնական կամ նոյնաժամ, թէ անոր ներգործութիւնները մէկ մէկու հետևորդ են ըստ ժամանակի : Զգացումն չիկրնար ըլլալ առանց նախընթաց ճանաչողութեան, և ոչ կամեցողութիւն՝ առանց նախընթաց զգացողութեան, վասնորոյ, իմացական

նութեան և զգացողութեանց վրայ մի և նոյն ժամանակի մէջ՝ միասնական և հաւասար չափով ներդործութիւն մտածելն, գլխովին հակառակ է մտաւոր կազմուածքնուս վրայ տիրող ընդհանուր շարժման օրէնքներուն :

Ըստ այսմ երբոր իմացականութիւնը, վերացեալ ներդործութեան մէջ ըլլայ, այդպիսի ուժղին իմացական կամ ճանաչողական ներդործողութեան վայրկեանին՝ կրից մասը ամենայն հաւանականութեամբ բարձիթողի եղած պիտ' ըլլայ. և երբոր ընդ հակառակն, կիրքերն ալ թնհնարին զրդուման մէջ ըլլան, իմացականին դործողութիւնները պիտի կասին և ամենայն հաւանականութեամբ անզօր և անկար պիտի մնան :

Այս պատճառաւ է որ ամեն մարդ, երբոր վերացեալ և դժուարաբննելի նիւթի մը հետազօտութեանը պարապելու վրայ ըլլայ, կը փափարի ազատ կացուցանել ինքզինքը սրտի վրդովիչ ազդեցութիւններէն և անխափան կատարեալ անդորրութեամբ գործին ուշադիր լինիլ :

Բայց ուրիշ կէտ մ'ալ կայ այս նիւթիս վրայ դիտելու արժան. իմացականութեան զանդատանքը՝ (երբեմն կրից մասին) գերակայութեան չէ, այլ շատ անգամ կը պատահի որ նաև զգացողութեանց մէկ գաղանածածուկ ազդեցութիւնը, որ այնքան աչքի չգարներ, բայց զօրութեան կողմանէ հազիւ հազ ստորին տեղ մը ունի, բացարձակապէս չվրդովեր հասողութեան ներդործութիւնը, այլ կը խտտորեցնէ անոր ճամբան և շատ անգամ դժուարին կը լինի մեզի ուղիղ գատում մը ընել մէկ բանի վրայ, երբ կամ մեր անձին և կամ մեր ընտանեաց և հայրենեաց վերաբերեալ շահուց խնդիրներ մէջ ինկած ըլլան :

Մեր սրտին համակրութիւնը, այնպիսի սերտ փաթութեամբ հիւսած կը լինի այն մասնաւոր շահուն բոլորտիքը, որ մինչև անգամ հասողութեան սուր տեսութիւն ունեցող մ'իսկ կ'անկարանայ նորա ծալքերուն մէջ թափանցելու և բանին երևոյթը շիտակ տեսնելու. երբ յաջողի ալ, ամեն բան կեղծ կերպարանք մը տուող միջոցի մը միջէ կը տեսնէ. ինչ որ իւր բանին կուգայ, զայն միայն մեծցած, ցցուեալ և սրտուական կարծելով փայլուն կ'երև-

նայ աչքին , և ինչ որ բանին չգար՝ փոքրկացած , աննշան , նսեմ և յոռի երևոյթ մը կ'առնու . ասանկ ալ ինչ որ սէրը ընէ , ի նպաստ մեր անձնական շահուն , նոյնը՝ նախանձը , չարակամութիւնը և ատելութիւնը կը զործէ ի կործանումն մերինին հակառակ եղող շահանդրութեանց :

Վերոյիշեալներն , ինչպէս նաև անոնցմէ ծագած քաղցրադոյն կիրքերն՝ խնայականութեան խուզարկութեանց խոչնդոտն և արգելք կ'ըլլան , ճշմարիտին մերձենալու , և երբոր խափանելու իսկ չկարենան յաջողիլ , անոր քննութեան նիւթ եղող իրերը կը խանդարեն և կերպարանափոխ կ'ընեն :

 124

Կլամբ՝ իւր սեպհական զօրութիւնն ունի :

Մեր մտաց մէջ այնպիսի տեղ մը կայ , որ իւր մէջ մեծ զօրութիւն մը կը պահէ , և այն զօրաւոր կարողութիւնն է , որ բազմատեսակ մտաւոր գրգռմանց մէջ բռնապետական կամ զսպողական տիրապետութիւն մը կը բանեցնէ : Այս ներքին կանոնաւորիչ կարողութիւնը , կամեցողական սկզբունքն է , կամ կամաց իշխանական ձայնն է , որ մեր ներսը երևան եկող աղմուկը և հակառակութիւնը գիտելով՝ մէկ ձեռք շահուց և կրից պահանջումները և միւս ձեռք՝ խղճմտանաց պահանջումները առած , հանդարտօրէն սկսելով իւր վերջնական վճիռը կ'արձակէ :

Ուրեմն , ճշտէ և մի՛ ընե՛ր՝ ըսողը , կամքն է : Մեր մտաց միւս բոլոր կարողութիւնները , իրենց գիրք կը պահեն և իրենց պատօնները կը կատարեն . բայց նոքա ամենքն ալ կամաց բոլորտիք շրջան կատարող կարողութիւններն են , անոր ձողողական զօրութեամբ քարշեալ և անոր գիտակցութեամբ իշխեցեալ :

Կամաց բնութեան և, ինչո՞ւթեան յկայ ճանօթութիւն :

Մենք որքան որ մեր հողոյն հանգամանաց երեք մասի անուս կուտամք, այսինքն իմացում, զգայութիւն և կամք, սակայն այս բաժանումն իրական չէ. մեր հողին երեք զատ զատ մասն չէ, այլ երեք անուան տակ մի և անբաժանելի է. երեք անուանումէն չհետեւելը թէ միտք զատ զատ մի քանի տեսակ գոյութեանց շեղջակոյս մ'է, և կամ որ և իցէ նկարագրական կամ նիւթական իմաստով բաժանման ընդունակ է. զի ներգործութեանց զանազանութիւնը՝ հարկաւորապէս միութեան պակասութիւն չնշանակեր այն տարրական գոյութեան մէջ՝ ուրկէ ծաղեալ են յիշեալ ներգործութիւնները :

Ուրեմն մտական տարրը, անբաժանելի է, իսկ իւր ներգործութեանց ամենաբանչելի եղանակով մը՝ երեք է, և կամքը՝ այս կիրառութեան և ներգործութեան եղանակներու մէկն է : Կամք՝ հետեւեալ եղանակաւ սահմանուած է. «Կամք է այն մտաւոր կարողութիւն, որ կ'որոշուի զկամեցում» և կամեցողութիւնները, մասաւոր պարզ հանգամանքներ են : Կամեցումը, չէ կարելի որ անդի ունենայ, մինչև որ առարկայի գոյութիւն չլինի. վասն զի առարկայի մը վրայ կրնայ կամք իւր ներգործութիւն ի գոյժ դնել : Ինչպէս որ մարդ չկրնար խորհրդածել, առանց իրի մը վրայ խորհելու և ոչ ալ յիշել կարող է առանց յիշելու բան մը ունենալու, այսպէս ալ չկրնար կամենալ, առանց բանի մը կամք ունենալու : Ուրեմն իւրաքանչիւր կամեցումն ներգործութիւն, պէտք է որ ունենայ առարկայ մը. և նա որ կը կամենայ, հարկ է որ կամեցեալ առարկայի մը քիչ շատ յստակ ըմբռնումը իւր մտաց մէջ ունենայ : Իրականէն դուրս կամեցողութիւն չկայ, այլ բաղձանքն է որ հեռու եղածներուն կը ձգտի. որովհետև բաղձանքը՝ թէ մեր մէջ եղածներուն և թէ հեռաւորներուն ցանկաւ կարողութիւն ունի : Իսկ կամքը, մինակ մեր մտաց մէջ եղածները կամ մեր ձեռնհաս

սու թեան վերաբերեալները կը կամի, որք են մեր ներդործութիւնները, թէ մարմնական շարժում լինին և թէ մտաւոր ներդործութիւն մը, և անոնք ալ մերթ առեական և մերթ ժամանակաւոր կըրան լինիլ :

Իմացական ներդործութիւնները, իրենք իրենց վրայ դադար կ'առնուն, ճանաչողութեան կամ հմտութեան կերպարանք առած ժամանակնին և այն տեղ իրենց պաշտօնը կը վերջանայ : Այս կը լինի, երբ մենք զանոնք յատկապէս և առանձնաբար մտածեմք, բայց ոչ ուրիշ մտաւոր կարողութեանց վերաբերմամբ :

Իսկ կամեցումը այսպէս չէ, իրեն բնութենէն կարող չէ իրրեշատ զանցեալ և յադեցեալ հանդիլ, սոսկ ի դէպ գալով : Շարունակ ձեռքը դէպի ապառնին կը կարկառէ, նորանոր բաներու ակնկաւոյց :

Այս որպիսութիւն, կամեցողութեան մէկ տարրն է. հարկաւորապէս իրեն բնութեան մէջ կայ և իւր սեպհական յատկութիւններէն մինն կը համարուի, ասով կ'որոշուի մտաց իմացական և զգայական հանգամանքներէն :

Կամեցողութիւնը, յատկութիւն մ'ալ ունի որ իւր զօրութիւնը զանազան աստիճանի կը բաժնուի. ուստի միշտ մի և նոյն եղանակաւ չգործեր : Երբեմն, առելի մտադիւրացոյն և ուժիկն կը լինի և երբեմն տկար. երբոր առարկայ մը ձեռք բերելու մասին, որոշաբար տարակուսութիւն մը կայ, կամայական ներդործութիւնը հոն թայլ կը մնայ, այսպէս ալ, երբ հաստատապէս գիտեմք թէ ձեռնարկելի գործին մէջ՝ դուրս հանելու վտահոյս թիւն կայ, հոն ալ կամք հզօրեղապէս կը ներդործէ : Ճարտար մարդիկ, երբ չուզեն ձեռնարկելի գործդ ի դուրս հանել, կամացդ արգելք կը դնեն և այն գործոյն գժուարութիւնը՝ անկարելիութեան աստիճան հասցնելու և մեծցնելու չափ առաջ կ'երթան, որով կամքդ կը Լքանի :

Երկրորդապէս, կամեցողութեան զօրութիւնը զգացողութեանց վիճակէն ևս կախումն ունի, զի երբ մասնաւոր առարկայի մը վրայ մեր ունեցած բաղձանք բուռն և զօրաւոր լինի (և ասոր դէմ հակառակ մարդ և խանգարիչ ուրիշ զգացմունք չձայլին) կը տեսնուի որ կամեցումն ալ անոնց համեմատ ուժեղ և զօրաւոր կը լինի :

եթէ պատահի որ այսինչ դէպքի մէջ այդ զօրեղ բաղձանքն ընթ պարտազգացութենէ և ս օղնութիւն և հաւանութիւն գտնեն, այն ժամանակ ներդործութեան շարժութիւնն ալ աւելի ուժգնութիւն կը գտնէ և կամեցողական որոշման կամ գիտաւորութեան զօրութիւնն ալ ամենահաւանականութեամբ կը սաստկանայ նոյն համեմատութեամբ. և եթէ պատահի որ բաղձանք և պարտազգացութիւն զոյդ միաբանին և կամաց հետ միանան, այն ժամանակ, բնական է որ առաւել սաստիկ կը ներդործէ կամբ:

Գալով զպացողութեանց ուժգնութեան, սոքա այլ և այլ պարագաներէ փոփոխութիւն կ'ընդունին. այն կենդանութեան և զօրութեան տարբերութիւնները որք ժամանակ ժամանակ մեր աչաց կը հանդիպին, կարելի է պատճառեալ լինին մարդոց մէջ ի դէպ եկող կազմակերպութեան բնածին տարբերութիւններէ:

Երբեմն ալ զպացողութեանց աշխոժութիւն և կենդանութիւն այնպիսի պատահական պատճառներէ փոփոխութիւն կ'ընդունին, որուն բացատրութիւնը մեր կարողութենէն վեր է:

126

Բաղձանաց և կամեցողութեան մէջ տեղ եղած որոշումները:

Կօնեցողութիւնը, մտաց երրորդ մասն է և կ'որոշուի բաղձանքներէն որ զպացողութեան մէկ մասն է (և ոչ թէ ըստ ոմանց կամեցողութիւն և բաղձանք մի և նոյն բանն են): Այն հարուստ համեմատութիւն, որուն կօնեցողութիւնը կ'ընթացէ, բոլորովին որոշեալ է բողոքանքով: Ստոյգ է որ բաղձանք և կամեցողութիւն իրարու շատ մերձ են, սակայն երկուքն ալ իրենց զատ զատ և առանձին յատկական գոյութիւն և հանդամանքներն ունին. մեր անձի փորձովն ալ կըրնամք ասոնք իրարմէ որոշ մտածել, երբ մտքերնիս բերեմք այն հազարաւոր բաղձանքներու ծնունդ չառած վիժումը, մինչ կամեցողութիւնը շատ քիչ ժամանակ տեւելով կը զահապիժէ: Բիշտ կ'ըսէ. «Կրնամք բաւձալ բանի մը, զոր չեմք կամենար. կրնամք կամել բան մը, որու չեմք բաղձար:»

Հիւանդ մը բնաւ չբաղձար դառն դեղեր խմել. սակայն կը կամօխմել և կը խմէ առողջանալու մտօք :

Ընտանիք և պարագաներ ձղել և օտար երկիր պանդխտութեան դիմելը բաղձանաց դէմ է . սակայն կամք կը վարէ և կը մղէ : Բաղձանք և բարոյական պարտազղացութիւն, որք միշտ իրարու հակառակ կը մարտնչին և երկուքն ալ կամաց վըրայ մեծ ներգործութիւն ունին և զայն կը բռնադատեն որ առ իւրաքանչիւրն հակի միւսն ևս իրենց կողմ քաշելով, սակայն կամք՝ մերթ մէկին և մերթ միւսին ետեւէն կ'երթայ :

Ասկի կը հետեցնեմք թէ կամք և բաղձանք մի և նոյն բան չեն, այլ զատ զատ մասեր են : Հայր մը իւր ստահակ զաւակը իւր բաղձանաց հակառակ՝ կամաց ուժով կը պատժէ . մեծ ապացոյց մ'է մեզ այս բանիս համար՝ Արբաշամու՝ Իսահակայ զենուսն . ուրիշ անթիւ օրինակներ և փաստեր կան, զորս աւելորդ է մէջ բերել . զի արդէն ընդունուած է թէ այլ է բաղձանք, այլ է կամք :

127

Միթէ կայ օրէնք կամաց :

Բնութեան մէջ եղածներուն ամենքն ալ իրենց օրէնքներն ունին, և ըստ որում կամքն ալ բնութեան մէջ կը գտնուի, հետեւաբար այս ալ խը օրէնքն ունի : Երբ կը տեսնեմք երկրիս նիւթական մասունքը, որք իրենց յարաբերական դրից մէջ հաստատուն կեցած են, և անայլայլելի օրէնքի մը ներգործութեամբ՝ արեգակնային դրութիւն կազմող այլ և այլ ահագին մարմիններն իրենց շրջանները կը կատարեն, կը համըզուինք որ անփոփոխելի սկզբունքի մը իշխանութեան ներքեւ չկայ քար մը, աուրկ մը կամ անկեալ տերև մը, որ ազատ լինի տիրապետութեան և համըշխանութեան մը զօրութենէ :

Այս հաստատուած իրողութիւնը կը վերաբերի նաև կեանք և բանականութիւն ունեցող էակաց : Ուրեմն հոգեղէն և մտաւոր բնու-

Թեան տէր զոյու թիւններն ալ, իրենց համար յատուկ և որոշ ըսկզբունքներ ունին թէ՛ էութեան և թէ՛ ներգործութեան: Ար որ զոյութիւն կայ, հոն օրէնք ալ կայ: Բսած է վճռախօս մը, թէ Սասունացի թիւնն ալ իւր օրէնքն ունի. նիւթական արարչութիւնն ալ օրէնք ունի. զերազոյն կարգի էակներն իրենց օրէնքն ունին, անասուններն ևս օրէնք ունին. ուրեմն մարդոց համար ալ օրէնք կայ:» Այս այնպիսի օրէնք մը, որուն հիւր բնութեան մէջ հաստատուած է և միօրինակ ու ընդհանրական և յաւիտենական է, և այս օրինաց հեղինակը՝ ԱՍՏՈՒՆԾ է: Արեմն, մէկը ինքզինք բնութենէն դուրս չձգելէն առաջ՝ չլինար իւր անձը այս օրէնքէն ազատ կացուցանել. օր պիտի գայ, որ այս տիեզերական օրէնքը և անոր հեղինակը ճանչցուի պիտի ամեն ազգերէն և պիտի լինի մէկ տիեզերական օրէնք, և մէկ տիեզերական հրամանատար:

Արիւ զմը կ'ըսէ օրինաց համար, «Անոր կայարանը՝ Աստուծոյ ծրոյն է, անոր ձայն՝ տիեզերաց ներդաշնակութիւնն է. երկնի և երկրի վրայ գտնուողները ծառայութեան մեծարանք և պաշտօն կը մատուցանեն անոր:» Քոքքն, անոր խնամակալութիւն կ'ըզոյս, մեծն, ինքզինք նորա իշխանութենէն ե ըզրութենէն արձակեալ չլինար ճանաչել. ամենքն ալ միօրինակ կերպով անոր կուրան և դարձեալ առանց բացառութեան, անոր հրաւերին հնազանդելով կ'երթան. մի է ամենուն մտաք և մի է ամենուն ելք այս տիեզերական օրինաց առջև, զի ամենուն հասարակէս և անխտրաբար կը տիրապետէ:

Արեմն կամքն ալ իւր օրէնքն ունի և այն օրինք՝ կրնայ յարբերութեան մտնել իւր միւս մասերու և նոցա կարողութեանց հետ: Եթէ կամք ըստ զիպուածոյ դործէր, մարդկանց դործերու բոլորն ալ զիպուածական կը լինէին. կամք՝ իւր միւս մտաւոր ներգործութեանց ծայրազոյն վախճանը և ամբողջ մտաց ներկայացուցիչն է:

Բարոյական իշխանութեան իրական զոյութենէն ևս կը հաստատուի կամաց օրէնքներու զոյութիւնը: Գիտեմք որ բարոյական իշխանութիւն մը կայ, որու մարդիկ կը հպատակին, զի մերթ կը շարձատրուին և մերթ կը պատժուին նորա կառավարութենէն: Բարոյական պարտադրացութիւնը, կամաց հետ սերտ կապ ունի: Եթէ

կամք՝ օրէնք չունենայ, յայնժամ ո՛վ է պատժող և ո՛վ է վարձա-
տրող — դէ՛պք թէ պատահմունք. եթէ այսպէս լինի, իրողութիւն-
ները զիպուածական կը լինին, հեռեւորար բարին և չարը դէպ-
քին պէտք է ընծայուին և ոչ թէ մարդուն. այն ժամանակ մար-
դիկ մաս չէին ունենար այն առաքինական գործերէն, զորս⁶ ձեռք
բերելու համար մեծամեծ զոհողութիւններ ըրած և հաճոյք ու բաղ-
ձանքներ նուաճելով զսպառ են :

Արարչապետն, ինք օրինօք կը կառավարէ. ուրեմն արարչագոր-
ծեալներն ևս իրենց յատուկ օրէնքներն ունենալ պէտք են, ինչ-
պէս որ կամքն ալ իւր օրէնքներն ունի : Ասորո՞ք էրք հասրեց,
տեսաւ որ ստեղծածները պահպանելու համար խնամք պէտք է .
նախախնամական օրէնքներ սահմանեց, որով ստեղծածները կը
պահպանուին և կը խնամուին :

Կամքի օրէնքները, իւր բնութեան մէջ պարփակեալ են : Կա-
մական կարողութիւնը ինքնին էութիւն մը չունի կամ ենթակայ չի-
կրնար ըլլալ. այլ՝ ենթակային մէկ ստորոգելիքն է, որ ստորնա-
դոյն յարաբերութիւն ունի ենթակային, այսինքն մեր հոգեղէն բը-
նութեան հետ : Եւ որովհետեւ կամքը մեր հոգւոյն մէկ ստորոգե-
լին է, հարկաւորապէս պիտի հպատակի այն բոլոր պայմաններուն,
զորս այդ առնչական միութիւնը կը դնէ իւր վրայ : Կամք՝ մեր հո-
գւոյ հիմնական պայմաններէն բնաւ ազատ չէ. ուրեմն օրինաց են-
թակայ է և օրինօք կը գործէ :

Կամաց ներգործութիւնները միշտ յառաջահայեաց են և ապառ-
նիին չեն նայիր. զղջման և ապաշաւանաց զյայման պէս յետա-
հայեաց չեն : Չեն նմանիր յիշողութեան, որուն գործն է միշտ
խորասուզել անցեալ գնացեալ իրերու անդունդը, և անկէ վեր հա-
նել բաղմատեսակ իրաց պատկերները և նախադաղափարները : Կա-
մաց, ներկայ տեսնուած գործոյն կամեցումը, ապաղայ արդեանց
վրայ կը լինի և այս կամքի բնութեան մէկ կազմակերպութիւնն է
և ասկէ դուրս ուրիշ եղանակաւ չգործեր :

Արդէն առիթ ունեցած եմք խօսելու, թէ կամք՝ իւր յատուկ
օրէնքներն ունի, որոնցմով կը գործէ : Սակայն բացառիկ պարա-
զայ մը կայ, որ կը բռնադատէ կամաց իշխանութիւնը և որու մէջ

կամքը ակամայ կը զարտուղի, և այս է՝ յուզեալ կիրքերու կամաց դէմ ընդվզումը կամ ապստամբութիւնը: Ասկէ կը հետևի թէ կամք՝ իրական և գործառնական կապ մը ունի կրից հետ:

128

Օրէնք պատճառակաճութեան վերաճեալ առ կանս:

Քաջայայտ իրողութիւն մի է, որ կան ինչ ինչ օրէնքներ, որոյ ծագումը կամաց բնութենէն չէ. սակայն կամաց կիրառութեան եղանակին կը վերածուին: Պատճառականութեան օրէնք մը կայ, զի ամեն գործ իւր պատճառն ունի, ամեն սկզբնաւորութիւն, փոփոխութիւն և գոյութիւն, առանց պատճառի չէ:

Հմտութեան ամեն դէպքերը և աւարկաները ժամանակի մը մէջ մեր մտաց ծանօթութեան կուգան, և այս ծանօթութեան հետ մէկ տեղ յիշել պէտք է թէ, խելամտութիւն և վերահասութիւն կարելի չէ որ լինի, առանց ասոնց յաջորդութեան և միջնորդութեան:

Տեւողութեան զաղափարը, մեր մտաց մէջ թելագրելու և կամ ծագումն առնելու առիթը՝ յաջորդութիւնն է:

Մասնաւորապէս խորհրդոց և զգացմանց յաջորդութիւնը մեր մտաց մէջ երևան գալու միջոցին, բացորոշ գիտակցութիւն կ'ունենամք:

Հմտութեան բոլոր աւարկաները, որք մեր մտաց տեսութեան առաջ որոշ գոյութիւն մ'ունին և իբրև միմեանց յաջորդականք կը համարուին և մտաց տեսութեան կը ներկայանան իբրև նախորդ և յաջորդ, մենք մեր տղայ հասակէն կ'ըսկսինք կազմել նախորդութեան և հետևորդութեան զաղափարները, որովհետև բնութիւնը ի սկզբանէ անտի հարկաւորապէս կը ներկայանայ մեր մտաւոր տեսութեան և մեր ըմբռնման վրայ կը ապաւորուի տեսակ մը հայեցումաձքով և կերպաւորութեամբ:

Այս ամենահարկաւոր օրէնքը, Արարչապետն հաստատեց մեր բնութեան մէջ իբրև սկզբունք, այս սկզբունքով ամեն իրողութիւն

և դիպուածներ, շարակարգեալ իրրև նախորդ և հետևորդ, միմեանց հետ պատճառի և գործի յարաբերութիւն ունին: Մարդու միտքը այնպէս ձևակերպեալ է, որ բնականապէս իւր ամենականուխ շնչառութեան հետ ասոր հմտութիւնը կը ծծէ և իւր ներս կ'ընդունի: Ըստ այսմ մեր փոքր հասակէն սկսեալ մեր մտաւոր կազմութեան բնածին և մշտնջենական բերմունքներով, բնականապէս կ'ընդհիւրժ նայիլ առարկայից վրայ, որք որոշ, զուտ, առանձնակի և յաջորդաբար մտաց ներկայանալով կ'երևին և կ'աներևութանան մի ըստ միջէ տեսակ մը յարաշրջան շարժմամբ: Գալով մտաց ներգործութեան ընթացքուն մէջ ի խաւարէ ի լոյս կ'աներկեանին, և դարձեալ անդէն նուազելով քօղարկուած նորա աչքէն կ'աներևութանան. այս գործողութիւն այնչափ կը տպաւորի մեր մտաց մէջ կրկնութեամբ, որ շատ անգամ գործ մը կատարած միջոցին՝ անոր ետեէն գալիք գործն ալ կը դուշակեմք:

Մարդիկ իրենց փորձառութեամբ, ոչ թէ միայն կատարելապէս խելամուտ կը լինին այս հիմնական նախադասութեան, այլ և անոր տեսակներու մէջն ալ որոշումներ կ'ընեն, որ աներկեան հաստատութիւն ունի: Ար զանազանէն այն ներգործական պատճառները, որք զօրութեան կիրառութիւն կը բովանդակեն իրենց մէջ, այն տեսակ պատճառներէ՝ որք սոսկ նախապատրաստութեան կամ կանխատեսութեան առիթ կ'ընծայեն, հետեւի դէպքին:

Աստի, այս երկու կարգ պատճառները իրարմէ որոշելու համար, նախապատրաստական և ներգործական անունները կը յատկացնեմք անոնց. եթէ այս որոշում չընէինք՝ պատճառականութեան ընդհանրականութեան հիմնական սկզբունք սխալ կը լինէր:

Այս երկու կարգ պատճառներն ալ, անփոփոխ նախորդութեան հանգամանքներն ունին իրենց մէջ և հետևեալ կերպիւ կը տարբերին իրարմէ. նախապատրաստական պատճառները, հետեւելու դէպքերուն սոսկ առիթներ են. իսկ ներգործական պատճառները, հետեւելի դէպքերուն ոչ միայն առիթները կը բովանդակեն, այլ և այն ներգործական ձևահաստատութիւնք կամ զօրութիւն, որ հետեւելու դէպքը առաջ կը բերէ: Ներգործական պատճառները իրենք իրենց մէջ զօրութիւն ունին, քանի որ նախապատրաստական պատ-

Ճառք՝ միայն այն յատկական և հարկաւոր առիթը կ'ընծայեն, որով ուրիշ տեղ օձնանեալ ազգալական և ձեռնհաս զօրութեանը ներդրածութիւն կը շարժէ : Երկու տեսակներն ալ էապէս հարկաւոր և կարևոր են իրենց հետ կապուած յատուկ արդեանց և դործերուն :

Սակայն այն կարգն որ ձեռնհասութիւնը և ազգոզութիւնը իր մէջն ունի, ճշգրտիւ ներդրածական պատճառ է և իրականապէս կը կատարէ այն դործը, իսկ միւս կարգը, որ ինք իւր մէջ ազգեցութիւն չունի, այլ լոկ նախապատրաստական առիթ կամ պայման մի է, որով դործը, ինք իւր զօրութեան արդեամբ չկրնար արտադրել, այլ իրմէ դուրս ուրիշ կցորդական զօրութեամբ մը անփոփոխ կերպով առաջ կը բերէ :

Յիշեալ երկու կարգ պատճառներու մէջ տեղ եղած որոշմանց վրայ քանի մը ապացոյցներ : Նախ, ամեն բնական և Ֆիզիզական պատճառներ, ըստ ինքեանց և իրենց բնութեամբ, սոսկ նախապատրաստական են և ոչ թէ ներդրածական : Ղի ներդրածական պատճառները իրենց մէջ զօրութիւն ունին, որ մտաց ստորոգելի է և ոչ թէ նիւթոյ : Զորօրինակ, անձրևը՝ նախապատրաստական պատճառ մի է ցորենի աճման. զի առանց ջուրի կամ անձրևի ցորեն չաճիր :

Սակայն ձեռնհաս կամ ներդրածական պատճառը, Աստուծոյ զօրութիւնն է, որ իրեն սահմանադրութեան և իրերու շարակարգի պահանջման համեմատ ազգեցութիւն կ'ընէ, անձրևէն՝ տունկին աճման օգուտ մը առաջ դալուն : Նոյնպէս հողին արօրադրուիլը և սերմին ցանուիլը նախապատրաստական պատճառներ են, զի առանց ասոնց հունձքերը չեն բուսնիր և երևեալ չեն դար :

Տեղ մը երթալու բաղձանք ունեցած ժամանակին, կտմին ալ գնալու հաւանութիւն կուսայ : Այն կամեցումը, շարժառիթ կամ նախապատրաստական պատճառ է, ինչպէս որ բաղձանք՝ կամեցողութեան շարժառիթն է. այսպէս ալ կամեցումը՝ գնալուն ներդրածութեան շարժառիթն է :

Կամեցումը, այնպիսի զիրք մը ունի, որ ոչ միայն նախորդութեան և հետևորդութեան երկու յարաբերութիւններն ունի, այլ և

ինք իւր մէջ և իւր բնութեան ու միութեան ամենին չդպչելով : Երկու անասկ տարերք կը բովանդակէ : Մինն փախստեան , միւսն զօրութեան . միւսն ստորնութիւն , միւսն իշխանութիւն : Կամեցողութեան վրայ եղած այս նշանաւոր հանգամանքը ըստ արժանւոյն չըս հասկցուելէն , շատ անգամ վէճեր առաջ եկած են :

Գերադոյն Եսակի մը ներգործութիւն ելող արարչագործեալ նիւթականները , մեզ իմաստասիրել կուտան թէ «Եակ մը կայ , որ Ինք միայն սկզբնապատճառ է տիեզերաց » :

Կատճառականութիւնը հերքուած ժամանակ՝ Աստուծոյ գոյութիւնը ապացոյցանելու մասին , դժուարութեանց կը հանդիպիմք : վասն զի յայնժամ արարածները զիպուածական պիտի համարուին :

Երբ Աստուածութիւն կ'ըսեմք , Ամենադիտութեան և Նախաինամութեան զաղափարը անոր մէջ բովանդակուած տեսնել պէտք եմք :

Եթէ չլինի պատճառականութիւն Գերադոյն Եին , այս երկու ստորոգելիները անհիմն պիտի համարուին , որ այս ալ բացարձակ ճշմարտութեան դէմ մաքաւիլ պիտի համարուի . վասն զի գործը առանց պատճառի առաջ գալը չէ կարելի :

Եթէ գործերը առանց պատճառի ի դէպ գան , եթէ զէպքերը պատահին , առանց նախորդի և հետեւորդի հետ կապ մ'ունենալու , յայտնի է թէ չէ կարելի որ այնպիսի մի կապ լինի որ կարողաս նայ դանոնք ստուածային մտաց հետ կապել արդեամբ և ոչ ուրիշ մտաց հետ :

Ուրեմն այն ժամանակ ասոնք ամեն բանէ ան ջատեալ և մեկուսի կը մնան : Կուգան ու կ'երթան և իրենց ընդհանրական ու ընդարձակածաւալ շարակարգի մէջ , անձանթ աշխարհէ եկող օտարականներու կը նմանին , որոց գալն ու գնալը նոյնօրինակ գուրս կը մնան ամեն նախատեսութենէ ու հմտութենէ :

Այն ժամանակ ընդարձակածաւալ համակայսրութիւնը , որուն գլուխ Աստուած է , պիտի լեցուէր այնպիսի զէպքերով , որոց մէջ ինքը բնաւ ներգործութիւն չպիտի ունենար և ոչ ալ ըմբռնում և ներդաշնակութիւն : այլ՝ ամեն բան խառնաշփոթ պիտի լինէր , որ ընդ հակառակն , այնպէս չէ , ինչպէս որ տիեզերաց սահմանադրական ներդաշնակութենէ վերահասու կը լինիմք :

Ուրեմն կամք, օրինաց հպատակ լինելով հանդերձ, ընդունիչ պէտք է թէ կամքէն բղխած գործողութիւնները զիպուածական չեն, այլ օրէնքի տակ են և իրենց պատճառներն ունին :

Ինչպէս որ սովորութիւն գարձած է հարցնել մէկը միւսին, թէ Ի՞նչ է Քրիստոսը . ասոր պատասխան առնելէն զինի, նորէն կը հարցնէ, թէ Ի՞նչ է համար էլ Քրիստոսը . այս Ի՞նչ է համարի հարցմունքը՝ ուղղակի պատճառի հաստատութիւն տալն է :

129

Օրէնքի միօրինակութիւն՝ վերածեալ առ կառն :

Ընդունուած ճշմարտութիւն մի է թէ, բնութեան գործողութիւններու մէջ յարատեութիւն և միօրինակութիւն կայ, որուն ճշմարիտ օրինակը կրնայ համարուիլ արեգակն . զի ամեն մարդ կը հաւատայ թէ երեկոյեան ժամը տասներկու քին մեղմէ աներևոյթ եղող արևը՝ վաղը արշալոյսէն քիչ մը վերջ նորէն պիտի երևնայ մեզ : Ահա այս եղանակի մէջ յարատեութիւն և միօրինակութիւն բացարձակապէս կը տեսնուին . այսպէս են նաև ժամանակի, եղանակի և լուսաւորաց շրջանները, որք անսխալ և անխոտոր կը կատարեն իրենց կանոնաւոր ընթացք մշտնջենական տեականութեամբ : Մտաւոր կարողութիւններն ևս այս օրինաց ենթակայ են և այս օրինօք կը կատարեն իրենց ընթացք :

Օրէնք՝ միօրինակութիւն և յարատեութիւն ունի . իսկ քիչոքս չը, փոփոխական է և մեր զիտութենէ գուրս . այս ալ ստոյգ է որ մի և նոյն բանը, կրնայ լինիլ որ մէկուն համար հասկցուած օրէնք մի եղած ըլլայ, ուրիշի մը համար չհասկցուած զիպուած . վասն զի այն գործոյն վրայ մինն կատարեալ հմտութիւն ունեցած է, իսկ միւսը իսպառ անտեղեակ մնացած :

Երբ յանկարծական, տարօրինակ բան մը կը պատահի և մնք քննելով չեմք կրնար հասու լինիլ թէ, Ի՞նչ է, Ի՞նչ պատճառաւ, կամ Ի՞նչ է դասակարգուած առաջ եկած է այն իրողութիւն . մեր այս տղի-

առութենէն ստիպեալ կ'ըսեմք, որչափ է . վասն զի այն բանը որ յանկարծակի, առանց ակնկալութեան մեզ հանդիպելուն համար, մեր մտայ սահմանէն դուրս էր :

Անցեալին եղելութիւններէն՝ նոյն բանը ապառնիին մէջ ևս տեղի ունենալիքը զիտնալը կարելի է . և այս՝ բնութեան մեզ պարպեած մէկ ձեռքն է, որ մեր ներսէն կը ծագի :

— — —
130

Շարժառիթներու բնութիւնը ևս տեսակաները :

Կամայ օրէնքները թուած ժամանակ, յիշել պէտք է թէ կամեցումն չլինիք և նա բնաւ ներդործութիւն չընենք, մինչև որ շարժութիւններու հետ կապակցութիւն չունենայ . բայց շարժութիւնները հպատակութեան օրինօք, կամայ հետ կապուած են : Շարժառիթները պատճառականութեան և միօրինակութեան օրէնքներու հիմունքը կը կազմեն և բնականապէս անոնց ճշգրիտ բնութիւնը և տարածութիւնը ի յայտ կը բերեն :

Շարժառիթները, իրենց ծագման նկատմամբ (զննելով կը տեսնեմք) երկուք են . ներքին և արտաքին : Ներքին կամ էնթալաչիան շարժառիթները, մտայ մէջ գոյութիւն ունին, ինչպէս են այլ և այլ ախորժակները, հակամիտութիւն ըսուած բարձրագոյն կարգի զգացման սկզբունքները և զանազան տեսակ այլ և այլ աստիճանի կիրքերը, որք բարոյական բնութիւն ունին :

Արտաքին շարժառիթներն են, մեր մաքէն դուրս, արտաքին իրերու վրայ զետեղուածները . ամեն արտաքին առարկաները, որք մեր ներս հաճութիւն, տհաճութիւն, ուրախութիւն և արտմութիւն կրնան շարժել . կամ այն արտաքին առարկաները՝ (որ կարծել կուտան թէ կապակցութիւն ունին մեր յաջողութեան կամ պարտականութեան հետ) որ մեր վրայ ազդեցութիւն կը ներդործեն իբրև շարժառիթ : Ստորոգ է որ ասոնք մեր մտաւոր բնութեան միջնորդութեամբ կ'ազդեն մեզ, այսինքն մեր շարժութեանց, կրից և բա-

բոյական կարողութեանց ձեռամբ . սակայն ըստ որում գործադրեալ ազդեցութիւն վերջապէս արտաքին առարկաներու վրայ կուզայ կը կայանայ , իբրև վերջին ենթակայ , անոր համար սլատաճ է զանոնք շարժառիթ անուանել :

Թէպէտ մեզմէ դուրս գանուող բոլոր առարկաները և ներգործութիւնները այլ և այլ աստիճանաւ կրնան շարժառիթ համարուիլ , սակայն մեր հոգւոյն մէջ ի գէպ եկող շարժումները և քննարկներն են , որ այդ արտաքին առարկաներու և բաղմատեսակ գործերու վրայ անդրադառնալով գեղեցիկութեան և տղեղութեան , արժանաւորութեան և անարժանութեան յատկութիւններով կ'ըզդեստաւորեն և կը հաղորդեն անոնց այս զօրութիւն զոր ունին նրկատմամբ կամաց : Արեւմտեան արտաքին առարկաները ըստ ինքեան անարժէք են , քանի որ մեր հոգւոյն զգացումներու հետ կապուած չեն :

Թէպէտ ամեն առարկաները , որք մեր մտայ կը ներկայանան արտաքին շարժառիթներու կերպարանօք և յարարութեամբ , իրենց ընթացից մէջ մինչև որ կամաց սահմանին հասնին , մասնաւոր եղանակաւորութեանց ենթակայ կը լինին , սակայն այդ եղանակաւորութիւնք այլ և այլ անձանց տիրապետող մտաւոր օրպիսութեան համեմատ , խիստ շատ կը տարբերին իրարմէ . մի և նոյն առարկան ինչ պատկեր որ ընծայէ սրամտին , նոյնը չընծայեր բթամտ մարդուն . իւրաքանչիւր ոք իւր կարողութեան չափով կ'ըմբռնէ զայն :

Ամեն մարդ գիտէ , որ մենք ենթակայ ենք այնպիսի ժամանակաւոր ազդեցութեանց , որ երբեմն գիւրին չէ մեկնել և ի յայտ բերել . ժամանակ կը լինի որ քաջալերական տենչանօք և ցնծալից յոյսերով կենդանացած լինելով՝ ամեն բան սլայծառափայլ կ'երևնայ աչքերնուս և յետ սակաւուց տրտում և տխուր լինելով , ամենայն ինչ տխրազեաց կը թուի մեզ և սեամած : Այսպիսի պարագաներու մէջ զմեզ առաջադրութեան և գործի վարող շարժառիթները խիստ այլազան կերպարանօք կ'երևնան աչքերնուս :

Մեր հրճուալից ժամանակին , մաքերնուս լոյսը մեր առջ ներկայացեալ , այլ և այլ արտաքին առարկաներուն վրայ կը ցոլանայ , և անոնք ալ լուսափայլ իրերու պէս և ճանապարհորդին առջ-

նորոգող լուսածածանչ աստղերու պէս կը փայլին նշուլադեղ . իսկ մեր տխրութեան միջոցին, զէնիթէն վար կ'իջնան ազօտ և մարած լոյսի մը պէս . մենք ալ այլ ևս մտադրութիւն չենք ընէր անոնց :

Բոլոր այս այլ և այլ պարագաներն և անոնցմէ հետեւած փոփոխութիւնները դիտողութեան առնուելու են : Շարժառիթները՝ հասողութենէ արտաքոյ և անկախ ըլլալով, այնքան կը տարբերին այն որակութենէ, որ անոնց գոյնը՝ մտքին նկատողութենէ և զընդհանրութենէն անցընելէն ետքը կ'առնուն վրանին, ինչպէս որ հատուածակողմ ապակիով բեկրեկեալ շքեղ և պէս պէս գոյներն կը տարբերին այն անգոյն և միօրինակ լոյսէն, որուն մէջ որ առաջ պահուած և ծածկուած էին : Մինչև անգամ այս բազմատեսութեան մէջ բովանդակեալէն ալ աւելի մեծ տարբերութիւն կայ . վասն զի ոչ միայն մեր մտաց մէջ նախ և առաջ ներկայացած ժամանակին ի կողմանէ իմացականութեան փոփոխութիւններ կ'ընդունին, նկատմամբ իրենց տարածութեանը և յարաբերութեանցը, այլ և քանի որ առաջ կ'ընթանան, կարծես թէ իրական կենդանութիւն մը, կենսական տարր մը կը մտնէ մէջերնին և կը շնչաօրին, որ ասիկայ ալ զգացողութեանց իրական միջամտութեամբ և միամօրութեամբ առաջ կուգայ . այնպէս որ, եթէ ներքի լինի մեզ ուրիշ օրինակ մը բերել նիւթական առարկաներէն, պիտի ըսենք թէ շարժառիթք, իրենց եղանակաւորելովք, այնքան կը տարբերին իրենց նախնական արտաքին առարկայական վիճակէն, որքան որ վարպետ պատկերահանի մը գոյներն, երբ կտաւի վրայ կը դրուին ձևերով և համեմատութիւններով, կենաց իմացականութեան ազդումներ կ'առնուն վրանին, քանի որ մի և նոյն գոյներ, երբոր միաձոյլ և անյարգար կենան անոր ներկամաններուն մէջ, բան մի չեն նշանակեր :

Այսպէս է ահա այն կերպարանափոխութիւնը, որուն որ արտաքին կամ առարկայական շարժառիթք ենթակայ կը լինին, մտքին մէջէն իրենց անցքը կատարած տեսնին . սակայն այս փոխակերպութեան չափն ու աստիճանը ոչ միայն մարդու մտքին ընդհանուր կազմուածքէն կախումն ունի, այլ կը գանձէր որ, այլ և այլ անձանց վրայ, այլ և այլ վիճակներու մէջ, էապէս կը զանազանի :

Բնական եւ բարոյական շարժառիթներ :

Բնական շարժառիթները, բնական զգացողութեան մէջ կը գտնուին, որ երբեմն սրտի շարժառիթ անուն կուտամք : Իսկ Բարոյական շարժառիթները, բարոյական զգացողութեանց մէջ կը գտնուին, որոց խղճի շարժառիթներ կ'ըսեմք : Բնականները, զէպի բաղձանքները կը դիմեն . իսկ բարոյականները, զէպի իրաւունք և բարին առաջ կը խաղան : Մինն բաղձական շարժառիթ է և միւսն պարտազայացութեան շարժառիթ :

Բնականները, սահմանի մէջ կը գործեն, իսկ բարոյական շարժառիթները՝ անսահման են . զի նոցա սահմանը, ախղերբէն ի յաւիտեանականութիւն և հունաւորէն մինչև յանհունս կը տարածի : Մինն՝ անձնական է, իսկ միւսն՝ տիեզերական . մինն՝ ընդաբոյս և բնազգական է իւր գործողութեանց մէջ, միւսն՝ բնազգական յատկութիւններէ յանչափս հեռու է և ազգական բնութիւնէ անջատեալ :

Շարժառիթ չեղած, կամեցումն չլինիր . բայց ըսել չեմ ուզեր թէ շարժառիթ չեղած՝ կամք չկայ . այս՝, կամք կայ, սակայն շարժառիթով կը գործէ . շարժառիթները՝ համազոյն են կամեցողութեան, կամաց կ'ազգեն, կամեցողութեան վրայ կ'իշխեն . իսկ կամեցումները՝ շարժառիթէն ծնունդ կ'առնեն : Այս խօսքերով հասկնալ պէտք է թէ, այն պարզ և անտարակուսելի իրողութիւնը, այսինքն շարժառիթները, կամաց ներգործութեանց նախապատրաստական և նախապահանջ սլայմաններն են :

Երբեմն մեր կամաց շատ մը շարժառիթները մէկէն կը ներկայանան . սակայն անոնցմէ ամենէն աւելի զօրաւորը կ'ազդէ մեր կամքն ի գործ մղելու . ասոր համար ամենէն զօրաւոր շարժառիթը կամաց վրայ կ'իշխէ :

Մեր ներսի գին մեծ մաքառումն առաջ կը բերեն երբեմն բնական և բարոյական շարժառիթները և կամք բռնադատել կ'ուզեն . մինն՝ զէպի ի բնական բաղձանքները կը թեւադրէ, իսկ միւսն՝ զէպի

երկնային և աստուածային սուրբ սէրը : Այս պարագայիս մէջ , երբ կամք ազատ լինի կրկն բռնութիւններէն և մարմնոյ տկար հանգամանքներէն , և կամ առողջ վիճակ մը ունենայ և ազատ լինի որ և է ազդեցութենէ , աւելի բարոյական շարժառիթներէն մղեալ կը գործէ , քան թէ բնականէն : Թէև բնական առարկաները աւելի զրգուիչ են , սակայն վաղանցիկ լինելնուն համար , զայն կը թողուն որ մշտնջենաւորին ետևէն երթայ . և այս ընտրութիւնը կամք ինքը չընէր , այլ միտքը , երբ պայծառ կերպով և խորհրդածեալ բացորոշութեամբ առարկաները կը ներկայացնէ կամաց . կամքն ալ եթէ ազատ է ազդեցութիւններէ , աւելի երկնային սիրոյն գործագրութեան որոշումն կուտայ , քան թէ երկրաւոր բաղձանաց : Աստուծոյ առաքելը զեղեցիկ օրինակ մը կուտայ , այս երկնային և երկրաւոր պատերազմին համար ըսելով . « Արիշ օրէնք մը կը տեսնեմ իմ անգամներուս մէջ , որ իմ մտաց օրինաց դէմ կը մարտնչի , և միշտ դառնալին կերպով աղաղակել կուտայ ինձ . . . ինչ խղճալի մարդ մ'եմ ես . և ո՞վ պիտի ազատէ զիս այս մահացու մարմինէն : »

Հոս է առաքինութեան օթեան՝ որ զմեզ հրեշտակաց կը նմանեցնէ . հոս է մոլութեան կայանը , որ կարապետ կը լինի յախտենական ամօթոյ և դատապարտութեան :

Աւերջապէս մարդիկ ալէկոծեալ կը ծփան այս կենցաղիս մէջ , մերթ մոլութեան և մերթ առաքինութեան , երբեմն բարոյ և երբեմն չարի կը հետևին . պահ մը երկրաւոր հաճելի առարկաներու , պահ մը մշտնջենաւոր սիրոյ հրեհհներու մէջ կը տառապին : Ի հարկէ իրենք զիրենք ազատող անոնք են , որ երկրաւոր բաղձանքները նահեւելով , երկնային սիրոյն ետևէն կ'երթան :

Մտաւորական ազատութենէ որոշ մարմնական ազատութեան վրայ :

Սակաւ տարբերութեամբ , մարմնական ազատութիւն , մտաւորա-

կանէն հետեւեալ կերպով կ'որոշուի : Մարմնական ազատութիւնն է , որ և իցէ զսպողութենէ զերծ մարմնական ներգործութիւնները : Երբ արտաքին ներգործութիւն մը (նախընթաց կամեցողութեան մը համաձայնօրէն) կարողանամք ի գործ դնել , այն ժամանակ մարմնական ազատութիւն վայելելու վիճակի մէջ կը գտնուիմք :

Ասոր հակառակ , երբ կամայ հետ համաձայնելով մարմնական գործողութիւն մը կատարել ուզեմք և անկարող գտնուիմք , այս ալ տեսակ մը մարմնական գերութիւն կը լինի , ինչպէս են բանտարկեալները , հիւանդները և այլն , կամ անոնք՝ որ իրենց մարմնական ազատութիւնները կորսնցնելով կամ անդամներուն մին հաշմուեւով կը կորսնցնեն , կամ արտաքին արգելքներէն հարկադրեալ չեն կրնար գործել . ասոնք ալ ազատ չեն մարմնոյ ներգործութեանց մէջ :

Իսկ հոստոթիւն ազատութիւն՝ այսպէս չէ . զի նա իւր յատկական բնութիւնն ունի , ուրիշ բաներու հետ անայլայլելի . ինքը իւր էութեամբն իւր առանձնական դիրք և մասնատր փառքն ունի : Ինքը որոշ բան մ'ըլլալէ ի զատ , որ և է սոսկ մարմնական ազատութենէ այնչափ առատել կարեորութիւն ունի , որչափ սր միտքն առաւել է քան զմարմինն :

Շատերը ջանացին ազատութեան սահման տալ , սակայն չյաջողեցան . միայն հետեւեալ ծանօթութիւնները տուած են , զորս մենք ևս հոս սխալի նշանակեմք . Ազատութիւնը , պարզ խորհրդոյ և զազափարի մը անունն է . ազատութիւնը՝ առաւել խորհրդոյ տարր մի է , վերացեալ զազափարաց պէս . ազատութիւնն ալ սոսկ զազափար մը կամ բմբռնում մի է . ազատութիւնն է տարակայութիւն ամենայն արգելեաց և ներգործութիւն խախնարաւաց , որք չեն բովանդակեալ ի բնութիւն և ի ներքին որակութիւն ներգործողին :

Ազատութեան վերացեալ զազափարի մեր իմացութեան ծանօթանալուն և մեր ներքին հմտութեան մէկ մասը լինելուն առիթը , մեր մտաց ներգործութիւնն է (այն բարեբաղդ ժամանակներու մէջ) երբ իւր գործողութիւնները իրականացէս ազատ կը լինին . մէկ տեսակէտով , ուրիշ կենդանիները մի քանի պարագայի մէջ՝ (բարոյական պարտազդայութիւն չունենալուն համար) մարդոյմէ աւելի ազատ են :

Մարտիրոսի ներդրումներն է խարխիս կամ առիթ մտաւորական աշխատանքները : Մտաց պարագաներ կամ պայմաններ կան , որք ներհակ և խանդարիչ կը դառնան մեր մտաւոր ազատութեան : այսպէս ալ ուրիշ պարագաներ և պայմաններ կան , որոց վրայ հիմնեալ է մտաց ազատութիւնը :

Ազատութիւնը՝ այլ և այլ աստիճաններ ունի . նոյնպէս ալ այլ և այլ աստիճաններ կը լինին մտաց իմացողութեան , յոտակութեան , կամ շարժութեանց և բաղձանաց , զորութեան և սաստիկութեան մէջ . այսպէս ալ ազատութիւնը այլ և այլ աստիճաններ կ'ունենայ , քանի որ ազատութեան բնութիւնը նոյն կը մնայ տարբեր մարդոց վրայ . զորօրինակ , արբեցողը գերի է ողելի ըմպելեաց , սակայն չարբեցողն ալ՝ ազատ է այս գերութեան կապէն :

Ազատութեան գոյութեան առիթները ամենայն ինչ ներդաշնակաւոր կը հանդիսացնեն . ներդաշնակութիւն մը կայ մարդկային մարմնոյ ամբողջութիւնը կազմող մասերու մէջ , նիւթական աշխարհի այլ և այլ մասանց մէջ , նոյն իսկ մտաց կազմակերպութեան մէջ ևս . ըսել է թէ , կատարեալ չափակցութիւն մը , համեմատութիւն մը և միմեանց հետ զուգայարմարութիւն կայ մտաց այլ և այլ մասանց մէջ , իւրաքանչիւր մասը յատկացեալ ըլլալով ինքի իւր սահմանի մէջ մնալով գործելու : Այսպէս , բնութեան դիտումները կատարած ժամանակ , ուրիշ մասանց գործողութեան սահմանի մէջ բռնական միջամտութիւն մը չեն բանեցնեն և ոչ ալ խափանարար ազդեցութիւն մը ի գործ կը դնեն : Երբ իւրաքանչիւր մաս այս կերպով կը գործէ , երբ կատարեալ ներդաշնակարորութիւն մը կը տիրէ շարժման մէջ , ամենայն ինչ միօրինակ , համեմատական և իւր յատկական դիրքին մէջ լինելու պայմանաւ , երբ իւրաքանչիւր կարողութիւն իւր առանձնական պաշտօնը կը կատարէ , առանց ինքիւր մէջն եղող անխուսափելի շփոթութեան մը և կամ ուրիշ ազդեիւրէ մը ծագեալ բռնական արգելքի մը , յայնժամ կ'ունենամք ազատութեան գիտակցութիւնը՝ բառին ամենէ բարձր իմաստովը :

Ընդունուած է թէ , ներդաշնակութիւն մը կայ մեր մտաց մէջ և անոր այլ և այլ մասանց մէջ ալ փոխադարձաբար ստորակայութիւն մը կամ գերակայութիւն մը կայ :

Այս դերակայութեան և կառավարելու պաշտօն վարողն ալ մեր խղճմտանքն է մեր մտաց մէջ : Խղճմտանք , մեր մտաց կառավարող և իշխող զօրութիւնն է , որ Աստուծոյ սահմանադրութեամբ հաստատուած է մեր մտաց մէջ , և իբրև փոխանորդ Աստուծոյ , մարդկանց սրտի մէջ կեցած , ցոյց կուտայ թէ ինչպէս կատարուելու է ներգաշնակութեան բարի նպատակները , և ըստ այնմ կը վարձատրէ անոր դործակատարումները : Գիտնալու է սակայն թէ , խղճմտանաց կառավարող զօրութիւն որ կ'ըսեմք , բառին դործագրական իմաստէն աւելի օրինադրական իմաստով հասկնալու եմք . ոչ թէ արդեամբ ի դործ գնելու ձեռնհաս է , այլ առաջնորդութեան , կանոնադրութեան և կարգադրութեան ուղեցոյցն է : Ամբն է վերակացու և իշխող զօրութեան , զի մտաց խղճի պաշտօնը , առաւել խրատատու և խորհրդատու լինելն է :

Ըստ այսմ , երբ բոլոր ախորժակները , հակամիտութիւնները և կիրքերը իրենց օրինաւոր և յատկական սահմաններու մէջ կը պահուին և կը մնան , բռնաբար օտարին սահմանները չեն անցնիր . մենք զիտակցութեամբ կը տեսնեմք կամ կ'ըզդամք իրաց այս բաղձալի վիճակը , որ այս բարի ներգաշնակաւորութիւնը ներքին հաւանողութիւն մը ցոյց տալով , անոր մնայուն յարատեւութիւնը կը խրախուսենք . և ընդ հակառակն , թէ որ ատուք իրենց սահմաններէն անցնին , մենք , ներքին յանդիմանութիւն մը և դատապարտութիւն մը կ'իմանամք ներսէն . այնպէս որ , երբոր կը հաստատենք թէ մտաւոր ներգործութեանց ներգաշնակաւորութիւնն է այն ճշմարիտ և անտարակուսելի առիթը , որով բարձրագոյն աստիճանի մտաւորական ազատութեան գոյութեանը վրայ զիտակցութիւն կ'ունենամք : Այս զիտակցութեան առիթը , մտաւոր ներգործութեանց կամ գործողութեանց այն վիճակն է , որուն մէջ խղճմտանքին պահանջմունքներուն համաձայն կը գտնուին առնչական պարագաներ : Արովհետև խղճմտանքը , Աստուծոյ հաստատած մէկ սկզբունքն է , և իւր կամբը ցոյց տալու նպատակաւ եղած է , վասնորոյ ասկէ ալ անդին կրնամք երթալ և ըսել , թէ այն առիթը , որով բարձրագոյն աստիճանի մտաւոր ազատութեան զիտակից կ'ըլլանք , մտաւոր ներգործութեանց այն վիճակն է , որն որ Գերագոյն Էակին պահանջմունքներուն համաձայն է :

Խղճմտանք (եթէ խանդարեալ չէ) իւր գործով, յանուն Արարչազործին, մարդկային մտայ զանազան կարողութիւններուն և բերմունքներուն իւրաքանչիւրին յստակ սահմանը ցոյց կուտայ և բարձրագոյն հրամանի ձայնիւ կ'ըսէ այս ախորժակին և այն բաղձանքին, այս հակամիտութեան և այն կիրքին, թէ «Սահմանիդ մէջ ուղիղ կեցիր և ուղղութենէ մի խտտորիք, մինչև ցայն վայր երթաս և անկէ անդին չանցնիս. այս սահմաններու մէջ քու գործողութիւններդ անմեղ են, բայց ասոնցմէ անդին մեղանգական են. ասոնց մէջ ազատութիւն կայ, բայց ասոնցմէ դուրս գերութիւն է»:

Խղճմտանք՝ մարդկանց սրտի ներքին սկզբունքներուն վրայ ալ որոշողութիւնները կ'ընէ, ինչպէս որ անոր արտաքին գործողութեանց վրայ. մէկին վրայ ինչ կերպով որ դատաստան ընէ, միւսին վրայ ալ իւր յատկական հեղինակութեամբ՝ այս կամ այն բանին համար կը վճռահատէ, թէ ըստ ինքեանց ուղիղ և բարի են, և այլոց համար՝ թէ թիւր և չար են: Օրինակի համար, նկատէ ծառի մը բոլոր մասունքները (առանց մտածելու իրարու հետ ունեցած բնական ներգաշնակաւոր երևոյթին վրայ), ամեննին ծառի մը զաղափար չէս ունենար. սակայն միացուր այլ և այլ կերպարանքները, այն ժամանակ կրնաս իմանալ թէ ինչ է ծառը:

Մարդու մարմինը կրնայ միասուիլ հիւանդութեամբ. ծառ մը կրնայ փտիլ, մեքենայ մը կրնայ աւրուիլ, սակայն անոնց գրութիւնը և կազմուածքը բովանդակապէս չքայքայիր: Մարդու բարոյական կազմակերպութեան մէջ ալ յայտնապէս ասոր նման բան մը կայ. ով որ ինք իւր բնութեանը յատկութեանց վրայ մտածէ, կը տեսնէ որ այլ և այլ նկատմունքներ ունին իրենք իրենց մէջը:

Ասոնք մէկմէկու վրայ զսպողութիւն մը և իրարու հետ համեմատութիւն մ'ունին: Այս համեմատութիւնը ճիշտ և կատարեալ կ'ըլլայ, երբոր բոլոր այն ստորակարգեալ սկզբունքներն կատարելապէս ընթացակից և համաձայն կ'ըլլան իրենց խղճմտանքին, որչափ որ իրենց բնութիւնը ներէ և ամեն բանի մէջ անոր բացարձակ և ամբողջական առաջնորդութեանը և վերատեսչութեանը տակ մնան:

Ասոր հակառակ, ի դէպ եկող ամենափոքր չափազանցութիւնը

կամ պակասութիւնը, իրենց մէջն եղող պատշաճաւոր համեմատութեանց ամենանուազ փոփոխութիւնը կամ խղճմտանքին հետ ունեցած զուգընթացութիւններուն ամենափոքր խանգարումը, թէև արտաքին դործադրական կերպարանք մ'ալ առած չըլլայ, ըստ իմիջանկարգութիւն մ'է բարոյական կազմակերպութեան մէջ:

Ըսողներ կան թէ, մարդկանց մտաց ներդաշնակութիւնները խանգարուած են, մի միայն Ազամայ ու Եւայի վրայ տեսնուած է այս ներդաշնակութիւնը, նոցա մեղանչումէն առաջ, իսկ մեղանչելէն ետք կիրքերը ուղղութեան դէմ ապստամբելով ներդաշնակութիւնները խանգարուեցան և ածանցաբար յորդոց որդիս անցան: Միայն Յիսուսի վրայ տեսնուած են ուղիղ ներդաշնակաւորութիւնները, անոր համար որ նա՝ անխառն էր մեղքերէ, նոցա հետ կցորդութիւն չունենալով, կիրքեր հնազանդ էին անոր իւր անմղութեան համար:

Գնա նորա ետեէն և իւր կենացը այլ և այլ շրջաններուն և փոփոխութիւններուն մէջ դիտէ՛ զինքը փորձութեանց, նեղութեանց և վշտակրութեանց այլ և այլ հանդէսներուն մէջ:

Տես զինքը իբրև որդի հիւսան և ինքն իսկ զբաղեալ իւր հօրը դործով. տես զինքը յետ ժամանակաց՝ արդար բարկութեամբ տաճարին սեղանաւորները խարաղանաւ դուրս վճռուած ատեն. զիտէ՛ զինքը ի ժողովարանս Հրէից և յանապատս ի բարոզութիւն և յաղօթս, միջբեայ արեգական տապն ու տօթը և զիշերուան ցողին ցուրտը կրելով. տես զինքը տրտմեցելոց և ուրախացելոց հետ կանայ հարսանիքին մէջ և Ղազարու դերեղմանին քով. նայէ՛ իւր վրայ ամեն կարգի մարդոց ընկերութեանը մէջ, ամենուն բարկքը փնտռելով թէ բարձրին և թէ՛ խոնարհին, թէ՛ մեծին և թէ՛ փոքրին, թէ՛ զգիտաւորեալ քահանային և թէ՛ մաքսը նստող մաքսաւորին, ընչեղ երիտասարդին, կոյրին և կաղին աղէկութիւնը նեղելով առանց խտրութեան: Նայէ՛ իւր վրայ Գեթսեմանի պարտիզին մէջ անհնարին տառապանօք տանջեալ՝ աղօթքի կեցած միջոցին և խաչին վրայ մահուան դառնութիւնը ճաշակած ատեն: Գրթուարին բան է մէկը գտնել որ այնքան բազմատեսակ վիճակներու մէջ մտած և փոփոխութիւններէ անցած ըլլայ, այնքան խառնա՞

շփոթ և իրարու հակառակ ազդեցութեանց ենթակայ եղած լինի, և սակայն այն մտքին մէջ՝ լիակատար և ամբողջական ներդաշնակութիւններն ու կիրքերը ամբողջ պահէ (վասն զի ասոնց ամենէն ալ կար իւր վրայ և ոչ միայն կար, այլ և ամենուն մէջ ալ փորձուած էր) բնաւ երբէք իրենց յատկական սահմանները չանցան, այլ միշտ և հանապազ կատարեալ համաձայնութեամբ դործեցին իւր հոգւոյն մէջ սնկեալ արդարութեան օրէնքին հետ: Եւ քանզի կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն կար իւր հոգւոյն մէջ, կատարեալ ազատութիւն ևս կար, և քանզի ազատութիւն կար, կատարեալ խաղաղութիւն ևս կը թագաւորէր, այն խաղաղութիւնը՝ որ ի վեր է քան զհասողութիւն մտաց: Այս ամեն ներդործութիւնները մտաց ներդաշնակութեան արդիւնքներն են, որք Յիսուսի վրայ տեսնուեցան:

Ազատութիւն պէտք չէ շփոթել անսահմանութեան հետ: Ազատութիւն ի դործ գնել պէտք է սահմանաւոր եղանակի մէջ. և ամեն ազատական՝ դարձեալ իւր ազատութեան սահմանն ունի, միայն ծայրագոյն բարին և ծայրագոյն չարն են որ սահման չունին. բարին՝ իւր բացարձակ և տիեզերական իշխանութեամբ, իսկ չարը՝ իւր սահմանը խանգարելով. ասոնցմէ ի զատ ուրիշներու ազատութիւն սահմանաւոր չըջանի մը մէջ է: Անոնք որ յանուն ազատութեան իրենց սահմանէն դուրս կ'ելնեն, նորա՝ ազատասէրներ չեն, այլ ազատութեան ցանկ քանդող անզուսպ չարագործներ են և ընկերական աշխարհի չարիք հասցնողներ:

133

Ազատութիւն կամաց:

Ինչպէս որ կամք նիւթական բան մը չէ, այսպէս ալ նորա ազատութիւնը նիւթական չէ, այլ պարզ գաղափար մի է. ուրեմն կամք և իւր ազատութիւն աննիւթ և մտաւորական պարզ գաղափարներ են: Թող չմտածուի թէ մէկ կողմէ կամաց ազատութիւն կ'ըսեմք, և միւս կողմէ կամաց օրէնքները յառաջ կը բերեմք: Ա-

սոնք՝ հակառակ են, այլ պէտք է ըմբռնելք թէ, եթէ մտաց օրէնք չլինի, մտաց ազատութիւն ալ չլինիր. ո՛չ իրապէս ազատութիւնը և ոչ հնարաւորապէս ճշմարիտ ազատութիւն բնաւ չեն պահանջեր որ ուրիշին իրաւունք ոտնակոխ ընենք (որ ան ալ ազատութեան բռնաբարումն է) այլ կը պահանջեն, որ մեր ազատութիւնը լիովին վայելեմք և թոյլ տամք որ ուրիշներն ալ իրենց սահմանի մէջ իրենց ազատութիւնները վայելեն և գործադրեն ։ ճշմարիտ ազատութեան կանոնադրութիւն և սահմանադրութիւնն այս է . այս հետևողութեամբ պէտք է ըսել որ օրէնք և ազատութիւն զոյգ կ'ընթանան ։ Սակայն իրենց զոյութեան սահմանի մէջ, օրէնքը՝ ազատութենէ առաջ է . ուր որ ազատութիւն կայ, հոն նաև կատարեալ ներդաշնակութիւն կայ . սակայն և ոչ մէկ աստիճանաւ կարելի է որ ներդաշնակութիւն լինի՝ առանց օրինաց ։ Այս կարողութիւն, Արարչապետն իւր ձեռքով դրած է ամեն մարդկանց սրտի վրայ, զոր ամեն մարդ կարող է կարգալ և իմանալ, բաց ի այն մարդիկներէն, որոց աչքի տեսութիւնը նուազած կամ կուրացած է կրից ներդործութիւններէն ։ Եթէ կամք օրէնքով մը իւր միւս մասանց հետ կապ մը չունենար, կախն ալ իւր ազատութիւն չպիտի ունենար, զի յարաբերական օրէնքն է, որ կամաց գործ կը մատակարարէ ։ Ար տեսնեմք կարգ մը մարդիկ, որ իրենց սեպհական ազատութիւնները ուրիշներու վաճառած, իրենք կաշկանդեալ գերի մնացած են . սակայն ասոր բուն պատճառը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մարդկանց տղիտութիւն ։

Արդ մը մտաւոր հանգամանք կայ, որ մարդու բարոյական բընութեան կազմուածքին մէկ մասն է, որուն խոճի խոյլի զգացումն կ'ըսեն ։ Այս խիթալի զգացումները բողբոջին որոշ են, հաւանութեան և անհաւանութեան զգացումներէն . մենք կարող եմք բարոյապէս հաւանելու և չհաւանելու, երբ մեր մտմունք սոսկ ուրիշներուն գործոց վրայ է ։ Իսկ ուրիշին բրածին համար, ամենևին խղճի խայթ չեմք իմանար . զի խղճի զգացումը կամ խղճմտանաց յանդիմանութեան զգացումները միայն մեր անձանց վերաբերութիւն ունին և չէ թէ ուրիշին . մենք այդ զգացումները կ'ունենամք երբ մեր գործած գործերը բարոյական անհաւանութեան ենթակայ լի-

նին : Ասոնք ցաւալի զգացումներ են , բայց պատճառած ցաւերնին մասնաւոր տեսակաւորութիւն ունին , որք բոլորովին կը տարբերին լոկ տրտմութեան կամ վշտակրութեան զգացումներէ և ասոր համար է , որ ասոնք առանձին սեպհական տեսակաւորութիւն մը ունեցող և իրենց բնութեամբ բոլոր ուրիշ մասաւոր հանդամանքներէ տարբեր կ'ըմբռնուին , մտաց այս հանդամանքներու կամ զգացումներու գոյութենէն կ'իմացուի , որ զանոնք իւր ներս կրող անձը , անշուշտ կամաց ազատութեան համոզումը կ'ունենայ իւր մտաց մէջ :

Մարդ մը իւր ըրածին համար խղճի խայթ մը կ'ունենայ , անոր համար որ ինքն ազատ էր անոր դէմ չմեղանչելու և եթէ ուզէր կրնար խղճի դէմ չգործել :

Կամաց որոշումներէն կախումն չունեցող բաները՝ ինչպէս են երկիրը , տրտմութիւն , ցաւ , վշտակրութիւն , թէպէտ մենք կ'ըզգամք , բայց խղճի յանդիմանութիւն չկայ ասոնց զգացմանց մէջ :

Այսու ամենայնիւ , տրտմութեան հետ մէկ տեղ յանցանաց բզգացումներն ալ կը բովանդակին իրենց մէջ , և այդ յանցապարտ գործերը կատարած ժամանակ՝ կը կամին որ դործեն : Ուրեմն կամք բարոյապէս ալ ազատ է , իւր շարժառիթներու հետ ունեցած սահմանաւոր եղանակի և յարաբերական վիճակի մէջ :

Կսօ՞ր շատ անգամ իւր գործերէն մի քանին շտապաւ ի գործ կը գնէ և մի քանին առ կախ կը ձգէ . ուրեմն ազատ է , որ այսպէս կը գործէ :

Ի հարկէ ազատ է կամք , որ երբեմն իրեն չորս կողմ պատող շարժառիթները այլ և այլ ձևերու տակ յապաղել տալով՝ ուզածին պէս գործելու վճիռ կուտայ և չուզածը առկախ կը թողու :

Ջարմանալի և մասնաւոր մտաբերութեան արժանի իրողութիւն մ'է կամքին ազատութիւնը , զի մենք ինքնին իշխանութիւն ունինք նախատիրելու այս շարժառիթներուն վրայ և այն ալ՝ ոչ թէ չընչին իշխողութեամբ : Եթէ բնութեցողը միտքը պահած է , կամքի բաժանման առաջին մասին մէջ ի լոյս բերուած ծանօթութիւնները , մտքին բոլոր մեծամեծ բաժանմանց իրարու հետ ունեցած կապակցութեանը նկատմամբ , մասնաւորաբար իմացականին ընդ կամքն

և զգացողութեանց ընդ նոյնն ունեցած յարաբերութեանը վրայ ։ մտադրութեամբ դիտելով պիտի հասկնայ և ընդունի այս առաջ բերած ծանօթութիւններնու ճշմարտութիւնը ։

Այն շարժառիթներն , որք անմիջական հպաւորութիւն ունին կամքին հետ և խիստ մերձ կապակցութիւն ուին անոր ներգործութեանը հետ , զետեղեալ են , ոչ թէ հասողութեան մէջ , այլ ըզզացողութեանց մէջ , ոչ թէ սոսկ հասողութեան իմացումներ են , այլ բաղձանքով և զգացողական խորհուրդներով բեղմնաւորեալ ։

Սակայն և այնպէս տակաւին անտարակոյս սերտ կապակցութիւն մ'ունին իմացականութեան նախընթաց ներգործութիւններուն հետ , անտարակոյս նախընթացաբար իմացեալ իր մ'ըլլալու է , որպէս զի անոր հետևորդ շարժութիւն մը կամ բաղձանք մ'ալ ի դէպ գայ ։

Բաներուն ընդթեմէն անհնարին է որ բաղձանաց կամ պարտաւորութեան զգացում ունենանք առանց իմացականութեան կամ հասողութեան . այնպիսի նախընթաց ներգործութեան մը , որ անով յայտնուած և ցուցուած ըլլայ մեզի՝ բաղձանաց պարտազգացութեան ենթակայ եղող մասնաւոր առարկաները ։

Ուստի , որովհետև զգացողութիւնք կամքին վրայ կը ներգործեն և հասողութիւնք ալ զգացողութեանց վրայ , վասնորոյ մենք կարող եմք աստիճանաւ մը իշխել կամքին վրայ՝ լուսաւորելով մեր հասողութիւնը ։

Սակայն մենք որ կ'ըսեմք իբրև ներգործողք ներկայացուցեալ , է՛ս և ՌԿ՝ անձնական դերանուններով նշանակելով ուղած բաներնիս , յաւէտ իմն կամքն է , քան թէ ուրիշ բան . ուստի մեր կամքն է այն , որ այս վերոյիշեալ գործողութեան ընթացքով ինք իւր վրայ տեսակ մը իշխողութիւն կը բանեցնէ ։

Ըսել է որ կամական կարողութիւնը և իմացականութիւնը իբրև իրեն գործիք բանեցնելով , կրնայ սեղմել կամ ծաւալել իւր շուրջը պատող շարժառիթ պարփակը , և այս ճամբով՝ կանխակալ ներգործութեամբ կանոնաւորել իւր հեռաւոր ներգործութեանը կամ վերջապէս ընելիքին հնարաւորութիւններն ու հաւանականութիւններն , եթէ շխարհնայ ալ քացարձակ ստուգութեամբ դիտ-

քառում պատահի, մեր կարողութիւնը իւր սահմանէն դուրս ելնելով՝ միւս կարողութիւններ իւրեանց յատկական տեղերնէն կը խոտորին, և այս խառնաշփոթ վիճակի մէջ, մենք աղատութեան նուազութիւն և անդիտակցութիւն կ'ունենամք շատ կամ քիչ, ահա այս նուազումն է, որուն գերութիւն կամ ծառայութիւն կ'ըսեմք: Եւ այս ներքին գերութեան զյացումն այն ժամանակ տեղի կ'ունենայ առաւել երբ անկարգ ախորժակի մը պատճառաւ և կամ անզուսպ հակամիտութեան մը կամ կիբքի մը համար, այն նախազահող իշխանութիւնը, որ կամաց մէջ տեղ զետեղեալ է, անկարող կը լինի գործելու այն բանը, որ յայտնապէս պարտական էր գործադրել, զի խղճմտանք զայն իբրև ուղիղ որոշած էր և կը պահանջէր որ կատարուի:

Ուրեմն ներքին ներդաշնակութեան խառնակութենէն կը ծագի կամաց գերութեան կամ ծառայութեան վիճակը: Ուրիշ նկարագրի մը համեմատ՝ մտաց ներդաշնակութեան պակասութիւնն, ներքին մարտնչումը և ընդդիմամարտութիւնը, մտաւոր կարողութեան այս բնութիւնը ու ընդդիմակայութիւնը միշտ առաջ կուգայ, երբ ախորժակ մը, հակամիտութիւն մը, կիբք մը իրեն յատկացեալ սահմանէն դուրս շեղի և անչափապէս ու անարժանապէս անկարգ ուժգնութեամբ զօրանայ: Եւ ըստ որում մտաց իւրաքանչիւր մասը ընազգմամբ գիտէ իւր յատուկ տեղն և զիբք և առանց մեծ ընդդիմութեան կամ զիմադրութեան չթոյլատրեր որ միւս մասերն իւր սահմաններուն միջամտեն և կամ զինք իւր տեղէն արտաքսեն: Երբ այս զիմադրութիւն անյաջող լինի և եթէ ներքին սկզբունք մը առանց մտաց սկզբնական կազմակերպութիւնը նկատելու և առանց խղճմտանաց խորհրդաձև արդարացի խրատները լսելու, բռնաբար անարժան իշխանութիւն մը բանեցնէ միւս սկզբանց վրայ, յայնժամ գիտակից կը լինիմք այն բանին՝ որ տիրապէս կը կոչուի մտաւորական գերութիւն, կամ գերութիւն մտաւոր կազմութեան այն մասնաւոր մասին, որ առաւելապէս կը փնասուի բռնաբարութենէ:

Ամաց վրայ ի գործ դրուած այս բռնական գործողութիւնները կը նմանին օւազակաց ձեռք ինկած վաճառականին, որուն կը բռնանան, ստիպելով որ կամ կեանքը և կամ ունեցածը սայ, հար-

կառ վաճառականը կեանքն աղատելու համար՝ ունեցածը կուտայ :
 Հին ժամանակները, բռնապետները զմարդիկ զանազան տանջա-
 նաց ենթարկելով այնպիսի չարչարանք և սոսկալի տանջանք կու-
 տային՝ որոց ենթակայ եղողները կը բռնադատուէին այնպիսի խոս-
 տովանութիւններ ընել, որք բնաւ տեղի ունեցած չէին :

Այս տեսակ պարագաները, թէ և մարդ կ'իմանայ, այլ կ'ըզգայ
 որ անտեղի է. սակայն տանջանաց սաստկութիւնը իրենց կամքը կը
 բռնադատէ ըսելու այն ամեն բաները, որք բնաւ իրականութիւն
 չունէին :

Անշնչեղանակն, որ մարդուս սեպհականութիւնն է, այս տե-
 սակ դէպքերու և պարագաներու մէջ շարժառիթներէն հարկա-
 դրեալ, անկարող կը լինի իւր ազատութիւնը պահել և պաշտպա-
 նել զայն :

Անդիմադրելի շարժառիթներէն հարկադրեալ դորձողը, եթէ
 գործածը յանցանք իսկ լինի՝ անմեղադիր կը համարուի, վասն զի
 գործածը ակամայ և բռնի է :

 135

Մտաց գերութիւն՝ յառաջ կուգայ երբեմն ակործակաց
 բաղձանքներէն :

Բաղձանք, հարկեցուցիչ զորութեամբ, մտաց ներքին ներգաշնա-
 կութիւնը կը խանգարէ և մտաց միւս մասերն ալ, բաղձանաց բրու-
 նութեան գէմ կը դնեն, այն ժամանակ բանականութիւնը մէկիկ
 մէկիկ ցոյց կուտայ հետևելիք չարութիւնները. բայց պատուոյ բնա-
 կան բաղձանք թշնամուոյն հետ կը մարանչի, և խղճմտանք կը յան-
 դիմանէ և բարձրաձայն կ'աղաղակէ, կամք՝ իւր բոլոր ուժը ժող-
 վելով հաստատուն ընդդիմակալութիւն կ'ընէ, սակայն բաղձանքը,
 օրէ օր առաւելագոյն զօրութիւն ունենալով, իւր հակառակորդները
 մէկմէկու ետևէ յաղթելով, բանականութեան մատուցած խորհուրդ-
 ները կը մերժէ, խղճի ձայն կ'արհամարհէ, բարի բաղձանքները

սու ոտս կը հարկանէ, կամաց ձեռք և ոտք կապելով, ակամայ կամօք իւր հաճոյից ետևէ կը վազէ. մի և նոյն բնութիւն ի գործ կը դնեն կամաց վրայ նաև Հակամիտութիւնները և զանազան կիրքերը: Կամաց գերի լինելու պատճառները, որքան որ զօրաւոր ըլլան, երբ մենք խորհող բանականութիւն մը ունիմք, որ կարող է ամեն խանդարող բաղձանաց, կրից և այլն մասերու վրայ իշխել և զանոնք չափաւորութեան մէջ պահել, մենք զմեզ չեմք կրնար պատասխանատու չճանաչել այս զեղծմանց առջև. միայն այն ժամանակ մենք պատասխանատու չեմք սեպուիր, երբ բանականութիւն խանդարեալ վիճակի մէջ մտնելով, խելաղարութեան հիւանդութիւն վրայ կուգայ:

Ուրեմն այն ամեն խանդարիչ միջոցները կրնան զսպուիլ, եթէ բանականութիւնը իւր պաշտօն խղճի մտօք ի գործ գնէ:

Ազատութեան և զօրութեան մէջ տեղ եղած որոշմունք:

Ազատութիւն և զօրութիւն զոյգ կը քալեն. զօրութիւն չեղած տեղը, կարելի չէ որ ազատութիւն լինի. ազատութիւն և զօրութիւն սերտ կապ ունին իրարու հետ մեր խորհրդոց մէջ, այնպէս որ շատ դժուար է ասոնց մէջ տեղ եղած տարբերութեանց որոշումն ընել:

Երբեմն մտաւորական զօրութեան աստիճանի մէջ, զանազանութիւն և տարբերութիւն կը լինի շատ որոշ կերպով և նշանաւոր չափով, եթէ ազատութիւն և զօրութիւն մի և նոյն բանն եղած լինէին, այսպէս չպիտի լինէր: Ուրեմն սխալ է ըսել թէ ազատութիւն և զօրութիւն մի և նոյն են:

Փոքր տղայի մը իմացականութիւնը սահմանաւոր է, այլ փիլիսոսփայինը աւելի ընդարձակ, այս երկու մտաւոր կարողութիւնները իրարու հետ բաղդատելով, մինն՝ նուազութիւն, միւսն՝ առաւելութիւն ունի, սակայն և այնպէս երկուքն ալ իրենց մտաց գործողու-

թիւններու սահմաններու մէջ (իրենց վայելած մտաւորական ազատութիւնը) հաւասարութեան աստիճանի մէջ է, սակայն երկուքի ունեցած մտաւորական զօրութիւնը մի և նոյն չէ :

Պարզ քաղաքները զատ զատ միութիւններ են, մասունքի չեն բաժնուիր, և որովհետև ազատութիւն և զօրութիւն պարզ դաղափարներ են, աեւլորդ է ըսել թէ ասոնք էութեամբ մի են :

Համութեան ներքին ազբիւրներ կան, որք թէ իրերու և թէ իրաց ստորոգելիներու որ և իցէ կերպիւ նիւթական կամ արտաքին ներկայացման ընդունակութիւն չունին, այլ մեզ ծանօթ կը լինին միայն մտաց մէջ բացարձակապէս առաջ եկող սկզբնական զարգացումով մը, այս կարգէն եղող իրերու մէկն է նաև զօրութիւն :

Արտաքին զղայարանաց վրայ գործադրեալ ուղղակի ներգործութեան մը միջոցաւ չէ որ զօրութեան վրայ համութիւն կ'ըստանամք, զի անիկայ ոչ ձև ունի, ոչ շրջագիծ կամ ծրագիր, և ոչ իսկ նիւթական էութիւն մը կը սեպուի, որ նիւթական չափով չափուելու ենթակայ լինի : Զօրութիւնը՝ լսելեաց, տեսութեան և շօշափման ալ առարկայ չէ, այլ միայն վերոյիշեալ սկզբնական զարգացումով կ'ըմբռնեմք զայն, և պէտք է ըսել թէ զօրութիւնը, մարդկային մտաց մէկ ստորոգելին է, սակայն սահմանի ընդունակութիւն չունի. բայց գիտեմք, թէ մեր հոգւոյ բոլոր մասունքներու մէջ տարածուած ներգործել կուտայ, ամեն մէկ ենթակային իւր կարողութեան չափով :

Զօրութիւնը մեր մտաց ստորոգելին է և մեր միտք այն հոգեղէն մասն է, որ աստուածային պատկերի փառաւոր գրոշմն ընդունելու մեծ պատուոյն արժանացած է, մեր ամեն շարժումները և ներգործութիւնները զօրութեամբ է, զի զօրութիւն այն շարժիչ շողին է, որ բովանդակ տիեզերաց մեքենայն կը դարձնէ այլ և այլ ձևակերպութեամբ : Զօրութեան մէկ ծայր՝ Աստուծոյ ձեռքն է և միւս ծայրը՝ բոլոր արարածոց մէջ սփռուած՝ անդադար կը շարժի և կը գործէ :

Զօրութիւնը, ամենամեծէն սկսեալ՝ մինչև ամենափոքրին վրայ սփռուած է : Ինչպէս որ մեր մտաց միւս մասերը իրենց զօրութիւնն ունին, այսպէս ալ կամք իւր զօրութիւնն ունի, որով կը գործէ :

Յիշեալ կամք կարող է գործել, իմանալ, խորհիլ, տրամաբանել և ամենուն կիրառութիւնն ալ զօրութեամբ կամ կարողութեամբ ընել, որ դարձեալ զօրութիւն ըսել է, սակայն զօրութիւններն ևս դարձեալ ընդ օրինօք են :

Ուստի մեր դիտակցութիւնը, որոշաբար կը վստահացնէ զմեզ (թէպէտ և ամենեին տարակոյս չվերցնող խնդիր մի է այս թէ կամքը իրեն յատուկ օրէնքներով պարփակեալ և կանոնաորեալ է) որ իրեն սեպհական կոպարը կամ պարփակը կազմող սահմաններուն մէջ կամքին ներգործութիւնը ճշմարտապէս իւր զօրութեանէն ծագումն կ'առնու : Անիկայ է որ կը կամենայ, որովհետև կամենալու զօրութիւն ունի. անիկայ կը գործէ, որովհետև ներգործութեան հիմն ու խարխիս լինելու պէտք եղած աշխուժութիւնը կամ ուժգնութիւնն ունի ինք իւր մէջը :

Մասնաւոր բանի մը մէջ, որ մեր ներքին փորձառութիւնը խիստ յստակ և վճռական կը թուի լինել, այն է՝ թէ մենք կարողութիւն ունինք մեր մտադրութիւնը նիւթէ մը անջաւելու և ուրիշ նիւթի մը ուղղելու, ինչպէս որ ուղէնք : Մենք չեմք կրնար սոսկ և ուղղակի կամեցողական ներգործութեամբ խորհուրդ մը կամ գործի մը խորհուրդները մեր միտքը բերել, թէպէտ և մէկ անուղակի կարողութիւն ունինք այս բանիս մէջ, որ մեծ արդիւնք յառաջ կը բերէ :

Բայց երբոր այլ և այլ կարգի խորհուրդներ մեր մտքէն անցնելու վրայ են, մենք կարողութիւն ունինք (ինչ որ կը կարծեմք թէ իւրաքանչիւր ոք իւր դիտութեամբը կ'որոշէ ասոր այսպէս լինելը) մեր մտադրութիւնը մէկ խորհրդի կամ կարգ մը խորհրդոց ուղղելու յաւէտ քան թէ միւսի մը, և անոր վրայ ուղածնուս չափ մտադրութիւննիս հաստատ պահելու :

Անտարակոյս զուգորդութեան բերմունքն է այս, որ մտքին մէջ շքեղայոց խորհրդոց մէկ կարգը կամ շարքը ինչ որ է կը շարժէ կը հանէ մեր մտքէն և անոր տեղը ուրիշ խորհուրդներ կը բերէ հեռոցեան. սակայն կամքին զօրութիւնը, երբ որոշաբար ի գործ կը գրուի, այս բերմունքին դէմը կրնայ առնել և կրնայ սահել միտքը էականապէս մի և նոյն դիրքին մէջ քիչ կամ շատ եր-

կար ատեն, և չեմք դիտեր թէ ինչ մեկնութիւն հնարաւորապէս կրնայ արուիլ այս իրողութեան, որ մենք այսպէս յաճախակի այսօր ինչ կամ այնինչ նինթիւն վրայ կը կենանք ու կը մնանք և մեր խորհրդածութեան մէջ կը պարտցնենք զանոնք, զոնէ սա ճշմարտութեամբ միայն թէ, մարդուս կամքը մէկ իրական և ազգու ներդորձական աշխուժութիւն ունի իւր մէջը կիրքեր զսպելու, բաղձանքները չափաւորութեան մէջ պահելու և զրկանքները արգիլելու և այլն: Այս ամեն ներգործութիւնները իշխանութեամբ կը գործեմք. եթէ զօրութիւնը իշխանութեան ուժ չտար, չէր կարելի այդ բաներն ընել: Այդ իշխանական զօրութիւն ի գործ դնողը՝ կամքն է, և եթէ կամք թոյլտուութիւն ընէր, այդ գործերն ալ չէին գործուէր: Կամաց հաստատամտութեան մէջ մեծ զօրութիւն մը պահուած է որով կը գործէ շատ ուժգին կերպով երբ կամաց հաստատութիւնը կ'ըստանայ, և ասոր օրինակները շատ են և հատորներ կը կազմեն, եթէ առաջ բերեմք, սակայն կը թողումք որ իւրաքանչիւր ոք իւր անձի փորձով համոզուի:

137

Հաստատամտութիւն:

Կամք՝ երբ իւր զօրութիւնները իրեն վրայ ամփոփելով, խորհուրդէն և խղճմտանքէն իրեն ներկայացած օգտակար, բարի, արդար և անփնաս առարկաները իրենց ճշգրիտ պատկերով կ'ըմբռնէ, արժուոյ պէս զանոնք իւր թեւերու տակ պատսպարելով, իւր ստորագրեալ կիրքերու և բաղձանքներու բնաւ ուշադրութիւն չգարձներ, ինք հաստատ կը մնայ իւր որոշումներու մէջ:

Կամաց այս անսակ վարողութեան, հաստատութեան կամաց կ'ըստուի. իսկ ասոր հակառակ, երբ ողջմտութիւնը մէկդի կը թողու և խղճմտանաց ձայն չլսեր, իմացականութեան տուած խորհրդին չանօար և կիրքերու ետեւէն կ'երթայ և քմահաճ՝ բաղձանքներու կամք կատարել կ'ուզէ, այս պարագայիս մէջ, որովհետեւ օրինաւորներու

վրայով զանց րբաւ և կրից հաճոյականութեան կողմն անցաւ, կա՞մաց այս գործողութեան ալ անհաստատամտութիւն կամ փոփոխութիւն կ'ըսուի :

138

Կրթութիւն կամաց :

Մեր կամքը պէտք է որ մանկութեան հասակէն սկսեալ կրթութեմք, չթողումք որ չափէն աւելի հաճոյականութեան ետեւէն երթայ, բաղձանաց ձեռք խաղալիկ լինի և կիրքերու մէջ ալէկոծուի. հարկ է զայն խոհեմաբար ղեկավարել ճշմամբ, խորհրդեան հրպատակ կայուցանել, խղճի ձայն անոր լսելի ընել տալ. Աստուծոյ կամքը և նորա օրէնքները կամաց գործադրելու վարժեցնել, սուտ, խաբեբայ, մտապղտոր առարկաներու չմտեցնել, այլ՝ բարին, անմեղականը, գեղեցիկը, բարոյականը և օգտակարը գործելու վարժեցնել. այս տեսակ վարժողութեան կ'ոչ կրթութիւն կ'ըսուի :

Աչքերնուս առաջ պահելով այն ընդհանուր հաստատամտութիւնը, թէ մտաւոր կարողութեանց ամբողջութեան մէջ ելող ներդաշնակաւորութիւնը՝ կամքին կատարեալ կիրառութեան ամենանըպատարար մէկ պարագան կամ պայմանն է, այժմ աւելի պատրաստութիւն մը օւնեցած կը լինիմք մասնաւոր իրաց քննութեանը պարպելու : Ուստի նախ կը փութամք ծանուցանելու թէ՛ կամքին կրթութեանը մէջ մեծ կարեւորութիւն կայ ախորժակները, հակամիտութիւնները և կիրքերը արժանաւոր հպատակութեան ներքե պահելու . քանի որ ճշմարիտ է թէ կամեցողութիւնք՝ ձեռնհասութիւն ունին այդ այլ և այլ տեսակ բաղձանաց վրայ և թէ կրնան սանձահարել, զպել օւ նուաճել զանոնք, թէ ուղղակի և թէ անուղղակի ներգործութեամբ, և մասնաւորաբար երկուքով միատեղ նոյնպէս ոչ ինչ նուազ քան զայս ճշմարիտ է թէ մեր բնութեան ախորժակային և կրական մասերն ալ, միւս կողմանէ կարող են ներ-

գործել կամեցողութեանց վրայ, և թէ իրականապէս կը բանեցնեն այդ ներգործութիւնն ու ազդեցութիւնը: Կիրքերը և ախորժակները իւրաքանչիւրն ինք իւր տեղն ու դիրքն ունի. իւրաքանչիւրը մտքին կատարեալ վիճակի մը մէջ գտնուած ատեն, իրեն սեպհական և յատկական սահմաններն ունի. իւրաքանչիւրն իր յատկութիւններն և վախճանը կամ նպատակը և իւր յարաբերութիւններն ունի: Վասնորոյ կամքին արժանաւոր ներգործութեանը համար, իբրև նախապայտոյտ եղող մտաւորական վիճակ, այսինքն բաղձանքները իրենց այլ և այլ ձևերովը պատշաճաւոր զսպողութեան տակ պահելուն կարողութիւնը բացայայտելու համար, կը թուի թէ միայն մէկ տեսութիւն ի լոյս բերելու հարկաւորութիւն կայ:

Որ և իցէ ախորժակ կամ հակամիտութիւն, թէ զգայութեանց հաճութեան բաղձանք լինի և թէ՛ գիտութեան, հարստութեան, իշխանութեան բաղձանք լինի և կամ կիրքերու բաղձանքները՝ առանց սանձահարութեան երկարժամանայեայ յաճախ գործադրութեամբ բարձրագոյն վերին իշխանութիւն մը կ'ըստանան և կ'ըսկսին ոչ միայն կամք այլ և միտք նուաճել և այս անկանոն ընթացքէն զերծ մնալու համար ջանալ պէտք է, որ ամեն բան իւր սահմանի մէջ մնայ, առանց չափազանցելու:

Խղճի ձայն՝ մեծ հրահանգիչ մի է մեր բաղձանքներ և կիրքերը իրենց կանոնաւոր սահմանի մէջ պահելու:

Թոյլտուութիւն և ներողամտութիւն կը խանդարէ զմեզ և մարդկութեան սահմանէն դուրս կը հանէ: Չափազանցութեան կրկնութիւնները՝ երկրորդական բնութիւն կը դառնան, տղեղն մեզ գեղեցիկ կը ներկայացնեն. յետ այնորիկ մենք մեր պակասութիւն չենք տեսներ. անսաճնիս թէ և բնութեամբ անվայել, բայց վայելուչ կը կարծեմք և նոցա ետեւէն կ'երթամք. սակայն ուրիշները որ ուղղութեամբ գիտեն դատել, կը դատեն զմեզ և կը քննադատեն: Ուր որ ախորժակաց, բաղձանաց և կրից չափազանցութիւն կայ, հոն կամաց իշխանութիւն նուազ կարնորութիւն ունի. յիշեալ շատերէն, իրենց ենթական գերի կ'ընեն, նորա իմացականութիւնը կը խաւարեցնեն, խղճի ձայն կը մարեն, նորա իմաստուն որոշումները կը խանդարեն և նորա հիմնած շէնքը կը քանդեն: Ի վերջոյ մարդը անասնոց աստիճանին կը խանարհեցնեն:

Այս անկարգութեանց առաջն առնելու զօրաւոր միջոցներէն մին ալ մտաց լուսաւորութիւնն է . զի երբ միտք լուսաւորեալ լինի և ամեն բան իւր իսկական պատկերով տեսնէ և կատարեալ հասողութիւն ունենայ իրաց բնութեան վրայ, շուտով կրնայ չարք բարիէն, տղեղը գեղեցիկէն, անիրաւը արդարէն, խաւարը լոյսէն, սուտը ճշմարիտէն, անուղիղը ուղիղէն, անվայելը վայելչականէն որոշել և ճանաչողական կարողութեամբ մերժել այն ամեն բաները որք վնասակար և անպատիւ են, ընդունիլ զանոնք միայն որք օգտակար և պատուաւոր են . մանաւանդ թէ իմացականութիւն համարձակութիւն ունի զգացողութեանց միջնորդութեամբ կամաց ներկայանալու և անոր վրայ համոզողական ազդու միջնորդութիւն մը ի գործ դնելու :

Օրինակի համար, ենթադրեմք թէ, մէկը զմեզ բռնադատէ այսինչ գործ գործելու . մենք մինչև որ այն գործը չզգամք և չիմանամք, ինչպէս կարելի է որ զայն գործ գործելու ձեռնարկեմք . անխուսափելի կերպով պէտք է ընդունիլ թէ, գործոյն նախաշաւիղը՝ հետազօտութիւնն է . առանց շարժառիթի կամեցողութիւն չլինիր, անպատճառ կամեցողութիւնը, զգացման մէկ գործոյն կամ բաղձանքի մը կամ հակամիտութեան մը և կամ կիրքի մը հետեւանքն է : Սակայն իմացումը իւր սուր տեսութեամբն, կրնայ մինչև աստիճան մը կամաց դիմադրել, ընելու և չընելու համար :

Ինչպէս որ կամեցողութեան ներգործութիւն չէ կարելի լինել առանց զգացողութեան, այսպէս ալ չէ կարելի լինել զգացողութիւն առանց իմացականութեան . ուրեմն սերտ կապ մը կայ իմացման և կամաց հետ :

Եթէ կամենալ ուզեմք, պէտք է որ զգամք . եթէ զգալ ուզեմք, պէտք է որ իմանամք : Իբրև ընդհանուր իրողութիւն մը, պէտք է դիտել, թէ մենք այս առաջարկութիւնը բացառութենէ բոլորովին ազատ չենք ենթադրեր . կամքը միշտ իմացականութեան հետ համեմատութիւն կը պահէ և ինչպէս որ է իմացողութիւնը, նոյնպէս կը լինի և կամեցողութիւնը . ինչ փոփոխութիւն որ լինի իմացողութեան մէջ, նոյն և նման փոփոխութիւններ դրեթէ հարկաւորապէս ի դէպ կուզան մտաւորական կազմակերպութեան թէ՛ զգացա-

կան և թէ՛ կամեցողական մասերուն մէջ. ասոր համար է որ շատ անդամ կը պատահի որ այսօրուան փափաքելի եղած բանը՝ վաղը կրնայ անպիտան համարուիլ, երբոր նոր լոյսով մը մարդուս մտքին առջևը ներկայանայ :

Այն բանն որ մեծ փափաքանօք ընդունելի կը լինի՞ այնինչ ատենուան մէջ, անոր կցորդ եղող բոլոր պարագաները առաւել քրննութեան ենթարկուելով և անոր վրայ աւելի կատարեալ հատուածիւն ձեռք բերելով, կը նայիս որ յանկարծակի խոտելի և մերժելի բանի մը կը դառնայ ետքէն : Եւ ընդ հակառակն, այժմեան անհաւանելի և խոտելի բաները, յետ կատարելագոյն քրննութեանց, շուտ մը հաւանելի և բաղձալի առարկաներու կը փոխուին :

Այս կերպով մեր հետազօտութեան և տրամաբանութեան կարողութիւնները ի կիր արկանելով և մեր մտքին նորանոր իրողութիւններ ներկայացնելով, հանապազ նորանոր շարժառիթներ մատուցած՝ կը լինիմք մեր կամեցողութեան և անուղղակի կերպով ալ շատ մեծ ազդեցութիւնով փոփոխութիւններ կը ներգործենք մեր կամական կարողութեան գործողութիւններուն վրայ : Այս բանիս մէջ ամենակարեւոր պարագայ մը կայ զիտնալու, որ զարծագրեալ հետազօտութիւններն և յառաջ եկող փոփոխութիւններն ալ դարձեալ նոյն ինքն կամքին առաջնորդութեամբ և կառավարութեամբը ի՞նչէպ կուզան : Եւ ահա այսպէս մարդկային մտքին զարմանալի կազմակերպութեանը մէջ, որպէս թէ մեքենայի մէջ շրջան ընող անիւներ ըլլային, իբրև ներգործութեան զօրեղ զսպանակներ իրարու վրայ կը ներգործեն. շարժառիթներն զկամք կը կառավարեն և կամքն ալ, դարձեալ անդրէն մէկ ուրիշ ուղղութեամբ գործելով շարժառիթներուն վրայ կառավարութիւն կը բանեցնէ, որ ըսելէ թէ՞ իւրաքանչիւր մասն փոխադարձաբար ներգործութիւն և ազդեցութիւն կը բանեցնէ մինն միւսին վրայ առանց իւր սեպհական ընութեանը կամ խսկութեանը մնաս մը բերելու :

Խղճմտանաց առ կարֆն մարտուցած օգնութիւն :

Ներքին մաքառումներու և կարծեաց մէջ՝ երբ մեր կամք տասանեալ կը վարանի, պէտք է որ բարոյական գատման խղճի վճռուոյն գիմէ, զի նորա ձայն ամենէն բարձր և անոր խորհուրդները ամենէն զօրաւոր են : Խղճմտանք, մեր ներսի կողմը ականակիտ մտահոս աղբիւր մի է, որ մշտնջենաւոր կերպով ինքնաբուղի կը հոսէ քաղցր և ազնիւ խորհուրդները, խրատներն ու հրահանգները : Խիղճ՝ հզօրեղպէս պարիսպ կը քաշէ կամաց բոլորտիք, որ իւր խորհրդոց սահմանէն դուրս չենէ :

Կարֆ, նմանութեան ևս կը նպաստի ինչպէս որ ունակութեան :

Կամք՝ շատ անգամ ուրիշներէն կ'ընդօրինակէ թէ բարի և թէ չար գործերը և ինքն ևս այնպէս կը գործէ. ասոր յայտնի ապացոյցներ կը տեսնուին պատերազմի դաշտերու վրայ, առաքինի անձանց վրայ, նոյնպէս և մոլորներու վրայ, որոց գործերը ուրիշներն ընդօրինակելով կը գործեն, այսպէս ևս լաւ գրադէտները, քաջաբան քարոզիչներն ընդօրինակելի պատկերներ կը դառնան ուրիշներուն. ասոնց կարգեն են ընտիր, սուրբ և առաքինի մարդկանց կեանք ու կենցաղավարութիւնը, որք ուրիշներու կամեցողութեան շարժառիթ կը դառնան. և ասոր հազարաւոր օրինակները տեսնուած են աշխարհիս վրայ և պատմութեան մէջ : Ունակութիւնը ևս մեծապէս կը նպաստէ կամաց : Ունակութիւնը, ինչպէս որ մոլորներու կամաց վրայ դիտուած է, զանոնք մինչև ի դժոխս կը խփարհեցնէ, այսպէս ալ առաքինիներու կամաց վրայ կրկնութեամբ

ներգործելով, զանոնք յերկինս կը բարձրացնէ և նոցա անունը իրենց գործերով կ'անմահացնէ :

Կաւիք կը զօրանայ կրօնական նկատողութեամբ :

Ի վերջոյ, մեծ զօրութիւն և ուժգնութիւն կրնամք տալ կամքին երբ զայն կարողանամք յախտենական փառաց սիրով վառել. յետ այնորիկ, նա իւր առաջնորդին պէս խաչն ուսն առած Գողգոթայ կ'ելնէ, համբերատար հոգւով խաչին վրայ կը սեւեռուի մեռնելու համար. Հայր, ի՞նչ սոցա կ'ըսէ, անսահման ներողամտութեամբ. պարտէզին մէջ կ'աղօթէ, Եթէ հաւր է կ'ըսէ, այս մահսան բռնակէ անց յինչն. սակայն շուտ մը խօսքը կը փոխէ ըսելով. Թող իմ կամս չլինի, այլ այդ ինչ կորստի. թշնամաց սրոյն դէմ իւր աշակերտի սուրբ տեսած ժամանակ՝ Սուրբ որչ որչն շէ սուր բռնակէ որով ինչ մեռնի կ'ըսէ : Ուրիշներու կեանք տալու համար մեռնիլ պէտք է. իբրև ոչխար առաջի կտրչի, անմուռնչ բերան չբանալով ի սպանդ կ'երթայ զոհուելու. նախատանաց, չարչարանաց, ապտակի, լժքոյ և փուշ պսակի դէմ կամք կը նուաճէ. կամքերուն համբերելու սահմանը գծելու համար, կամաց յօժարութեամբ, բանտէ ի բանտ, չարչարանքէ ի չարչարանս, տանջանքէ ի տանջանս մտնելով՝ քաղցրութեամբ կը տանի : Այն որ կոյրին աչք կը բանար, իլից լսել կուտար, ծովու ալիքներուն սաստելով կը հնազանդեցնէր, աստուածապէս և հզօրեղապէս կը ներգործէր, կամք նուաճելով՝ սրտի յօժարութեամբ իւր չարչարանաց տուն երթալով կը կրէ այն ամենն, զորս Հայր տնօրինած էր իրեն որ տանի : Ահա կամաց վրայ իշխելու ճշդ ըրիտ օրինակ :

Անոր հետևեցան իրենները. վիշտ ի ծովու, վիշտ ի ցամաքի, վիշտ ի սուտ եղբարց, նախատինք յայլակրօնից, չարչարանք ի հեթանոսաց. սիրով տարան և կամաւ տոկացին՝ խաչի մահուան, չարչարանաց մահուան և դիտատման :

Յուլիանոսները ձանձրացան իրենց հասուցած չարիքներէն . սոքա կամաւորութեամբ տարան այն ամեն հալածանք , որք իրենց երանական փառք կը կազմէին : Կամաւ մերժեցին աշխարհի փառք , պատիւ , իշխանութիւն , հաճոյք , բաղձանք , վայելք , ճոխութիւն , հարստութիւն , հանգստութիւն . կամաւ զրկեցին վիշտ , տանջանք , նեղութիւն , մահ և զերութիւն այն երկնային փառաց և պատուոց համար , զորս Աստուած պատրաստած է իւր սիրելիներու համար :

Ուրեմն , միտք՝ լուսաւորութեան մէջ , կամք՝ չափաւորութեան մէջ , խիղճ՝ արթնութեան մէջ , ախորժակները և բաղձանքները սահմանի մէջ պահել պէտք է : Աիրքերը , կամաց հպատակութեան տակ պահելու իշխանութիւնը մեր ձեռքն է . եթէ կամիմք կարողեմք ուղղութեան մէջ պահել զայնս , որով միայն պիտի կարողանամք անարատ պահել այն վսեմ նշանաբան , թէ մենք կատարեալ մարդեմք և բանական հոյի ունիմք , զոր չունին ուրիշ կենդանիներ , և որ միայն մեզ համար առանձնաշնորհութիւն մի է Արարչի կողմէ , իբրև Իւրեան ճշմարիտ պատկեր եղելոցս :

Վ Ե Ր Զ

ՅԱՆԿ ՅՕԴՈՒԱԾՈՑ

Երէս

Յառաջարանութիւն 3

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Յօդ.		
1	Մտայ երեք բաժանումները	5
2	Իմացականութիւն	5
3	Մեր մտայ՝ նիւթական աշխարհի հետ ունեցած կապակցութիւնը	6
4	Մեր միաք՝ իւր հմտութիւնները դուրսի առարկաներէն առնելուն ապացոյցները	7
5	Զգայութիւն և իմացում	8
6	Զգայութիւն ըսելով՝ զդալեայ պատկեր կամ նմանութիւնը իմանալու չե՛մք	9
7	Ֆիզիքական և մտաւորական փոփոխութեանց մէջ տեղն եղած կասկածութիւնը անմեկնելի է	10
8	Իմացման ինչ ըլլալը	11
9	Իմացմամբ նիւթական աշխարհս կը ճանաչեմք	12
10	Նիւթոց նախնական և երկրորդական յատկութեանց վրայ	13
11	Երկրորդական յատկութիւնք նիւթոց	14
12	Զգայարանք՝ հոտառութեան և ճաշակման	15
13	Ուղեղին՝ զգայութեան և իմացման հետ ունեցած կապակցութիւնը	16
14	Զգայարան՝ Հոտառութեան զգայութեան և նոցա քննական բացատրութիւնք	17
15	Հոտառութեան իմացումը՝ նորա զգայութեանն որոշելով	19
16	Զգայարան և զգայութիւն ճաշակման	20
17	Լսողութեան զգայարանի դործարանը	21
18	Ձայնի զգայութեանց զանազանութեան վրայ	21
19	Ձայնի ուրիշ գալուն որոշման գիտութիւնը	22
20	Զգայարան՝ Շօշափման	24

ՅՈՒՐ.	ԵՐԷՑ
21 Տարածութիւնը և ձևը	24
22 Զգայութիւն՝ Տարութեան և Պարզութեան	25
23 Կարծրութեան և Կակղութեան զգացումը	26
24 Զգայարան՝ Տեսութեան	28
25 Տարածութեան դաղափարը ի բնէ տեսութենէն չէ	29
26 Ձևոյ վրայ մեր ունեցած հմտութիւնը	30
27 Աչքով մեծութիւն չափել	31
28 Մտախոյզի մէջ դիտեալ առարկաներ	32
29 Տեսութեամբ չափելու զանազան ձևերը թէ՛ ծովու և թէ՛ ցամաքի վրայ	33
30 Հեռաւորութիւն չափել՝ առանց միջանկեալ առարկա- ներու օգնութեան	34
31 Ունակութիւնք՝ Զգայութեան և Իմացման	35
32 Ունակութեան օրէնքը ինչպէս որ մարդուս մտաց, նոյն- պէս և մարմնոյ կը վերաբերի	36
33 Ունակութիւն Հոտառութեան և Ճաշակման	37
34 Ունակութիւն Ասողութեան	40
35 Ունակութիւն Շօշափման	41
36 Տեսութեան ունակութիւն	42
37 Գործնական ունակութիւն	42
38 Տեսութեան ունակութիւն՝ Շրջագծի և Ձևերու վրայ	43
39 Վերի վարդապետութեան հաստատութիւն սուող մէկ քանի եղելու թիւններ	44
40 Վերըմբռնման նշանակութիւնը և հանդամանքները	45
41 Տեսութեան առարկաներու վերըմբռնումը	46
42 Ունակութեան օրէնքը՝ վերըմբռնման ևս կ'իշխէ	47
43 Տեսողական վերըմբռնման վրայ՝ Ունակութեան ներդոր- ծութիւնը	47
44 Վերըմբռնմանց հարկաւորութիւնը՝ Նկարագրութեան մէջ	48
45 Վայրկենական հաւատքով վերըմբռնմանց գոյաւորիլը	50
46 Իմացմանց հետ միացած վերըմբռնմունք	53

Յ:Դ.	Երև.
47 Պարզ և յօդուածոյ մտաւոր հանդամանք	55
48 Պարզ մտաւոր հանդամանաց բնութիւն և յատկութիւնը.	55
49 Մտաւոր բաներու վերլուծութիւնը	56
50 Դուրսն ծագած Յօդուածոյ դադափարները	57
51 Մեզմէ ամբողջ նկարուած տարկաները.	58
52 Յօդուածոյ դադափարաց վերլուծութեան մէջ վերածումն.	58
53 Մանաւոր վերացեալ դադափարներու օրինակները. . .	59
54 Մասնաւոր վերացեալ դադափարաց վերացուցման դոր- ծողութիւնը	60
55 Ընդհանուր վերացեալ ծանօթութիւնք ըսելով սեռ և տեսակ կը հասկցաւի	61
56 Սեռ և Տեսակ յօրինելու կարգադրութիւնը.	62
57 Սեռի և Տեսակի մէջ սխալ ըմբռնում և սխալ կարգա- դրութիւն	63
58 Մտադրութիւն բնութեան վրայ	64
59 Երազատեսութիւն	65
60 Ի ներքուստ ծագած իմացական հանդամանքներ. . . .	68
61 Հմտութեան սկզբնաւորութիւնը զգայաբանքներէն է. . .	69
62 Սկզբնական թեւադրութիւն	70
63 Միութիւն, Յաջորդութիւն, Տեղում թիւն, Ժամանակ, Միջոց և Յախտենականութիւն	71
64 Զօրութեան ծանօթութեան ծագումը	72
65 Զօրութեան դադափարին ծագման առիթները	73
66 Բարիի և չարի գաղափարներուն վլայ	74
67 Գիտակցութիւն	75
68 Գիտակցութիւնը հաւատքի հիմն կամ օրէնքն է	77
69 Գիտակցութեամբ ստացեալ հմտութեանց մէկ քանի օ- րինակներ	77
70 Յարաբերութիւն՝ իմանալու կամ զգալու կարողութեան.	79
71 Յարաբերական առինչ	80
72 Յարաբերութիւն	80
73 Զուգորդութեան նշանակութիւն և օրէնքները	81

Յ:Դ.	Երէ-
74 Զուգորդութեան մի քանի երկրորդական համարուած օրէնքներ	83
75 Յիշողութիւն	86
76 Մասնաւոր յիշողութիւններ կամ տեղոյ և ժամանակի վրայ հիմնեալ յիշողութիւն	88
77 Փիլիսոփայական յիշողութիւն	89
78 Գլխամար յիշողութիւն	90
79 Յիշուած բանի արտայայտելու դիւրութիւնը	91
80 Տեսողութիւն յիշողութեան	95
81 Տրամաբանութիւն	96
82 Տրամաբանն ինչ օրինօք կը գործէ	97
83 Երեակայութիւն	99
84 Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ ծանօթութիւններ	101
85 Ուրիշ բացատրութիւն	102
86 Մէկ վերըմբռնումը՝ միւսէն նախամեծար ընտրելու հիմնական պատճառները	103
87 Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ բացատրութիւն Միլտոֆէն	104
88 Երեակայական ծնունդներն բոլորովին կամաւոր չեն	105
89 Գրգռեալ վերըմբռնումն, կամ առ աչօք եղած տեսիլքներ	108
90 Մեր աչքի տեսութիւնը՝ երբեմն զրգռեալ վերըմբռնումներէ կը պատճառի	109
91 Իմացականութեան անկարգ ներգործութիւնը կամ Խելագարութիւն	115
92 Մասնական խելագարութիւն կամ յիշողութեան խանգարումն	119
93 Մասնական խելագարութեան տրամաբանութիւն	121

ՄԱՍՆ ԵՐԵՐՈՐԿ

94 Զղացողութիւն	124
95 Զղացողութեանց ներգործութիւնը, իմացականութեան ներգործութենէն կախեալ է	125
96 Բնական զղացողութիւնք և շարժութիւնք	127

Յ. Գ.	Երև-
97 Շարժութիւնք զեղեցկութեան	130
98 Զուգորդեալ զեղեցկութիւն	135
99 Շարժութիւնք վսեմութեան	137
100 Շարժութիւնք ծաղու	138
101 Զուարթութեան, բերկրութեան և ուրախութեան շարժութիւններ	139
102 Բաղձանաց բնութիւնները և բնական զղացողութիւնք .	141
103 Բնազդումն	142
104 Մխորժակ	144
105 Հակամատութիւնք	147
106 Բարեատեաց կիրքեր	151
107 Բարեսէր կիրքեր	153
108 Մտտուածասիրութիւն	156
109 Ունակութիւնք զգացողութեանց	157
110 Բարոյական զղացում կամ Խղճմտանք	158
111 Խղճմտանք	159
112 Բարոյական պարտազգացութիւն	159
113 Բարոյական միօրինակութիւն	161
114 Ներգործական ծանօթութիւնք՝ անկարգ զղայական ներգործութեանց վրայ	163
115 Համակրական նմանողութիւն	164
116 Կրից անկարգ ներգործութիւնք, կամ մտաւոր հանդամանաց նախազղացութիւնք	165
117 Սեւամաղձութեան ընդհատութիւններուն և զարմաններուն վրայ	167
118 Երկիւղէ կիրքին անկարգ ներգործութիւնը	169
119 Բարեսէր կրից թմրութիւն	171
120 Անկարգ ներգործութիւն բարոյական զուգորդութեանց	172

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԳ

121 Կամաց ներգործութիւնք	174
122 Զղացողութեանց՝ կամաց հետ ունեցած յարաբերութիւն կամ առնչութիւն	178

Յ:Դ.		Երէ՞ս
123	Բաղձանաց զօրութիւն	180
124	Վամբ՝ իւր սեպհական զօրութիւնն ունի.	183
125	Վամաց բնութեան և ինչութեան վրայ ծանօթութիւն.	184
126	Բաղձանաց և կամեցողութեան մէջ տեղ եղած որոշումները	186
127	Միթէ կայ օրէնք կամաց	187
128	Օրէնք պատճառականութեան վերածեալ առ կամս	190
129	Օրէնքի միօրինակութիւն՝ վերածեալ առ կամս	194
130	Հարժառիթներու բնութիւնը և տեսակները	195
131	Բնական և բարոյական շարժառիթներ	198
132	Մտաորական ազատութենէ որոշ մարմնական ազատութեան վրայ	199
133	Նդատութիւն կամաց	205
134	Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց	209
135	Մտաց գերութիւն՝ յառաջ կուգայ երբեմն արտօժանաց բաղձանքներէն	211
136	Նդատութեան և զօրութեան մէջ տեղ եղած որոշումներ	212
137	Հաստատամտութիւն.	215
138	Կրթութիւն կամաց	216
139	Խճմանաց առ կամքն մատուցած օգնութիւն	220
140	Վամբ նմանութենէ ևս կը նպաստի ինչպէս որ ունակութենէ	220
141	Վամբ կը զօրանայ կրօնական նկատողութեամբ.	221
	Յանկ Յօդուածոց	223

ՎՐԻՊՍԿԻՔ

Երէ՞ս	Դ՞ր	Ի՞նչ	Ո՞րտեղ
81	4	ներկայածուած	ներկայացուած
105	27	չեն	չեն
118	11	թիւն	թիւն
120	33	էյս	էյս

